СОФИЯ ЗАХОВА

РОМСКАТА ЛИТЕРАТУРА

ПАРАДИГМА

РОМСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Тази книга се издава по проект „Единство в различието“, финансиран със средства от Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2014–2021 г. по Програма РА14 „Културно предприемачество, наследство и сътрудничество“, Резултат 3 „Подобрена информираност за изкуства и култура на етнически и културни малцинства (фокус върху роми)“.

Рецензенти:
Лиляна Ковачева
Христо Ключуков

Научна редакция:
Елена Марушиакова
Веселин Попов

© София Захова, автор, 2024
© Благой Захов, корица, 2024
© Издателство „Парадигма“ 2024

ISBN 978-954-326-537-4

СОФИЯ ЗАХОВА

РОМСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Парадигма
София • 2024

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР – Лиляна Ковачева 7

ПЪРВА ГЛАВА:
РОМСКАТА ЛИТЕРАТУРА – ЗАРАЖДАНЕ
И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПОДХОДИ 11

ВТОРА ГЛАВА:
ОСНОВНИ ТЕНДЕНЦИИ ПРЕЗ XX ВЕК –
ПЪРВИ ПОКОЛЕНИЯ АВТОРИ 45
2.1. Развития в България, СССР и други държави през междувоенния период 46
2.2. Социалистическите страни след Втората световна война 60
2.3. Литературното творчество в Западна Европа 83
2.4. Заключение 93

ТРЕТА ГЛАВА:
„РОМАНО ЛИЛ“ И ЛИТЕРАТУРНОТО ДЕЛО НА
СВЕТОЗАР СИМИЧ 95
3.1. Югославският контекст: общи тенденции и ромски активизъм 96
3.2. Първи ромски публикации 100
3.3. Светозар Симич и вестник „Романо лил“ 103
3.4. Структура, съдържание и жанрове на „Романо лил“ 115
3.5. Повествование и идентичност 126
3.6. Художествените произведения на Симич 137
3.7. Заключение 148

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА:
ТРАНСНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ И ОБЩИ ПОВЕСТВОВАНИЯ 151
4.1. Тенденции от началото на XXI век 152
4.2. Жанрове и теми 160
4.3. Преплитане на активизъм и литература в международен контекст 185
4.4. Трите разказа 189
4.5. Заключение 202

ПЕТА ГЛАВА:
РОЛЯТА НА РОМСКИЯ ЕЗИК 205
5.1. Фактори 206
5.2. Издания на ромски 210
5.3. Езикът като маркер на идентичност 218
5.3.1. Ромският език начело 218
5.3.2. Ромски думи, обозначаващи културни кодове 223
5.3.3. Пряка реч на ромски герои 226
5.3.4. Диалози и части на ромски 230
5.3.5. Фолклор на ромски, представен в художествени текстове 232
5.4. Заключение 234

ШЕСТА ГЛАВА:
РОМСКАТА ЛИТЕРАТУРА В ДИГИТАЛНИЯ СВЯТ 237
6.1. Ромската литература и възходът на дигиталното издаване 238
6.2. Електронни книги 244
6.3. Дигитални публикации: литературни произведения в уебсайтове и социални медии 251
6.4. Литературно съдържание в аудио и видео форма 259
6.5. Тенденции и предизвикателства 263
6.6. Заключение 267

АРХИВИ 271
БИБЛИОГРАФИЯ 271

ПРИЛОЖЕНИЯ 305
Приложение 1. Ромски публикации в България 305
Приложение 2. Списък с публикациите във вестниците „Романо-еси (Цигански глас)“, „Нево дром“ и „Неве рома́ (Нови цигани)“ 316
Приложение 3. Списък на художествена литература, публикувана във вестник „Нов път“ от 1959 г. до 1969 г. 327

Резюме 339
Xarne vorbes e lileske 342
Summary of the book 344

ПРЕДГОВОР

Книгата е дългоочаквано и единствено по рода си систематизирано научно изследване, което обхваща процеса от зараждане, определяне, създаване и класифициране на ромската литература. Като се има впредвид огромното групово, диалектно и териториално разнообразие на трансграничната ромска общност, авторката е положила огромен и много сериозен труд, в който отразява различните, специфични аспекти на темата.

Сериозни книги се пишат от сериозни и отговорни автори. Имам честта и удоволствието да познавам София Захова от студентските ѝ години. Тя ме потърси, за да я науча ромски език, за мен беше странно, млад човек, още незавършил образованието си, да иска да учи ромски език. Попитах я какъв е мотивът ѝ за научаването на ромски език. Отговорът ѝ беше кратък и ясен – интересувам се от ромската култура. Сравнително бързо научи ромския език с основните му диалекти. Мисля, че научаването на езика и опознаването на културата, както и създадените контакти сред ромската общност в България и Европа, са помогнали на София да избере етнологията като научно поле за изследване. Няколкото научни монографии, статии и доклади за ромска литература в различни академични конференции по света я правят безспорен експерт по темата и това се потвърждава от факта, че тя преподава ромска литература в Университета на Исландия.

Книгата е изключително ценна и важна както за специалисти, експерти и научни изследователи, които се интересуват от ромски език и ромска литература, така и за широк кръг от хора, включително и от академичните среди, които мислят, че: *ромите/циганите са общност без собствена писмена традиция и литературна история.* В този смисъл книгата „разбива“ негативни предразсъдъци, натрупани с годините по отношение на ромите и тяхната култура, респективно към езика.

Целта на книгата е, от една страна, да начертае тенденциите в развитието на ромската литература като общ исторически феномен, а от друга – да открои и анализира спецификите на отделните исторически периоди, географски региони и държави по отношение на литературните дейности. Книгата предлага задълбочен исторически преглед на основните направления, автори, теми и събития.

Както казва София Захова: *Ромската литература се разглежда като исторически възникнал феномен, който включва литературни произведения, създадени от роми и/или на ромски език, насочени към ромска и друга публика. В този смисъл ромската литература може да се определи и като корпус на ромската писменост, интерпретация, съответстваща с термина „ромско писмено творчество“.*

Въпреки безспорното вътрешно многообразие и факта, че в по-голямата част от историята на ромската литература тя се развива в рамките на определена политическа единица, все пак всички произведения на ромската литература, независимо от периода и мястото на създаване, споделят характеристики, които надхвърлят границите на една страна или регион. Независимо от нехомогенното развитие и различните жанрове съдържанието и посланието са сходни и често са предопределени от етническия произход на авторите, представящи своята общност. Тези обстоятелства ни позволяват да говорим за ромската литература като за разнороден и многостранен, но все пак обособен феномен. Терминът 'ромска литература' в това отношение може да се счита за конструкт, както всички други литератури на етнически и национални общности (например латинска литература, английска литература, американска литература, унгарска литература, саами литература, чикано литература и т.н.).

В научно обращение вече трайно е навлязъл терминът 'ромска литература', който се употребява в настоящото изследване. В полето на ромската литература се включват изследвания върху писменото наследство на различни групи и с различна идентичност (*Рома́*, *Хитанос*, *Синти*, *Мануше*, *Калдараши*, *Ловари*, *Резанде* и пр.), както и автори, които пишат за ромска аудитория. Причисляват се и автори, които не са от ромски/цигански произход, но се самоидентифицират като ромски автори поради общия исторически опит или

начин на живот в миналото на общността или поради налагане на съвременни обобщени термини на национално ниво, като Gypsy Roma and Tavellers във Великобритания, Sinti und Roma в Германия или международно ниво (Roma and Tavellers според определението, възприето от Съвета на Европа). Мариела Мер, швейцарска писателка по произход от общността на *Йенишите* (и основател на Международната асоциация на ромските писатели) или Джес Смит, най-известната съвременна писателка сред групата на *Травелърс* в Шотландия, се считат за част от ромската литература.

Най-важното за книгата е, че тя предлага нови перспективи в разбирането за историята на ромската литература и ромите като ***активни участници в нейното създаване***, в противовес на честото представяне на общността и нейните членове като безгласни, маргинални и изключени от обществените процеси.

Тук трябва да подчертая, че такъв задълбочен анализ на публикации на ромски език на автори от XIX и XX век от различни държави, направен от автор, чийто език не е майчин (въпреки това показва завидни познания на различни ромски диалекти), не би могъл да се направи, ако авторът не владее добре ромски език. Това е огромно предимство на София Захова, защото най-добрият етнолог, антрополог, културолог, литературовед и т.н. не би могъл да напише книга за литературата на изследваната от него етническа общност, ако не знае езика. Аз не бих могла да напиша книга за японската литература, защото не знам японски език.

След толкова много издания на ромски език – вестници, списания, книги, фолклорни и художествени публикации през последните 30 години редно беше да се появи подобна книга, която да систематизира и анализира процеса на създаването и развитието на ромската литература. Книгата не е закъсняла, нужно беше да има натрупан емпиричен материал за такъв исторически анализ. Поздравления на авторката за огромния труд и сериозния анализ.

DEVLESA! SASTIPNASA!
(На добър час!)

Лиляна Ковачева

РОМСКАТА ЛИТЕРАТУРА – ЗАРАЖДАНЕ И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПОДХОДИ

Сред обществото, а и сред академичните среди, съществува мнението, че ромите/циганите са общност без собствена писмена традиция и литературна история. Това погрешно схващане често е свързано с по-ниското (в сравнение със средното за обществото) ниво на грамотност и образование сред ромите (Cahn et al. 1999; Óhidy & Forray 2019), както и с аргумента, че ромите имат преобладаваща устна традиция и не са склонни да възприемат писмени практики (Toninato 2014: 50–62). Въпреки че в тези обобщения има елементи на валидност, те пренебрегват исторически факти, според които съществуват текстове и литературни произведения, написани от роми, датиращи още от втората половина на XIX век. Нещо повече, до началото на Втората световна война на територията на различни държави в Европа се издават произведения във всички литературни жанрове (Roman et al. 2021), което оборва друго погрешно схващане (в публикации по сравнително литературознание), че оригинална ромска литература се появява едва през 60-те години на XX век.

Настоящото изследване на развитието на ромската литературна продукция предлага исторически преглед на основните направления, автори, теми и събития. То представя публикувани по-рано на английски език статии и студии на автора, които са преведени и адаптирани за българския читател, като към всяка глава е добавена и дискусия за развитието на литературата в България в съответния исторически период. Стъпвайки върху по-ранни ис-

торически изследвания, описващи литературни и журналистически начинания в съответните страни (Кенрик 2001; Русаков и Калинин 2006; Achim 2004; Acković 2014: 251–332; Crowe 2007; Beck 2004; Blandfort 2015; Friedman 1999; Hertrampf 2011; Marushiakova & Popov 1997: 121–123; Procop 2008) или в световен мащаб (Djurić 2002; Zahova 2014), както и наскоро публикувани нови архивни материали (Marushiakova & Popov 2021a, 2022) и резултати от изследвания върху литературата в Европа (French & Hertrampf 2023; Roman et al. 2021; Ryvolová 2021; Shapoval 2020), книгата предлага сравнителна перспектива върху ромската литературна история от нейното зараждане до днес.

Целта на книгата е, от една страна, да начертае тенденциите в развитието на ромската литература като общ исторически феномен, а от друга – да открои и анализира спецификите на отделните исторически периоди, географски региони и държави по отношение на литературните дейности. Водещ подход е очертаване на тенденциите, а не пълна изчерпателност на издания и автори. Историческият преглед засвидетелства, че ромската литература няма закъсняла история, а се развива успоредно на литературните практики в съответните региони и в мащаб, съответстващ на конкретните предпоставки и политики на държавните формирования, в рамките на които живее тази общност (Zahova 2014, 2016, 2021b). Книгата допринася за перспектива, която надхвърля интерпретацията на ромската литература като „устна“, доминирана от фолклор и разказвачество (Blandfort 2015: 76–99; Karpati 1989; Toninato 2014: 50–62).

Дефинициите и теоретичните подходи към ромската литература са обстойно дискутирани в областта на сравнителното литературознание (Beck 2004; Blandfort 2015: 76–100; Eder-Jordan 1993: 13–20; Blandfort & Hertrampf 2011; Kovácsházy 2009, 2011). Повечето теоретични дебати са фокусирани върху въпроса какво е ромска литература и кои критерии трябва да се прилагат, за да се квалифицира едно произведение като принадлежащо към нея. Според едно съвсем грубо обобщение на дискусиите ромската литература включва произведения за роми, написани от роми на различни

езици. Някои автори добавят един нюанс към тази обща дефиниция, посочвайки, че към ромската литература не трябва да се причисляват автори, които не се идентифицират изрично като 'ромски' и които възразяват срещу включването им в категорията на ромската литература. Според Ян Ханкок и Сесил Кавачхази към ромската литература следва да се причисляват само творби, чиито герои са роми и които са концентрирани върху ромски теми (Hancock 1998: 11; Kovácsházy 2009). С други думи, за ромска литература не трябва да се считат творбите на ромски автори, които не пишат на ромски теми.

Обичайно преводите на световната литература на ромски език не са считани за част от ромската литература. Има автори, които разглеждат преводите като съществен фактор в развитието на ромската литература и респективно за част от нея (Шаповал 2020; Zahova 2014: 105–109). Много често книгите, написани от неромски автори на ромски език или за ромска публика, например за ромски деца и младежи, също не се причисляват към ромската литература. Този подход обаче прилага към ромската литературна традиция критерии и дефиниции, които обикновено не биха се приложили към литературите на повечето етнонационални общности. Този подход може да бъде интерпретиран като пример за ориентализъм в ромските изследвания (Marushiakova & Popov 2017a), който се явява проекция на схващането за ромите като специфична и екзотична общност, към която не се използват общоприетите научни подходи, приложими към останалите общности, а се прилагат специални критерии, които сами по себе си засилват представянето на ромите като екзотична общност. Ако се следва този метод, ромските автори, които не пишат на ромски теми, трябва да останат извън ромската литература – критерий, който не се прилага към никоя друга литература (сходни дебати има и сред изследователите на други литератури, като например саами литературата, Gaski 1998). Следва да бъде отбелязано, че много автори, утвърдени като представители на съответната национална литература, не пишат върху теми, които представят само герои или теми от историята на тази нация. Например романът „Quo

Vadis“ на Хенрих Сенкевич, създаден на полски, строго погледнато, не е свързан с Полша, но е част от полската литературна класика. Шекспир, класик на английската литература, пише върху теми, които не са свързани с английския или британски контекст. В същото време теориите, които определят само произведения на ромска тематика за част от ромската литература, считат ромската литература за автодескриптивна, млада и със самореферентен характер (Blandfort 2015; Kovácsházy 2011). Тази „изключителност“ на ромската литература е още една проекция на екзотизацията на ромите като общност и пример за есенциализъм и ориентализъм (Marushiakova & Popov 2017a).

Проблематично е и изключването от ромската литература на произведения на автори от неромски произход, написани за ромска аудитория и на ромски теми (често издавани и на ромски език). По време на участието ми в международен проект, картографиращ важни имена в ромската литература, се сблъсках с притеснения от страна на участниците относно моя преглед на ромската детска литература, тъй като той включва името и произведенията на шведски писател. Тези опасения бяха свързани с неромския произход на автора като основен критерий, с който да се включат или изключат произведения. Пренебрегнат бе фактът, че авторът е широко признат като писател на ромски книги, за което е отличаван с награди, както и че за всеки един ром в Швеция книгите на автора се считат за най-добри примери за ромска литература. Ако критерият за „чиста“ етническа принадлежност на който и да е автор се прилага към етнонационалните литератури, тогава много творци, включително класици на националната литература от еврейски или арменски произход, биха били изключени. С тази книга се надявам да бъде преодолян ориентализмът в теориите за ромската литература, като към нея и нейната история се подходи с методи и теории, с които се изследват други литератури. Затова книгата разглежда историята на ромската литература с методи, приложими в изследването и дискусията на писменото наследство на всяка друга общност или народ. В този смисъл изследването се отнася критично към определението на ромската литература

като изключителна и специфична и в по-общ план – към широко разпространения стереотип в академичните среди и публичния дискурс, че ромите са напълно различни от другите народи.

Историческият подход, който разглежда литературните артефакти в техния социоисторически контекст, е водещ в настоящата монография. В това отношение тя е принос към литературната история на Източна Европа и е вдъхновена от интерпретативните рамки, които разглеждат взаимовръзката между изкуство и литературата, от една страна, и политиките на идентичността и национализма, от друга (Аретов 2006; Cornis-Pope & Neubauer 2010; Juvan 2019; Lampe & Mazower 2004; Sugar 1995; Wachtel 1998). Подходът отразява и историческите реалности, и емпиричните наблюдения върху това каква литература самите роми идентифицират като ромска. В това отношение също така е важно да се разгледа корпусът от учебници по ромска литература, съставен от изтъкнати ромски автори и педагози (Djurić & Koko 2018; Kjučukov 1997; Kyuchukov & Hancock 2005; Sarău 2005; Sarău & Cordovan 2011), за се анализира разбирането за ромска литература на авторите на тези материали, които могат да се считат за първите историографи на ромската литература, куратори и създатели на ромския литературен канон и основоположници на институционализирането на ромската литература като част от образователния процес.

Определението за ромска литература, възприето в настоящата монография, е: произведения, създадени от роми и/или на ромски език, които са насочени към ромска и друга публика. Това кратко определение е най-точно за всички исторически периоди на ромската литература. То обхваща различни видове литературни произведения на различни езици – както публикувани, така и непубликувани – във всички жанрове, включително преводи и публицистика. Периодичният печат изобщо са важна част от литературната история и ранните форми на етнонационална литература и затова те следва да се разглеждат като част от корпуса на ромската литература. Това е особено валидно за ромските (както и неромските) медии от края на XIX век и началото на XX век, когато

текстове в различни жанрове – поезия, кратка проза, фейлетони, публицистични текстове на обществено-политическа тематика, са публикувани на страниците на периодичния печат. Те носят послания за национална еманципация и независимост и са написани от личности, които са не само автори и основатели на националните литературни канони, но и важни фигури в обществено-политическите процеси, свързани с правата и свободите на своята общност. В литературното пространство на периодичния печат централно място заемат посланията на националните движения за независимост, като често литература и политика се преплитат. Именно на тези страници обществеици и автори от бъдещия литературен канон често са публикувани за първи път. Развитието на ромската литература не прави изключение – публицистиката и всички произведения в периодичния печат са важна част от ранните етапи в историята на ромската литература и на ромския национализъм.

В тази широка дефиниция за ромската литература следва да бъдат включени и други текстове, които не се причисляват към художествените произведения. Такива са публикациите на ромски фолклор, както и религиозни текстове на ромски език. Литературните форми на границата между художественото и документалното, като епистоларни и биографични текстове, както и мемоари, са важна част от ромската литература. Сред корпуса на ромската литература причисляваме и драматургични текстове и текстове на песни.

Значим аспект в развитието на всяка писмена култура са също и литературните преводи. Проблемът за преводната ромска литература е обект на проучване, особено по отношение на религиозните преводи (van den Heuvel 2020; Шаповал 2022) и теорията на превода (Tahirović-Sijerčić 2019). Възприемайки всички тези видове публикации като част от развитието на ромската литература, нашият подход разглежда тази литература като писмена платформа за комуникация, която има за цел да формира етнонационален разказ (Bhabha 1990), който, от една страна, да въздейства върху идентичността на общността, а от друга, да я представлява пред макрообществото.

Според възприетата дефиниция, произведения за роми/цигани не следва да се разглеждат като част от ромската литература. Литературни герои цигани са част от редица европейски произведения, станали част от световната литературна класика (Glajar & Radulescu 2008; Saul & Tebbutt 2004). Във всички исторически периоди има множество публикации за циганите, включително произведения, описващи и илюстриращи ромския език, история и култура от любители или професионални изследователи с различен произход. Някои автори, възприемащи исторически подход (Acković 2014; Sandu & Grigore n.d.), са склонни да причислят публикации от този тип (за цигани) към ромската литература или към по-широко определение за ромски публикации, тъй като те са написани предимно за неромска четяща публика. Например поемата „Цигания да“ (*Ţiganiada* в оригинал, известна още като „Цигански ят епос“), написана от румънския учен и автор Йон Будай-Деляну (1760–1820), в която действието се развива във Влашко, където цигани се бият заедно с армията на Влад III (известен също като Влад Цепеш или Влад Дракула), е представена от някои ромски учени и активисти (Sandu & Grigore n.d.: 3), както и в ръководствата за образование на ромски деца като ромска литература, а Будай-Деляну – като ромски автор (което предизвика публична реакция от страна на румънските литературоведи). Както ще видим по-нататък в текста, публикациите за ромите и документирането на ромския език и култура са повлияли значително върху развитието на интерес и мотивация за създаване на ромска литература сред самата ромската общност, но те не са част от ромската литература.

Тенденциите в ромската литература са тясно свързани с историческите периоди, в които тя се създава и публикува. Тази взаимовръзка често е пренебрегвана в академичните изследвания на ромската литература, с изключение на някои автори, които възприемат исторически подход (Захова 2017; Djurić 2002; Djurić & Kajtazi 2011; Eder-Jordan 2016; Ryvolová 2020, 2021; Sadílková 2009 n.d.; Trevisan 2008; Zahova 2016, 2020a). Настоящата монография също следва историческия подход.

Ромската литературна история е разделена на четири периода, които могат да се отнесат както към ромската литература (Zahova 2016: 82–83), така и към ромскоезичната литература (Zahova 2020a: 540–541). *Първият период* започва с появата на първите литературни текстове и на авторска ромска литература през XIX век и продължава до Втората световна война. Ключовите исторически събития – като националните революции от средата на XIX век, краят на империите в Европа, Първата световна война и развитието на националните държави – влияят на развитието и характеристиките на ромската литература. През XIX век произведенията на ромски език са предимно религиозни преводи и фолклорни материали, както и няколко случая на оригинална ромска литература или ромски преводи в контекста на движенията на романтичния национализъм в съответните региони. Ромската художествена литература се заражда в Източна и Централна Европа в историческия контекст на процесите на гражданската еманципация на ромите на фона на етнонационалните движения на народите от региона след падането на трите доминиращи империи – Австро-Унгарската, Османската и Руската (Marushiakova & Popov 2021a). Подобни тенденции се наблюдават и в други страни от региона, където се публикуват религиозни издания на ромски език, както и ромски фолклор.

През втората половина на XX век и началото на XXI век се разгръщат литературни дейности във всички страни и се появяват общи инициативи и тенденции в развитието на повествованията. *Вторият период* започва след Втората световна война с появата на произведения на ромски автори в много европейски страни. През този период ромската литература се развива предимно в границите на националните държави и до голяма степен зависи от съответните правителствени политики спрямо ромите. *Третият период* започва през 80-те години и се характеризира с повишено внимание към образованието на ромските деца и ромската култура от някои европейски институции. След падането на Желязната завеса се наблюдава значително нарастване на продукцията на ромска литература, като този период е свързан с общото нарастване на дискурса

по „ромския въпрос“ сред международните организации, донорските програми и институциите на ЕС. Ромското движение също играе важна роля през този период за изграждане на мрежа от ромски активисти в международен план. *Четвъртият период* от историята на ромската литература започва от началото на XXI век и продължава до днес. Особено важни фактори за развоя на ромската литература през този период са процесите на интернационализация, транснационализация и глобализация на ромската литературна сцена, които водят до явления, които далеч надхвърлят границите на държава или регион (Zahova 2014: 59–63). Някои изследователи на ромската литература въвеждат термините транснационална и диаспорична литература по отношение на ромската литература от този период (Toninato 2014: 51–52; Blandfort 2015: 26–34). В настоящата монография се разглеждат тенденциите в развитието на ромската литература с акцент върху транснационалните аспекти и се предлага анализ на повествованията в ромската литература от този период, които бележат стремеж за изграждане на обща идентичност и общ исторически разказ.

Историческият подход е водещ в нашето изследване, тъй като литературните развития не могат да бъдат напълно контекстуализирани и разбрани без познание на историческите условия, в които се осъществяват. Литературните произведения и техните издатели са вплетени в историческия контекст и са представителни за индивидуалните визии и стратегии на авторите си. За да бъдат разбрани тези процеси, трябва да се имат предвид някои аспекти в историята на националните движения и други исторически процеси в Източна Европа. Към интерпретацията на литературните процеси, анализирани в книгата, се подхожда с методи, утвърдени в областта на ромските изследвания, но рядко прилагани досега в изследвания на ромската литература. Както Елена Марушиакова и Веселин Попов посочват в няколко от своите основополагащи трудове върху ромската история, култура и идентичност, ромите не са изолирани по отношение на социалната и културната система, а съставляват междугрупова етническа общност, която винаги е съществувала в поне две основни взаимносвързани изме-

рения: като общност и като част от макрообществото (Марушиакова и Попов 2012: 11–12, 135–136; Marushiakova & Popov 2005, 2016a). Общностното измерение се отнася до ромите като етническа формация, която е ясно разграничена от заобикалящото го население, докато общественото измерение се отнася до ромите като неразделна част от съответните национални държави, в които живеят (присъствие датиращо от векове) и на които те са граждани. Марушиакова и Попов разглеждат двете измерения като „етническа“ и „гражданска“ идентичност, като в случая с ромите те са преплетени, взаимносвързани и неразделни (Marushiakova & Popov 2016a: 15). Това съпоставяне е важна характеристика на нашия теоретичен подход, тъй като ромските литературни дейности могат да бъдат контекстуализирани и интерпретирани само като се имат предвид и двете измерения, както и тяхното взаимодействие. Важно е също така да се отбележи, че тези измерения не са в конфликт, а са преплетени. Дори в много случаи основните послания на литературните повествования, създадени от роми, се комуникират едновременно като изразяващи и национална, и ромската идентичност. Това не означава асимилация или потискане на ромската им идентичност в името на националната, а по-скоро, че в процеса на създаване и публикуване на творбите си ромските автори-активисти се стремят да извоюват място на своята общност в съответната държава или водеща обществена идеология. Определянето на дадена ромска литература като принадлежаща към националната рамка, т.е. финландската ромска литература, унгарската ромска литература, българската ромска литература, не е теоретично ограничение, продиктувано от т.нар. методологически национализъм (Wimmer & Schiller 2003), а е необходимост за адекватното разбиране на многостранния характер на ромската литература. В това отношение предложените интерпретации следват подхода на историческите изследвания, разглеждащи ромските литературни феномени в техния исторически контекст и отразяващи развитието в региона или в страната на публикуване (Djurić 2002; Shapoval 2020; Zahova 2014, 2016, 2020a; Závodská 2016). Това е контрапункт на твърденията, че същността на ром-

ската литература е диаспорична и транснационална и не трябва да се свързва с национална принадлежност, различна от ромската. Транснационалният аспект е много важен в съвременната ромска литература (Blandfort 2015: 26–34; Toninato 2014: 129–159; Zahova 2016: 114–122), но тези тенденции и развития се наблюдават едва след 90-те години на XX век, т.е. в четвъртия период на ромската литература. Дотогава развитието на ромската литература има разпространение и влияние основно в рамките на определена национална държава. Проявленията на международен обем са много редки или напълно липсват преди 90-те години на XX век. Примери за интернационализация през втората половина на XX век са публикуването на ромски автори от определена страна в ромска медия в друга страна. Ромски автори от други държави например са публикувани на страниците на вестник *Románo l'il* (Ромски вестник), издаван в Чехословакия (1970–1973) и издавания в Югославия пред 1973 г. *Krlo e Romengo* (Глас на ромите). Има и произведения на ромски автори, преведени на официалния език на друга страна, като например преводите на романа на Менихерт Лакатош „Окадени картини“ (публикуван в България, Лакатош 1977), издаден за първи път в Унгария през 1975 г. и много скоро преведен от унгарски на много други езици като български, сръбски, румънски и др., но като част от унгарската национална литература. Стихове за деца, написани на руски от Лекса Мануш, са издадени на унгарски през 1980 (Manus 1980). Подобни международни развития обаче са по-скоро изключение, отколкото правило, а информацията за произведение на ромската литература рядко преминава границите на страната на издаване. В това отношение е интересно да се отбележи, че през 80-те години на XX век и Филомена Франц, и Чая Стойка публикуват мемоарите си на преживели Холокоста и „лагерите на смъртта“ (Zahova 2014: 50–52). Но години наред те не знаят за съществуването на произведенията на другата авторка, въпреки че и двете книги са публикувани на един и същи език (немски) в две съседни страни. Това показва, че по това време развитието на ромската литература все още остава в рамките на границите на националната държава, в която авторите са публикували. Без да пре-

небрегваме общите и взаимосвързани тенденции в развитието на ромската литература, следва да отбележим, че няма причини да се прилагат дефиниции и термини като „диаспорична“ или „транснационална“ към нея. Тъй като ромската литература се развива само в рамките на националните граници до 90-те години на миналия век, през този период не могат да ѝ бъдат приписани транснационални характеристики. Както показва скорошно задълбочено проучване на ромските организации и активизъм преди Втората световна война, няма данни в подкрепа на твърдението, че през този период е имало и ромски транснационални или международни инициативи (Marushiakova & Popov 2021a: XXXIV).

Друг важен аспект за раждането и тълкуването на всички литератури в Европа, включително ромската, е връзката между романтичния национализъм и литературната дейност. Историческите процеси в Източна Европа от края на XVIII и през XIX век се развиват в контекста на националните движения сред различните общности в рамките на териториите, доминирани от трите основни империи в този регион – Османската, Австро-Унгарската и Руската. В своя фундаментален труд върху социалните предпоставки за национално възраждане в Европа Мирослав Хрох твърди, че националните движения се извършват сред недоминираща етническа група, характеризираща се с липса на управленска класа, без държава и без литературна традиция на собствения си език (Hroch 1985: 22–26). Има няколко етапа на националното възраждане: 1) фаза А, „научната фаза“, в която малък елит започва да изучава езика, културата и историята на собствената си етническа група, която трябва да бъде пробудена, възродена и осъзната националното; 2) фаза Б, или „фаза на национална агитация“, в която учените, или образованите кръгове, ръководят процесите, но в рамките на която са мобилизирани и патриоти извън елитната група; и 3) фаза С, или „ерата на масовите национални движения“, в която се развиват процеси и дейности за постигане на напълно обособена нация с всички институции (Hroch 1985: 25–28).

Ефектите върху ромите и тяхното участие в тези процеси на национално възраждане от XIX век са многоизмерни. От една

страна, както всяка друга етническа общност, през епохата на националните възраждания ромските общности също са били обект на изследване на техния език, култура и история. Проучвания от XIX век са фокусирани върху циганската култура, фолклор и език и формират основата на съвременните ромски изследвания. Дружествата за изучаване на фолклора и литературата, създадени сред различните народи, също посвещават публикации на циганите и техния език. Тези процеси са взаимосвързани с установената от Йохан Готфрид фон Хердер традиция за изучаване на народния дух (Volksgeist), въплътен от знанията, предавани и пазени от народа, станал основа за националните движения и изграждане на етнонационална идентичност (Wilson 2006).

От друга страна, в същия контекст интересът към изучаване и пробуждане на собствения народ се повишава и сред самите по-образовани роми. Това са именно участниците в първата фаза (т.е. научната или елитарна фаза), която започва през XIX век, но се разгръща напълно сред всички ромски общности през XX век. Тези образовани личности допринасят за изучаването на фолклора и езика в рамките на дадено национално възраждане, но едновременно с това идентифицират собствената си етническа общност като тази, която трябва да бъде просветена. Те формират елитната фаза в развитието на ромското национално движение, но същевременно с това са част от (или поддръжници на) процеса на национално възраждане на народите, сред които ромите живеят по това време. Това не е противоречие, а израз на принадлежност едновременно и към обществото, и към собствената общност. Техният произход и индивидуално развитие са различни в зависимост от географските и исторически обстоятелства на ромските групи и по-голямата общност в съответните региони. Могат да бъдат например представители на духовенството и/или образовани в рамките на религиозните среди в Османската империя, тъй като именно религиозната сфера съвпада със сферата на знанието и образованието по това време. В Австро-Унгарската и Руската империя това често са били роми от цигански групи с по-високо ниво на социална интеграция и образование като цигани музиканти, общуващи с

аристокрацията. Тези образовани роми, според Хердеровия модел на романтичен национализъм, също започват да събират и публикуват фолклорни материали, речници, разкази за обичаи и народни песни, представящи националния дух. Сборниците с езикови и фолклорни материали се считат за ядрото на културната и историческа памет на народа и по този начин за основен обект на интерес сред образованите и интелектуалния елит. Подобно на всички други елити в региона на Източна Европа тези ромски интелектуалци представляват научната фаза, спомената по-горе: те са събирачи на фолклор, съставители на речници, преводачи на ромски език и създатели на оригинална литература.

През XIX век в региона на Югоизточна Европа започва процес на усилия за национална еманципация чрез (движения за) формиране на национални държави на етническите общности, живеещи по това време на територията на Османската империя и ръководени от техните елити. На Балканите усилията за национална еманципация през този период обикновено са свързани с борби за независимост на църквата (националната) и признаване на езика (националния) чрез използването му в църковната служба и образованието. В края на 1868 г., в хода на общия дискурс за национална еманципация, са издигнати публично искания от самите роми за църковни служби и образование на собствения им език. През тази година българският вестник „Македония“ публикува „Писмо до редактора“, подписано от „Един Егюптиянин“ (т.е. циганин). Авторът на писмото е Илия Наумчев от Прилеп, който изтъква древния и славен произход на циганите и пледира за правото им да имат религиозно богослужение на собствения си език и образование (Marushiakova & Popov 2021a: 9–17).

> И така разтурени бидейки Егьупците, и кой в тръне, кой в глог, и в едно ужасно отчаяние не могат да направят общество и да се погрижат за едно образование. Това истото ке го найдеш и [в] Българите; но благодарение на обстоятелството, че те дочуваха (довардиха) и що беха друзы за них, а па инакви за нас. Това истото го видохме и в[ъв вестник] „Гайда“ от бр. 15 от год. III, къде докажувайки за нашето прозхождение, че сме порода от старите Египтенци, за кое

живо докажуваят не само нашето преимущество и способности, но и самият ни език, и самата дочувана и до днес произвиска „Егупци“, а от друзы „атиняни-атнингани“, а цигани, велит, че Св.Григ[орий] Омиритски ни возбранил свещенодействието.
[…]
Сега да питаме: коя е целта на гърците, що не дават на другите народности вероизповедни права и ги унищожуваят енергически? Кол-ко[то] за другите народности, как[то] например Българите и пр., не само немам толкова способности, за да издирвам очевидното на гърците интригуване, за което е толкоз пъти вече доказано, но и това що предмет на моето говорение е друг. Аз сакам да докажем за Егюпците, за които никой до днес ни е обърнал внимание, нито па някой от нас се е съвестил да са об[о]зри къде се нахождат, коя е причината що толко[з] са потурнати вероизповедно, от кое[то] произхождало после и нравственото [ни] боледуване.

(Marushiakova & Popov 2021a: 111)

Въпреки че тези искания са били далеч от реализацията си, те са знак, че развитието на общността и нейните образовани представители е било силно повлияно от общото развитие на региона, в който живеят. Появата на ромската литература и писмена традиция се развива в контекста на романтичния национализъм от XIX век и следва модела, чрез който други европейски езици, които до тогава съществуват само в устна форма, стават писмени като част от процесите на национално изграждане през XVIII и XIX век (Anderson 2006: 70–71). Първите печатни текстове на ромски език включват фолклорни материали, събрани и публикувани от фолклористи, и библейски преводи на диалекти на ромския език, често предшествани от речници и лингвистични проучвания. Издаването на текстовете от Библията на ромски език и на други религиозни текстове по същество е основен модел на утвърждаване на статут на един език като писмен.

Исторически погледнато, първите издадени в книга писмени текстове на ромски език (ако не се броят граматически и морфологически описания) са на религиозна тематика – преводи на кла-

сически за времето си църковни текстове. Публикуваният като „циганска версия“ текст на „Отче наш“ от 1622 г. се счита от някои за първия цялостен ромски текст (Bakker 2011), а от други са псевдопревод на ромски (Adiego 2016). По-важен в случая обаче е фактът, че текстът с ромски думи е публикуван като част от сборника „Господнята молитва, написана на повече от сто езика или диалекта от различни автори, посочени в книгата, на писмените системи и езиците на целия свят“ (Gramaye 1622), т.е. ромският се счита за един от световните езици. Тази поява е съвсем логична за периода, в който от латински се превеждат различни текстове на народните наречия, за да приближат Божието слово до хората. Може да се предполага, че подобни опити за преводи са правени и в следващите няколко века от служители на църквата, които желаят да просветят циганското население, като такива са запазени от 1806 г. (van den Heuvel 2020: 460). Именно в такъв контекст текстове от Библията са сред първите издания на ромски в началото на XIX век, които се издават в подкрепа на евангелизацията на някои региони. Повечето от преводите се издават с подкрепата на Британското и чуждестранно библейско дружество (BFBS). Сред първите преводи от XIX век са преводът на диалекта на испанските цигани (*хитанос*) на Евангелието на Лука, направен от Джордж Бороу, издаден за първи път през 1837 г. (van den Heuvel 2020: 460–461); преводите на диалекта на *синтите* на избрани части от Библията (*Paramisa—amare raieskr Jezus Christi Duk te meripen*), завършен през 1836 г., но отпечатан през 1911 г., и преводът „Притчи Соломонови“ (*I Ghilengheri Ghília Salomunéskero*) на диалекта на *синтите* от Северна Италия, издаден през 1875 г. (пак там). Първите религиозни преводи, направени изцяло от роми, са произведенията на циганския музикант и участник в унгарската революция Янош Ипойшаги Балог / Янчи Шаги Балог (1802–1876), който превежда молитви на ромски език, публикувани в брошура „Първи цигански молитви за циганските народи в двете унгарски родини“ (*Legelső czigány imádságok a melly mind a két magyar hazában lévő czigány nemzet számára*) през 1850 г. (Balogh 1850; Orsós 2015). Балог издава и речник, който става основата на граматика, публи-

кувана през 1888 г. Това е пример за модела, по който религиозните и фолклорни публикации поставят основите на ромската литература. До ден-днешен тази тенденция е особено популярна сред създателите и издателите на ромска литература: речници и религиозни текстове продължават да се издават и да се смятат за важни публикации за статута на ромския език и ромите като цяло.

През XIX век се появяват не само фолклорни, езикови и религиозни материали на ромски език. Във втората половина на века е създадена и художествена литература – оригинални произведения и преводи от други езици, какъвто е примерът с ромската литература, издадена в Австро-Унгарската империя (Szuhay 2000: 37). Въпреки че остава до голяма степен непознат извън ограничен кръг изследователи и ромски активисти, Ференц Нагьидай Стойка (1855–1929) трябва да се счита за първия автор на ромска художествена литература. Стойка е по-известен със своя унгарско-ромски речник „Речник на корените на думите на циганския и унгарския език от Негово императорско височество ерцхерцог Йозеф – Романе алава. За употреба в училище и при пътуване“ (*Ő császári és magyar királyi fensége József főherczeg magyar- és czigány-nyelv gyök-szótára – Románé áláva. Iskolai és utazási használatra*), публикуван първоначално през 1886 г., а второто издание е през 1890 г. (Sztojka 1886, 1890, 2007). По-значима е литературната притурка на изданието от 1890 г., която включва прево-

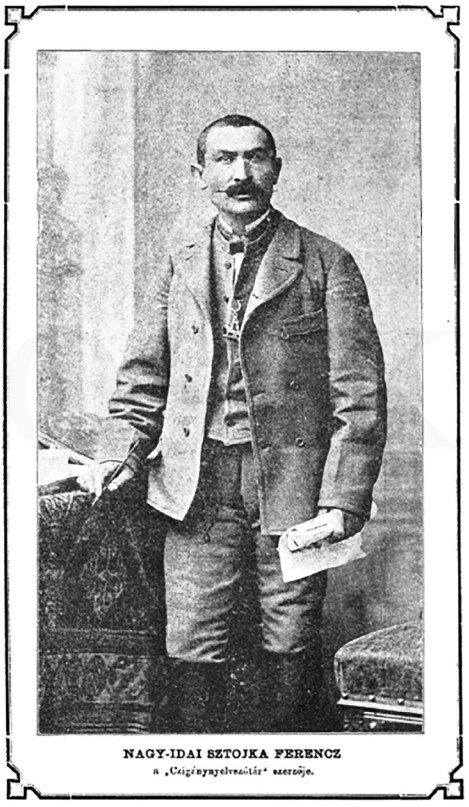
NAGY-IDAI SZTOJKA FERENCZ
a „Cigánynyelvszótár“ szerzője.

Страница от Речника на Ференц Нагьидай Стойка с литературна притурка от 1890 г.: портрет на Стойка

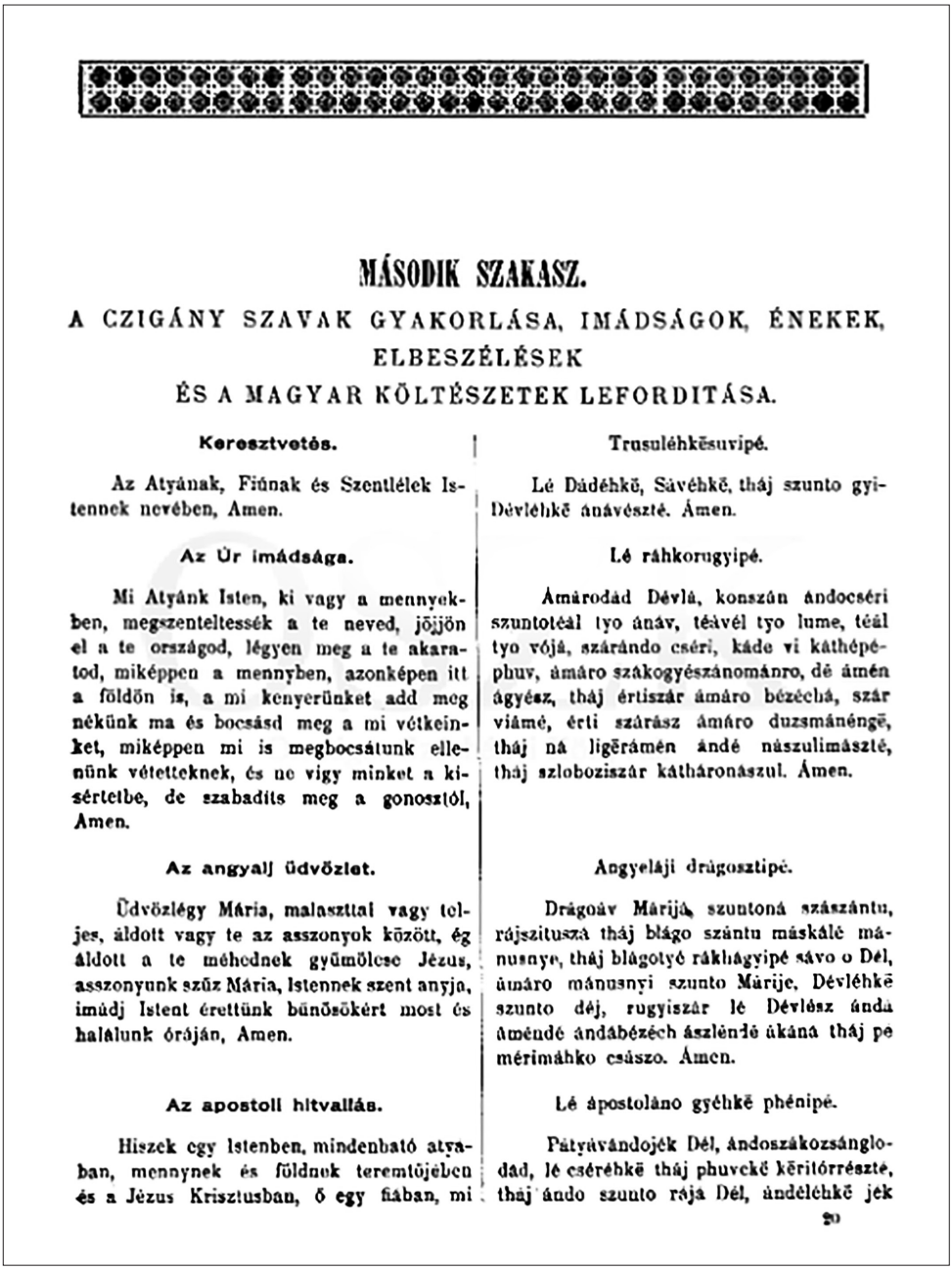

MÁSODIK SZAKASZ.

A CZIGÁNY SZAVAK GYAKORLÁSA, IMÁDSÁGOK, ÉNEKEK, ELBESZÉLÉSEK ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZETEK LEFORDITÁSA.

Keresztvetés.

Az Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében, Amen.

Az Úr imádsága.

Mi Atyánk Isten, ki vagy a mennyekben, megszenteltessék a te neved, jöjjön el a te országod, légyen meg a te akaratod, miképpen a mennyben, azonképen itt a földön is, a mi kenyerünket add meg nékünk ma és bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk ellenünk vétetteknek, és ne vigy minket a kisértetbe, de szabadits meg a gonosztól, Amen.

Az angyali üdvözlet.

Üdvözlégy Mária, malasztal vagy teljes, áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse Jézus, asszonyunk szűz Mária, Istennek szent anyja, imádj Istent érettünk bünösökért most és halálunk óráján, Amen.

Az apostoli hitvallás.

Hiszek egy Istenben, mindenható atyaban, mennynek és földnek teremtőjében és a Jézus Krisztusban, ő egy fiában, mi

Trusuléhkësuvipé.

Lé Dádéhkë, Sávéhkë, tháj szunto gyi-Dévléhkë ánávészté. Ámen.

Lé ráhkorugyipé.

Ámárodád Dévlá, konszán ándocséri szuntotéál tyo ánáv, téávél tyo lume, téál tyo vójá, szárándo cséri, káde vi káthépéphuv, ámáro szákogyészánománro, dé ámén ágyész, tháj értiszár ámáro bézéchá, szár viámé, érti szárász ámáro duzsmánéngë, tháj ná ligërámén ándé nászulimászté, tháj szloboziszár kátháronászul. Ámen.

Angyeláji drágosztipé.

Drágoáv Márijá, szuntoná szászántu, rájszituszá tháj blágo szántu máskálé mánusnye, tháj blágotyé rákhágyipé sávo o Dél, ámáro mánusnyi szunto Márije, Dévléhkë szunto déj, rugyiszár lé Dévlész ánda ámendé ándábézéch ászlëndé ákáná tháj pe mérimáhko császo. Ámen.

Lé ápostoláno gyéhkë phénipé.

Pátyávándojéh Dél, ándoszákozsánglodád, lé cséréhkë tháj phuvcké këritórrészté, tháj ándo szunto rája Dél, ándéléhkë jék

Страница от Речника на Ференц Нагьидай Стойка с литературна притурка от 1890 г.: превод на „Отче наш“ и други молитви

ди на ромски език на религиозни текстове и унгарски поети, както и оригинални произведения на унгарски и ромски на самия Стойка.

Литературното дело на Стойка представлява квинтесенция на всички важни тенденции в ромските литературни начинания от XIX век: представяне на езика чрез речник; текстове за произхода на циганите и различните групи; религиозни текстове (версии на молитви на ромски език, Апостолския символ на вярата и Десетте Божи заповеди); преводи на ромски език на унгарския революционен поет Шандор Петьофи; оригинални поетични творби на Стойка на ромски език с превод на унгарски („Кралски поздрав“, „На престолонаследника Рудолф“, „Ерцхерцог Йозеф“, „На Мор Йокай“, „Йозеф“ и др.); фолклорна част (със записи на песни, благословии, поговорки); поемата „Скитанията на циганите“ и две исторически драми от Стойка. В драмата „Циганска сватба“ (*Czigány lakodalom*) действието се развива през XV век и се описва живота и обичаите на циганите. Действието на втората драма на Стойка, „Цигански замък“ (*Czigányvár!*), се развива в началото на XIV век, в циганска крепост на унгарска земя, по времето на крал Карл Робърт (една от важните исторически фигури от този период, описана в литературен разказ). Циганският предводител Пал Стойка, с помощта на всички цигани, отбранява крепостта, която остава непревзета от унгарската армия. Според наратива в драмите, така Пал Стойка става национален герой за циганите – проявилия смелост през XIV век водач, остава в народната памет и през XV век (когато се развива действието в „Циганска сватба“): „Ако цар Фараон беше тук сега, / Той би скочил дважди от щастие, / Ако Пал Стойка, нашият славен войвода, / Бе тук сега, щяхме да вдигнем наздравица с червено вино!“ (Sztojka 1890: 211).

Литературното наследство на Стойка е представително както за движението за народностно обособяване сред циганите през XIX век, така и за ромската литература като цяло. Неговите ключови послания са свързани с произхода и историческия път на циганския народ на фона на разказите и фигурите от историята на околното население. Те напомнят за повествованията и темите, популярни сред писателите от ранния възрожденски период в ре-

206

SZINMŰVEK.

CZIGÁNY LAKODALOM

Történeti drámai (vigjáték) irta Sztojka Ferencz 1890.

SZEMÉLYEK:

Nénéka, (vajda)
Ruva.
Sztojkánó.
Tutuja, (Sztojkánó fia)
Rofojla.
Fárdi.
Guránó, (öreg czigány)
Lávóri, (Ruva neje)
Kályóri, (Ruva leánya)
Tétóri, Thávóri) a vajda leányai
Máriczá, (Sztojkánó neje)

Többen, tánczosok, zenészek gyermekek. Történet helye D.-Földvár a XV-ik századba.

(Ruva és Sztojkánó sátoraik, a város mellett a mezőn.)

(Ruva, Sztojkánó, Lávóri.)

R u v a: (a sátorban ül.) Oh Isten! Isten, de mágámát hágyták ithon?

(Lávóri jön) L á v ó r i: Szokérész romá.

R u v a: Tut ázsuk áráv.

(Lávóri bemegy a sátorba) L á v o r i: Hej dévlá! dévlá, szár nácsol áméndár é vreme.

(Pipára gyujt) R u v a: Káj szi ábá é kályóri?

L á v ó r i: Májd ávlátár ábá.

(Sztojkánó jö) S z t o j k á n ó: Drágoné Dévlészá ár ákcháv tumén ruvá.

R u v a: (Felugrik s elfogadja) O dél ánygyásztut, Sztojkánó (leülnek a sátor elé beszélgetnek czigányul.

L á v ó r i: (Fennh.) Hol vánnák már ezék á fijátálok?

(Tutuja és Kályóri jönnek) R u v a: No már csak soká is késnek azok.

L á v o r i: De kiket látok én nizzitékcsák.

S z t o j k á n ó: Hát nem ismered meg á mágád szép leányát sem? hogy áz in fijámmál gyin.

L á v ó r i: (Nevetve) Dévlá! Dévlá kádála dujtérné féré kámén jék cháv rén.

S z t o j k á n ó: (Fennh.) Dáré nicsi? (s hosszat nevet) (Tutuja és Kályóri a sátorhoz érnek.)

T u t u j a: (Kalapját felemelve üdvözli öket) Dévlészá árákcháv tumén! szán szászté vészté munro phál?

R u v a é s n e j e: o Dél ánygyásztumén! szám ámé nájisz lé dévléhkë.

L á v ó r i: Ájtumé tutujá?

T u t u j á: Vi ámé Nájisz lé dévléhkë (s kezet fognak s leülnek egy karikába, s pipákra gyujtanak.)

S z t o j k á n ó: (Felugrik.) Még nizém én á lovácskákát háthá gyin á csész. (S megy.)

R u v a: (Tutujához) Hány lovácskád ván kedves öcsim?

T u t u j a. Három kehes meg egy bogó csikó.

R u v a: Nekink is három ván de áz Isten megverte á világot, mert áz illis ámi a legnágyobb még azt is megverte.

L á v ó r i: Meg, meg, de nem á világot, hánem á széginy czigányokat, de már hogy

Страница от Речника на Ференц Нагьидай Стойка с литературна притурка от 1890 г.: началото на драмата „Циганска сватба“

гиона на Централна и Източна Европа (Sugar 1995; Todorova 2005). Стойка е типичен представител на т.нар. (по Хрох) „научната фаза“ на модерното национално движение – поет, преводач и литературен творец, който създава исторически разкази и събира фолклор като представителни за народностното самосъзнание на циганите. Въпреки че тези ромски литературни дейности никога не достигат фазата на мащабна мобилизация, от гледна точка на литературната история те се развиват синхронно на всички други национални и литературни движения от този период.

Друга характеристика на ромската литература от най-ранния период на нейното съществуване е взаимовръзката ѝ с литературните традиции и социалните процеси сред макрообществото и доминиращата нация. Например Йожеф Болдижар (1825–1878), друг ромски участник в Унгарската революция, превежда стиховете на Шандор Петьофи и ги публикува в наскоро стартиралото многоезично списание по сравнително литературознание (Petőfi 1878: 29–30; Szabó 2016), на чиито страници са публикувани също ромски фолклор и други материали на ромски език (Szabó 2017). Преводи на ромски език на национални поети и водещи интелектуалци в движението за еманципация и премахване на робството във Влашко и Молдова от средата на XIX век са публикувани в периодични издания и брошури, например от Матей Мило (1814–1894) и Николае Истрати (1818–1861). Поемата на Истрати „Песента на циганите в деня на тяхната еманципация“ има две издания, през 1844 и 1856 г. (Achim 2016). Други национални и световни литературни класики като „Капитанската дъщеря“ и „Циганите“ на Пушкин също са сред ранните преводи на ромски език от междувоенния период (Пушкин 1937). Тази тенденция продължава устойчиво до ден-днешен и не е загубила своята популярност сред ромските активисти, като в социалните медии продължават да се разпространяват преводи на ромски език на национални литературни класики. Такъв пример е онлайн видеото с Агнес Дароци, социолог и известна ромска активистка от Унгария, която рецитира на ромски стихотворението „Унгария“ на националния поет Шандор Петьофи заедно с едноименното стихотворение на ромския поет Йожеф Чоли Дароци.

Ето защо за начало на съвременната оригинална ромска литература, развила се синхронно с всички останали модерни литератури в Централна и Източна Европа, можем да считаме средата на XIX век. Ференц Стойка с право е обявен за първия писател на ромски език (Courthiade 2017: 485–486; Szuhay 2000: 37) и предшественик на ромската литература (Marushiakova & Popov 2020; Orsós 2015). И в други изследвания зараждането на ромската литература се отнася към XIX век, а за първи ромски писател в тази епоха се сочи Гина Раничич (Acković 2014: 132; Djurić 2002: 27). Раничич е фигура, която Хайнрих фон Влислоцки, филолог от XIX век и колекционер на езикови и фолклорни материали сред трансилванските цигани, споменава в своите публикации. Влислоцки пише, че познава Гина от по-късните ѝ години, когато тя вече е автор на 250 стихотворения, някои от които Влислоцки публикува на ромски език с немски превод (Wlislocki 1892: 181–183). Има много основания за съмнения относно автентичността на Гина Раничич като личност и като действителен автор на стиховете, приписвани ѝ от Влислоцки, и тя е по-скоро въображаема, отколкото реална фигура (Marushiakova & Popov 2020; Zahova 2014). Без значение дали е била реална или измислена личност и автор на тези стихове, Гина Раничич днес се смята от мнозина за първата ромска поетеса в света. Нейните стихотворения на ромски език са препечатани от творбите на Влислоцки и публикувани в сборници с ромска поезия (Taikon 1964) и антологии (Acković 2012) и дори в национални периодични издания за литература като „цигански стихове“ (Birtingur 1966). Ромски активисти считат Раничич за първата ромска поетеса. Въпреки липсата на документация за нейния живот като историческа личност, Ромският музей в Белград поръчва за колекцията си портрет на Раничич, който е придружен от текста: „Това е Гина Раничич, първата ромска поетеса, по начина, по който си представяме, че е изглеждала“.

Според някои възгледи за историята на ромската литература първите ромски писатели се появяват още по-рано, през XIX век. Някои ромски и румънски учени (Bunea & Lascu 2006) смятат, че първият писател от ромски произход е Антон Пан. Антон Пан

(1790–1854) е псевдонимът на Антоние Пантелимонович Петров, известен музиколог, фолклорист, румънски поет и композитор (включително на музиката на настоящия румънски национален химн). За разлика от Гина Раничич съществуването на Антон Пан е безспорно, но произходът на семейството дава основание за различни интерпретации в зависимост от етнонационалната позиция на историографа, който пише за него. Антон е роден в Сливен, тогава част от Османската империя, и по-късно емигрира със семейството си във Влашко. Баща му е бил производител на котли (*căldărar* на румънски), факт, който според някои означава, че той е принадлежал към ромската група със същото име (Sandu & Grigore n.d.), и следователно Антон Пан е ромски писател. Той е представен като първия румънски ромски писател в учебниците по литература (Sarău 2006: 56; Sarău & Cordovan 2011: 78) и други публикации, свързани с ромски личности, а произведенията му са преведени на ромски език и публикувани като образователен материал в Румъния (Pann 2005). В румънската историография, от друга страна, Пан е представян или като „побългарен румънец“ или „побългарен циганин“, или според известния историк Николае Йорга като арумънец или влах (Munteanu 2016: 123). В процеса на конструиране на националния литературен канон литературните историографи (ромски, румънски, дори и български) използват предполагаемия етнически произход на автора като знак за принадлежност към една или друга национална литература. В някои скорошни публикации в България той е наречен „забравен възрожденец“ и „ревностен българин“ (Хърков 2020). Интересен феномен е неотдавнашното „откриване“ и представяне на Антон Пан като ромски автор, въпреки че дебатите за неговия цигански произход датират още от средата на XIX век (Munteanu 2016: 123–124).

Началото на XX век бележи рухването на империите и създаването на нови национални държави. Процесът завършва окончателно след Първата световна война, когато се оформят националните граници, съществуващи и до днес. Тенденциите в развитието на ромската литература, познати от XIX век, постепенно се развиват във взаимовръзка с идеите на романтичния национализъм (а

някои продължават и до днес). Новите политически, социални и културни реалности, повлияват и върху развитието на ромския активизъм и публикациите, които са част него. Изграждането на нови национални идентичности и идеологии в новосформиралите се държави, новите режими на гражданските права, новите политически партии и законодателства са средата, в която ромите се развиват и това има влияние върху формите на литературно изразяване и повествование в произведения, създадени от писатели роми.

Две основни явления от първите десетилетия на XX век трябва да бъдат откроени като олицетворение на епохата по отношение на ромската литературна продукция – гражданските организации и ромските печатни медии. През този период в Централна и Източна Европа се създават много ромски организации на гражданска, религиозна или идеологическа основа, като отражение на впечатляващи национални ромски движения (в Румъния) или ярки местни инициативи (в Белград и други места в Югославия). Наскоро проведени архивни и мултидисциплинарни изследвания върху ромските движения от междувоенния период показват само „върха на айсберга“ чрез публикуване на избрани исторически източници, свързани с дейността на ромските граждански организации от онова време (Marushiakova & Popov 2021a: XX). Общото между всички тях е стремежът за постигане на еманципация на ромите. Личностите, които инициират и ръководят тези организации, са говорители/представители на ромското движение в съответния период и като част от гражданската си активност често са и първите автори на оригинална ромска литература. Това бележи началото на широко разпространената тенденция, наблюдавана от XIX век насам, на пресичане на активизъм и литература, т.е. припокриване между фигурата на ромския активист и писател. През този период в почти всички страни от Централна и Източна Европа възникват кръгове, които съставляват един вид ромска интелигенция с визии за просвещението на всички роми в дадената страна с различни средства. Наред със създаването на организации, писането и публикуването са начин да изразяват, комуникират и разпространяват своите визии за просвещение. В този смисъл творбите на ромски-

те активисти-писатели са въплъщение на техните визии за укрепване на собствената им общност и символ на еманципаторските им усилия.

Литературната и печатната медийна дейност са част от по-голямо движение за еманципация. Терминът еманципация има различни конотации в зависимост от историческия фон и теоретичната интерпретация. Използва се например за движенията за премахване на крепостничеството и робството и политическите движения сред различни групи в Европа през XIX век, както и за движенията за правата на жените, равенство в избирателните права, движения за национална независимост в европейски и постколониален контекст по целия свят (Vermeulen 1996). Като част от преплетените истории (Werner & Zimmermann 2006, за термина в контекста на националните идеологии Даскалов и Маринов 2013) на ромското движение и ромската литература, терминът еманципация описва процеса на постигане на равен статут на ромите като общност и като индивидуални граждани с права във всички сфери на обществения живот (политическа, религиозна, образователна, икономическа, гражданскоправна и др.). Следователно еманципацията е процес, който включва различни усилия за постигане на равенство. От гледна точка на историята на ромската литература и книгоиздаване, писането и публикуването на текстове е въплъщение на процеса на еманципация. Затова е необходимо да обърнем внимание как присъства въпросът за еманципацията в литературата и какви са гледните точки, дискусиите и перспективите по въпроса как да се постигне равенство за ромите. Както при всяка платформа, има нюанси, разлики и контрасти, както и общи мотиви и прилики. От значение също са и съответните държавни политики и исторически периоди, и дори приносът и личните качества на отделни лица.

Периодичният печат играе важна роля в подкрепа на националните движения и в това отношение ромските издания повтарят общоевропейския модел. В някои случаи лица, изразяващи своите визии за развитие и напредък на ромската/циганска общност, публикуват текстовете си като автори в периодичните издания на движенията за национална еманципация на заобикалящото ги обще-

ство (например публикацията във вестник „Македония“ на „Един Египтянин“) или в периодични издания на политически ангажираните кръгове (във Финландия и Румъния например, Roman et al. 2021). Обикновено обаче ромите се стремят да създадат свои собствени печатни медии и такива се появяват още от края на XIX век в Унгария (Hajnáczky 2020b, 2021). В контекста на Централна и Източна Европа периодичните издания и журналистиката играят важна роля за ранните етапи на развитие на националната литература и са платформа на борбата за национална еманципация. Обща характеристика от периода на изграждане на националните държави в Европа е масовото издаване на печатните медии и все по-широкото им разпространение (Newman & Houlbrook 2013). Общественото поле на модерните национални държави постепенно се опосредства от списания и вестници, достигащи до гражданите на нацията. Ето защо не е изненадващо, че печатните медии са най-разпространеният канал и платформа за предаване на посланията на ромските движения в съответните национални държави. Общото между страните, в които се появява ромска литература в ранните десетилетия на XX век, е, че вестниците са средства за споделяне на визии и програми на лидери и организации. Публицистичните текстове са най-често срещаната и широко разпространена форма на литературно изразяване. Това несъмнено е и най-ефективната издателска форма по отношение на продукция, национално разпространение и читателска аудитория. Подобно на печатните медии на всички движения за еманципация ромските печатни медии от онова време не са посветени на репортажна журналистика, а на публицистика във всички стилове и жанрови форми. На техните страници се публикуват и кратки форми в жанровете на художествената литература. Следователно тези издания могат да се считат за микромодел на ромската литература от онова време и за основно средство за популяризиране на идеите на ромските организации или индивиди, които ги издават (като дейността на Светозар Симич, обсъждана в трета глава).

Фактът, че публицистиката е доминираща в повечето страни, не означава, че художествена литература не се създава и публикува.

Публицистиката и периодичният печат се явяват най-лесно осъществимият и същевременно най-рентабилният начин за достигане до обществеността. Архивни проучвания показват, че има и други литературни произведения в различни жанрове, които са останали непубликувани поради липса на средства или възможности за публикуване. Случаят с мащабната издателска инициатива в СССР, по време на която се създава ромска литература във всички жанрове, показва, че в благоприятна и стимулираща среда литературните произведения се създават, а ромското книгоиздаване може да процъфтява (Shapoval 2020, 2021a).

Друг термин, свързан с възгледите за грамотността и навиците за четене на ромите, е тяхната „устна култура“. Както бе споменато по-рано, ромското писмено наследство често се разглежда като закъсняло явление, а ромската литература – като млада, доминирана от фолклора или базирана на автобиографичен опит, а оригинални произведения се появяват едва през 60-те години на XX век. Този дискурс се основава на еволюционния възглед за литературната история и разглежда устната култура и разкази като предшественици на писмената литература, т.е. фолклорът и устните разкази принадлежат към „традиционно“ време, докато литературата и писането се разглеждат като възникнали в „модерния“ период. В тази връзка се предлага оксиморонният термин „устна литература“ или „оралитура“ (Blandfort 2015: 76–99), използван за литератури на етнически общности с ограничено писмено наследство. Според този възглед устно предаваните разкази следва да се считат за литературни форми и може да се причислят към ромската литература.

Съществуването и жизнеността на устния разказ и фолклора не потискат и не противоречат на авторството на съвременната литература, нито съществуването на модерни литературни жанрове означава загуба на устната традиция. Художествена ромска литература и публицистика в различни модерни литературни жанрове се създава още в средата на XIX век, т.е. не по-късно, а успоредно с развитието на модерните литератури и жанрове на всяка национална литература в съответния регион и в мащаб, съ-

ответстващ на условията и държавното формиране в районите и държавите, в които живее ромската общност. В историята на ромската култура (както и която и да е друга култура) фолклорното творчество не отмира напълно, за да отстъпи място на модерни литературни форми. Напротив, връзката между литература и фолклор е многопосочна, разнообразна и динамична. Подобно на други литературни традиции, устните разкази и фолклорните елементи вдъхновяват творби на ромската литература. Много автори са повлияни от фолклорни елементи, разкази и вярвания, които познават като членове на общността, като в авторските си произведения предлагат собствени интерпретации на тези разкази и вярвания. Едновременно с това мотиви, разкази, персонажи и текстове, първоначално създадени в писмена форма (в ромската и във всички литератури), се разпространяват сред общността и стават част от популярната култура до степен да бъдат възприемани като фолклорни съкровища, съществуващи като анонимно колективно знание. Този подход е в унисон с призива на Беате Едер-Йордан за излизане отвъд опростената дихотомия на устна и писмена литература (Eder-Jordan 2016).

Друга интерпретацията на „закъснялото“ развитие на ромската литература се основава на твърдението, че по-късно появилата се ромска писмена традиция е свързана със съпротивата на ромите срещу образованието, огрaмотяването и включването им в институциите. Според тази интерпретация късната писмена традиция се обяснява с „различния подход на ромите към грамотността“, който по същество е илюстриран от различни неписмени форми на комуникация като „неазбучни графични кодове“ (Toninato 2014: 55–62). Твърди се, че знаците за комуникация на номадстващите групи се използват вместо писменост. Дългогодишните изследвания на автора на настоящата монография показват, че съществува разнообразие в съдържанието и формите на писане сред ромите още от ранните периоди на ромска литература (края на XIX век и първата половина на XX век), макар и да са недостатъчно проучени. Нещо повече, по отношение на литературното разнообразие и жанровите форми ромската литература е напълно съ-

поставима с останалите модерни литератури, въпреки че нейното разпространение, а в някой случаи дори отпечатване, остава доста ограничено както по отношение на читателска аудитория, така и по отношение на наличност в други исторически периоди. Например случаят с литературното дело на Светозар Симич (разгледан като задълбочено изследване в монографията) показва, че наред с публицистична продукция и редакторска дейност той е автор на няколко неиздадени романа, написани още през 30-те години на XX век. Демистификацията и нормализирането на ромската литература преминава през по-задълбочени интердисциплинарни изследвания на създадените писмени текстове. Предизвикателствата не са свързани с липсата на писмено наследство, а с факта, че писмените произведения са разпръснати на различни места и много често не се съхраняват в институционални архиви или сбирки. Те също така са на различни езици, което допълнително затруднява достъпа до всички налични материали от страна на един изследовател. Дори когато са написани на ромски език, някои текстове може да са неразбираеми, тъй като не всички изследователи на ромска литература владеят ромски език или всички негови диалекти. Друг е въпросът колко от тези литературни произведения, особено в ръкописна форма, са запазени до днес.

Забележително развиващата се сцена на ромската литература предизвика изследователски интерес и към нейното проучване се открояват два основни подхода. От една страна, съществуват изследвания, които подобно на настоящата монография възприемат исторически подход и се основават на описание на ромското литературно творчество и житейския път на авторите на фона на социално-политическите фактори. Историята и развитието на ромската литература са разглеждани в глобален и национален план (Djurić 2002; Zahova 2014) или в изследвания за историята на ромите в различни страни (Аким 2002; Achim 2004; Acković 2014: 251–332; Marushiakova & Popov 1997: 121–123) или исторически периоди (Roman et al. 2021). Няколко изследвания се фокусират върху прегледа на литературата от ромски автори в национален или регионален контекст, например литературата на Съветския съюз (Русаков и

Калинин 2006; Шаповал 2020), Унгария (Beck 2004; Crowe 1991), Косово (Courthiade 1985), Чехословакия (Hübschmannová 1991; Šebková 2003; Sadílková 2009; Ryvolová 2021), Македония (Kurth 2008), Италия (Dick-Zatta 1985; Trevisan 2008), Франция (Blandfort 2015), Испания (Hertrampf 2011), скандинавските страни (Grondahl 2005) и др. Значителни изследвания за известни ромски автори са направени и от Университета в Грац в рамките на проекта „Rombase" (romani.uni-graz.at/rombase/) и в рамките на проекта за информационни листове за историята и културата на ромите, съфинансиран от Съвета на Европа (Romani-Project Graz/Michael Wogg). Уебсайтът RomArchive (romarchive.eu/en/) включва литературата като един от десетте си раздела, като представя избрани текстове, биографична информация за авторите и прегледи на литературата в регионите и държавите. Изследвания, които интерпретират литературното развитие на ромите, като същевременно отчитат тяхната обвързаност с политиката на идентичност по онова време, също предоставят общ исторически преглед на европейската ромска литература (Roman et al. 2021; Toninato 2014; Zahova 2014). Освен това в изследванията, посветени на употребата на ромския език в публикациите (Matras 1999, 2002, 2005; Zahova 2019, 2020a) и в образованието на ромските деца (Bakker & Kyuchukov 2003; Bakker & Daval-Markussen 2013), е направен специален преглед на литературната продукция на ромски език.

През последните десетилетия се развива и направление в изследването на ромската литература, което използва методите на литературната теория и сравнителното литературознание и се фокусират върху теоретични дефиниции на ромската литература, сравнителен анализ и интерпретации на литературни произведения, обикновено създадени в рамките на една държава или на един език (Hertrampf & Hagen 2020; Blandfort & Hertrampf 2011; Eder-Jordan 1993; Trevisan 2008; Toninato 2014). Напоследък литературоведи анализират произведения на ромски автори, публикувани на немски, френски и испански език (Blandfort 2015; Blandfort & Hertrampf 2011; French 2015; Hertrampf 2011; Hertrampf 2017), а ромската литература се интерпретира във връзка с изследванията на Холо-

косma (Blandfort 2013; Zwicker 2009) или диаспората (Toninato 2014; Hertrampf 2017), както и в контекста на постколониалната теория (Kovácsházy 2009, 2011; Martin Sevillano 2020). Учените са изследвали и някои ромски литературни произведения във връзка със социално-политическата ситуация и устната традиция в ромската култура (Eder-Jordan 1993; Kurth 2008). Взаимовръзката между устната култура и писмеността е важен фактор, който е изследван и в по-ранни публикации (Courthiade 1985; Hübschmannová 2006; Karpati 1989). В интерпретациите на произведенията на някои ромски писатели е използвана и критическата теория на пола (French 2015; Scheinostová 2010; Tahirović-Sijerčić 2016). Ромските литературни произведения имат общи черти, които надхвърлят границите на всяка една държава или регион. Тези обстоятелства ни позволяват да говорим за ромската литература като за хетерогенно (поради което някои учени я наричат „литератури“ в множествено число, French & Hertrampf 2023) и многостранно, но все пак обособено и колективно явление.

Необходимо е да се направят някои терминологични уточнения. Както бе изяснено, ромската литература се разглежда като исторически възникнал феномен, който включва литературни произведения, създадени от роми и/или на ромски език, насочени към ромска и друга публика. В този смисъл ромската литература може да се определи и като корпус на ромската писменост, интерпретация, съответстваща с термина „ромско писмено творчество“, използван от Паола Тонинато (Toninato 2014), и „ромски писмена“, използван от Каролина Риволова (Ryvolová 2014). Отчитайки многообразието от езикови традиции и обстоятелства на създаването на ромската литература, някои автори считат, че терминът трябва да се използва в множествено число – ромски литератури (Blandfort 2015; Kovácsházy 2011). Въпреки безспорното вътрешното многообразие и факта, че в по-голямата част от историята на ромската литература тя се развива в рамките на определена политическа единица, все пак всички произведения на ромската литература, независимо от периода и мястото на създаване, споделят характеристики, които надхвърлят границите на една страна или

регион. Независимо от нехомогенното развитие и различните жанрове съдържанието и посланието са сходни и често са предопределени от етническия произход на авторите, представящи своята общност. Тези обстоятелства ни позволяват да говорим за ромската литература като за разнороден и многостранен, но все пак обособен феномен. Терминът ромска литература в това отношение може да се счита за конструкт, както всички други литератури на етнически и национални общности (например латинска литература, английска литература, американска литература, унгарска литература, саами литература, чикано литература и т.н.).

В научно обращение е навлязъл терминът ромска литература, който се употребява в настоящото изследване. В полето на ромската литература се включват изследвания върху писменото наследство на различни групи и с различна идентичност (*Рома́, Хитанос, Синти, Мануше, Калдараши, Ловари, Резанде* и пр.), както и автори, които пишат за ромска аудитория. Причисляват се и автори, които не са от ромски/цигански произход, но се самоидентифицират като ромски автори поради общия исторически опит или начин на живот в миналото на общността или поради налагане на съвременни обобщени термина на национално (като *Gypsy Roma and Tavellers* във Великобритания или *Sinti und Roma* в Германия) или международно ниво (*Roma and Tavellers* според определението, възприето от Съвета на Европа). Мариела Мер, швейцарска писателка по произход от общността на *Йенишите* (и основател на Международната асоциация на ромските писатели) или Джес Смит, най-известната съвременна писателка сред групата на *Травелърс* в Шотландия, се считат за част от ромската литература. В книгата се употребява терминът нероми, както и ромската дума гаджже (мн.ч. на 'гаджо' и м.р. в 'гаджи' в ж.р.) със същото значение. Термините се използват в литературните произведения и са навлезли в научната литература.

Книгата предлага нови перспективи в разбирането за историята на ромската литература и ромите като активни участници в нейното създаване, в противовес на честото представяне на общността и нейните членове като безгласни, маргинални и изключени

от обществените процеси. Без да се стреми към изброяването на всички литературни дейности, произведения и писатели, основната ѝ цел е да се представят инициативността и авторството на самите роми в контекста на политиките и тенденциите в държавата и региона, в които литературата се издава. В по-общ смисъл книгата допринася за включването на историята на ромската литература в общоевропейския литературен пейзаж и литературознание. Основавайки се предимно на анализа на оригиналните източници (текстове на литературни произведения и архивни данни), настоящата разработка показва активната, ангажирана и важна роля, която ромските автори имат по отношение на излагане на идеи за еманципация на ромите.

През XIX век се поставя началото на ромската литература и се зараждат идеите за еманципация на ромите чрез образование и публикуване на първите литературни произведения. През XX век (до 1989 г.) се очертават националните тенденции и във всички държави първото поколение автори поставя началото на ромската литература в национален контекст. На прага на новото хилядолетие и през първите десетилетия на XXI век се наблюдават тенденции на транснационализация на ромската литература. Една от тези тенденции е появата на сходни повествования и теми, които представят ромите като народ с общ произход и споделена история. От друга страна, дигиталният свят и мобилността в съвремието имат влияние върху развитието на ромската литература по отношение на опазване, разпространение и създаване. Ролята на ромския език като символ и флаг на ромската идентичност е ключова в ромската преса и книгоиздаване още от времето на тяхното създаване и до наши дни. На тези основни развития са посветени отделните глави в монографията.

ОСНОВНИ ТЕНДЕНЦИИ ПРЕЗ XX ВЕК – ПЪРВИ ПОКОЛЕНИЯ АВТОРИ

Ромската литература се заражда през XIX век, а през следващия, XX век, тя се появява и развива във всички страни с ромско население. През този период може да се говори за появата на първите утвърдени цигански/ромски автори и произведения на национално ниво. Творчеството и възможностите за издаване са тясно свързани с местния национален контекст в съответните държави (общи или специални по отношение на различни общности), както и с формите, чрез които ромите се организират и представят в публичното пространство (професионални, граждански, религиозни, национални каузи).

Като исторически вододелни по отношение на политическите развития през XX век, двете световни войни имат значение и за развитието на ромската литература и писане. След Първата световна война се създават национални държави и нови правни рамки за граждански права, което води до появата на ромски организации, свързани с издателски дейности. В държави, където има евангелско движение сред циганите, като например България и Финландия, религиозните публикации оформят значителен дял от ромското книгоиздаване. През 1922 г. се създава СССР, където няколко години по-късно започва развитието на най-впечатляващата литературна сцена на ромски език не само в съответния период, но и до момента. След Втората световна война новите социалистически режими имат различни подходи по „циганския въпрос“, които предопределят условията за творчество и публични изяви на ромските автори. Изграждането на т.нар. социални държави в Западна Европа и в някои от скандинавските държави води до появата на специални

мерки за циганското население. В настоящата глава ще бъдат разгледани основните тенденции в издаването на ромска литература, които ще бъдат илюстрирани с примери от литературната сцена и дейностите на някои от утвърдените писатели в съответните държави и региони.

2.1. Развития в България, СССР и други държави през междувоенния период

Ранните ромски писмени текстове в България се свързват с две тенденции в развитието на общността – граждански организации и евангелизма сред циганите в България (Славкова 2007; Marinov 2021; Marushiakova & Popov 2021a: 33–175). Създадените в периода след Освобождението организации имат свои издания. Например основаната в град Видин циганска организация издава през 1920 г. своя „Устав на Египтянската народност в гр. Видин" под формата на книга. Въпреки че текстът е административен, по-важно в случая е отпечатването и разпространението в книжно тяло, което е знак за желанието на инициаторите да оставят следа в публичното пространство с издадения документ. Вестник „Тербие" (Възпитание) е издаван през 1933–1934 г. като орган на Мохамедано-циганския национален културно-просветен съюз (замислен като национална общомюсюлманска просветно-културна взаимоспомагателна организация „Истикбал – Бъдеще", свързана със Софийската мюсюлманска културно-просветна организация). Шакир Пашов, изтъкнат лидер сред циганите в София и председател на организациите, е главен редактор на вестника, а Асен Гогов и Демир Яшаров са членове на редколегията.

Вестникът се издава на български и има няколко броя, отпечатани през 1933 г. и 1934 г., но за съжаление екземпляри от него не са запазени. Шакир Пашов отбелязва в своите спомени, че вестникът има за цел „да проникне като просветителен лъч до последната колиба на цялото циганско малцинство в България" и „да издига културно-просветното равнище на циганите" (Пашов 2022: 90–

91) – дискурс, в унисон с подобни издания на цигански организации в други държави от същия период (например издавания в Югославия вестник „Романо лил“, разглеждан в следващата глава). Още от този период Шакир Пашов се утвърждава като национален лидер и основна фигура в гражданското и политическо представителство на циганите в България, а също и в културните процеси и периодични издания, които ще се появят след 1945 г. (Пашов 2022; Стоянова 2017: 204–215, 391–401; Kovatcheva 2008; Marushiakova & Popov 2022: 45–76). В автобиографията си, писана през 50-те години на XX век, самият Пашов пише за вестник „Тербие“:

> В своите колони вестникът отразяваше ежедневните грижи на циганското малцинство, той се занимаваше с всестранната и плодотворна работа на организацията „Истикбал“, изнасяше живота на разните други цигански организации – тези на младежите, на спортните им клубове, на занаятчийските организации, и предаваше всяко събитие, което се случваше в живота на циганското малцинство. Той поощряваше младите и ентусиазирани цигани да подобрят все повече своето културно-просветно издигане, ратуваше всеотдайно за всестранното превъзпитаване на циганското малцинство, зовеше го към прогресивна политико-обществена дейност, бореше се с предразсъдъците, вкостенелите и умиращи традиции и в това отношение той имаше неоспорими успехи…
>
> (Пашов 2022: 92)

В по-голямата си част ромските публикации преди Втората световна война в България са в сферата на религиозната литература. Те включват ромски преводи на текстове от Новия завет, брошури с поучителни притчи и книги с песни, както и периодични публикации, сред които и първия цигански вестник „Светилник“. Изданията са свързани с евангелски мисии на територията на България (предимно Лом и София) и в тяхната подготовка, създаване и разпространение активно участват членове на общността.

Бърнард Гилиат-Смит, изследовател, член на Дружеството за циганологични изследвания (Gypsy Lore Society) и британски дипло-

мат в България, публикува материали събрани сред различни ромски групи в сферата на фолклора и езикознанието (Gilliat-Smith 1924, 1925, 1928, 1931, 1940). По поръчка на Британското и чуждестранно библейско дружество той превежда Евангелието от Лука на ромски (*E Devléskoro sfjato lil. E Ísus-Xristóskoro džiipé thai meribé e sfjatoné Lukéstar*), публикувано през 1912 г. (Bible. Luke 1912). Докато това издание е с латински букви и е преведено от английски, в следващите десетилетия се издават ромски преводи от български, които са на кирилица – Евангелието на Матей (*Сомнáл евáнгелие (кетапи) (лил) Матеятар. Накаé дасиканéстар романé чибáте*, 1932) и Евангелието на Йоан (*Сомнáл евáнгелие (кетапи) катаро Иоан. Накаé дасиканéстар романé чибáте*р, 1937). И двете са в превод на Атанас Атанасакиев.

Първият цигански вестник е изданието на Евангелската баптистка мисия между циганите в България „Светилник“, издаван в Лом, който излиза само в един брой на 15 януари 1927 г. под редакцията на пастор Петър Минков. Последната страница на изданието е озаглавена „Романо алав“ (ромско слово) и съдържа три материала с притчи на ромски език. Минков става редактор и на по-късно излизалите в София „Известия на Циганската евангелска мисия“ (Bulletin of the Gipsies Mission in Bulgaria) и „Народът, който се нуждае от просвета чрез Евангелието“ (Славкова 2007; Marinov 2021; Slavkova 2023). Повествованията в изданията са в характерния за жанра (религиозна евангелска литература) стил и съдържат важна информация и разкази за (само)представяне за организации сред общността като Циганската евангелска баптистка църква в село Голинци, Циганското женско мисионерско дружество в село Голинци и Циганското женско християнско дружество „Ромни“ (Marinov 2021: 43; Marushiakova & Popov 2021a: 141; Slavkova 2023).

В същия период, през 30-те години на XX век, преводи на песни за възхвала на Бога са издадени на ромски от Българската евангелска баптистка църква в Лом (*Романе Свято гиля*, 1929), от Съюза на българските евангелски баптистки църкви в София (*Романе Свети гиля*, 1933 г.) и от Циганската евангелска мисия в София (*Романе гиля е Девлеске* и *Романе Сомналъ гиля*, 1936). Притчи с поучително

Брой 1 СВѢТИЛНИКЪ Стр. 4.

РОМАНО АЛАВ

Най куч чипота.

Ки иек кай санзи вуло пишибе: „Саво анав най куч туке? "Иек мануш накло ем пишискере: „Най куч анав манге и

о сумнак"

Ачи ли о сумнакъ те анен лошаин? Начи! Ако савото свето те печейзе а нашалца товози со кам добизе. Саворо со иси ки пув камъ ачавеле. Ни качи нанай теле туе.

Авер накло хем пишискере: „Най куч анав менге и

о Кер"

Чачуне кирици шукар и кадава перес анамарж каненде. Кици бут руен кай нанай ту кер Ем кици шукар е манушу е те а веле кер. Ци най шукар кер, нанай по шукар катар кава, кай и ко небеса. Тут иси кер ко небеса. жанса ли кадава? кадава перес чачуной.

Накитар ек раки ем пишискере: „Най куч анава а менге и

Дай"

Кици гуди кадава анав. Ко ни каи необичизела пе да? Всеко мануш. Ем кадаваи довру ко мануш необичизела пе да вов нанай лачо мануш. Вой нана суци а менге, Вой нана хасъ а менге; Вой нана орепе ащал менге, вой грижискере пе а менге. И даи керла буг а менге. А лотар ек чаво ем пишискере: „Най куч анав а менге о

Исус"

Само е Исус спасизела. Само Вов дела чачуно лошаини. О анав е Исусеско най куч анавъ анду свето. Соске то черес анав Исусеско саверо свето те спасизел. О Исус о дром, о чачипе ем о састипе О Исус и о Дел.

Саво анав ту ке и най куч? Ек те помнизе, о Исус и Девлеско ракло. Роди е Исуса ци кам лошайзе. Миси ащал леско ци Вов кам сикавелту соске Вов кам сикелту Подром кари ко небе. Кадава си наи шукар чипота анду свето.

Мо комши ко иси

25. Аке ухтиел иек законикос, искушинел лес, пенел: Абе Учител, со те керав, та т'оовел манге о джипе о биагорескоро? 26. Пенел леске одовка: Андо законос со пишинен сар четичес? 27, Джевади дел адавка: Те дикас те Девлеске (е Райеске) са вогйеса, са душаса, са силаса, са годйаса, тай те дикас те комшиска сар туке дани. 28. Пенел: лачес вакердан: Чока кер, та т'овес дживдо. 29. Ами ов мангел те керел пес чачо е вакеривнасте, е Исуске пенел: Мо комшис ко иси? 30. Вакерел о Исус: Сине каи сине иек мануш гело Иерусалиместар Иерихосте перен чора палал лесте, нанжиарен лес, чинен лес, ачавен лес еркаш мило, джан песке. 31. Сине да иек рашай, джал адалке дроместер, дикел лес е епкаш мулес, джал-песке накйел. 32. Джока (кидия) иек диаконос, кана риш раше иси адалке танесте, дикел лес ов-да накйел. 33. Ами сине иек самаританос е джабнасте кай иси, авел, паш лес, дикел лес мерамети иси лес джи лесте; 34. Паш лес авел. пандел о доба, анде ленде мол тай зейтини чордел, упрал ле грастес говел лес, анди карчима игалел лес, дикел лес. 35. Тасия икалел дуй котор лове дел ко карчмарис пенел: Дик-та лес. Саве ловен по-бут ка платинес асал леске, ме пенел о самаританос, кана иринав таи кадал тут напалпале. 36. Одолке тринендар саво мислинес, уло леске, епкаш чиндеске най лачо? 37. Пенел: Одовка, кли сас лес мерамети джа лесте. Пенел о Исус: Джа та кер-та чока (кидия).

О хасарда чаво

Иек мануше сасле дуй чаве: тай о май терно лендар пенда пе дадеске: Даде де муро дело савото перел манге катар ко имоти. Тай фулада ленге по имоти тай напалал залага гиве о май терно чаво кида са пиро тай гело анде дуресте тай готе разпилисарда по имоти. Пе раскошно живото са тай кай дия са ачило баро бокалипе анде годея пув: тай вов астарда те авел во оскудности тай гело те ценилпе екеске катар ле граждая анде годея пув. Савото бичалдале анде пе умаля те чаравел ле балан. Тай жалилас те перелас по пор. Катар ле рошкове савето хана ле бале, тай коник ни делале. Тай кай авило анде песте. Вакердас: казомен приставо нанге муро дад: мекел марно, ай пале ме мерав бокатаръ ка ущав те джав паша муро дад тай ка вакяравлеска: Даде, безахардем ле небесаваке таи англа туте, Тай най сем вече достойно те акардивав киро чаво; кар ма сар иек катар кире хизмикияри. Тай ущило та авило паша по дад, тай кана сас дур важе диклале леско дад тай смилосало, тай простил, тай пело пелески кор, тай чумидале — Вакерда леско чаво: Даде, мамжй (съгрешисардам) англа небесава тай англа туте тай най сем вече достойно акардивав киро чаво. Тай вакярда леско дад пе хизмикяри: Акален аври най е лачи премена таи вуравенле, тай денле ангрусни анде леско ва тай мения анде леске пурне, тай анен ле иек парвардо телето тай чиненле те хав тай те лошанас (веселиман) соске годова муро чаво муло сас тай ущило мундар-до сас тай аркадило. Тай астарде те лошанас (веселиман).

Печатница „НАПРЕДЪ" — Ломъ Дн. № 144.

Притурката „Романо алав" към вестник „Светилник" от 1927 г.

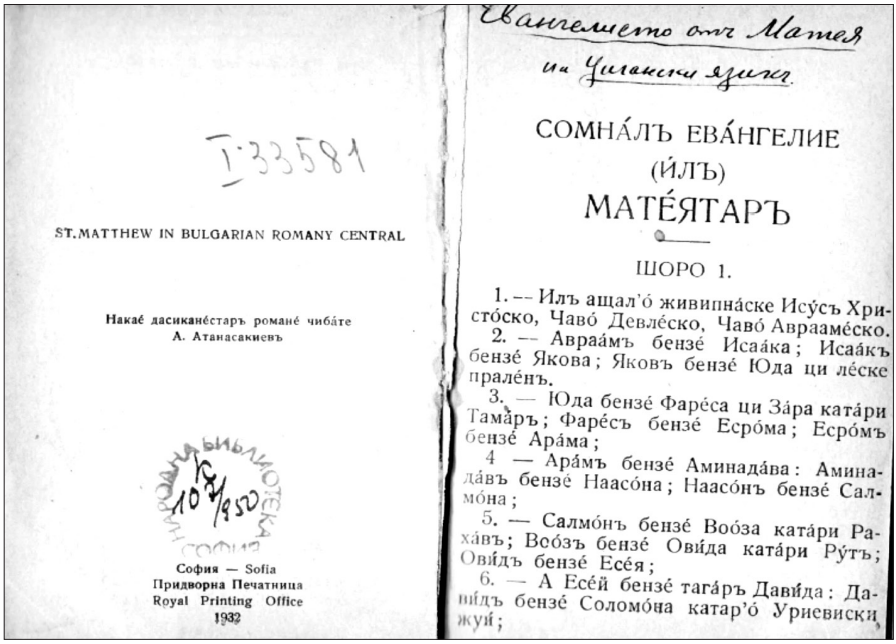

I·33581

ST. MATTHEW IN BULGARIAN ROMANY CENTRAL

Накае́ дасиканéстаръ романé чибáте
А. Атанасакиевъ

София — Sofia
Придворна Печатница
Royal Printing Office
1932

Евангелието отъ Матея
на Циганскиязикъ

СОМНА́ЛЪ ЕВА́НГЕЛИЕ
(И́ЛЪ)
МАТЕ́ЯТАРЪ

ШОРО 1.

1. — Илъ ащал'о́ живипна́ске Ису́съ Христо́ско, Чаво́ Девле́ско, Чаво́ Авраамéско.
2. — Авраа́мъ бензé Исаа́ка; Исаа́къ бензé Якова; Яковъ бензé Юда ци лéске пралéнъ.
3. — Юда бензé Фарéса ци За́ра ката́ри Тама́ръ; Фарéсъ бензé Есро́ма; Есро́мъ бензé Ара́ма;
4 — Ара́мъ бензé Аминада́ва: Аминада́въ бензé Наасо́на; Наасо́нъ бензé Салмо́на;
5. — Салмо́нъ бензé Воо́за ката́ри Раха́въ; Воо́зъ бензé Ови́да ката́ри Ру́тъ; Ови́дъ бензé Есéя;
6. — А Есéй бензé тага́ръ Дави́да: Дави́дъ бензé Соломо́на катар'о́ Уриевиски жуи́;

Ромският превод на Евангелието от Матей, 1932 г.

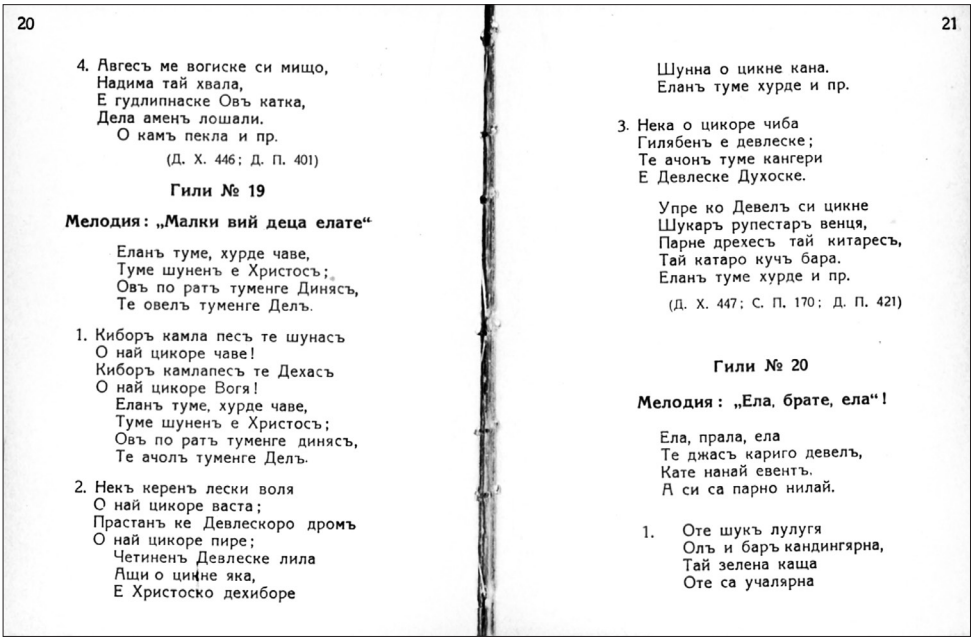

20

4. Авгесъ ме вогиске си мищо,
Надима тай хвала,
Е гудлипнаске Овъ катка,
Дела аменъ лошали.
О камъ пекла и пр.

(Д. Х. 446; Д. П. 401)

Гили № 19

Мелодия: „Малки вий деца елате“

Еланъ туме, хурде чаве,
Туме шуненъ е Христосъ;
Овъ по ратъ туменге Динясъ,
Те овелъ туменге Делъ.

1. Киборъ камла песъ те шунасъ
О най цикоре чаве!
Киборъ камлапесъ те Дехасъ
О най цикоре Вогя!
Еланъ туме, хурде чаве,
Туме шуненъ е Христосъ;
Овъ по ратъ туменге динясъ,
Те ачолъ туменге Делъ.

2. Некъ керенъ лески воля
О най цикоре васта;
Прастанъ ке Девлескоро дромъ
О най цикоре пире;
Четиненъ Девлеске лила
Ащи о цикне яка,
Е Христоско дехиборе

21

Шунна о цикне кана.
Еланъ туме хурде и пр.

3. Нека о цикоре чиба
Гилябенъ е девлеске;
Те ачонъ туме кангери
Е Девлеске Духоске.

Упре ко Девелъ си цикне
Шукаръ рупестаръ венця,
Парне дрехесъ тай китаресъ,
Тай катаро кучъ бара.
Еланъ туме хурде и пр.

(Д. Х. 447; С. П. 170; Д. П. 421)

Гили № 20

Мелодия: „Ела, брате, ела“!

Ела, прала, ела
Те джасъ кариго девелъ,
Кате нанай евентъ.
А си са парно нилай.

1. Оте шукъ лулугя
Олъ и баръ кандингярна,
Тай зелена каща
Оте са учалярна

Страници от книгата с евангелски песни „Романе сомнал гиля“ (Татарев 1936)

съдържание на ромски са издавани в същия период за нуждите на евангелските мисии сред циганите и като брошури, но съдържанието им не е запазено (Marinov 2021 и Приложение 1). Броят на изданията на религиозна литература, насочена към циганите на ромски език отразява мащаба и успеха на мисиите на евангелските църкви сред общността в България. Повечето от тях представляват преводи, които са особено важни за развитието на езика като писмен в този ранен период на издаване на ромски език в България. Сред публикациите се наблюдава диалектно разнообразие, отразяващо езиковата ситуация сред самите роми (в Лом и София се говорят различни диалекти), както и творчески принос в развитието на езика и художествената литературата.

В същия период и в Румъния се развива значителна по мащаб ромска продукция под формата на публицистика и художествена литература в периодична преса (ромски и национални мейнстрийм издания) и отделни публикации на изтъкнатите по това време ромски активисти, лидери на ромски граждански организации и изследователи. Във всички държави от този период, изданията са трибуна на организациите, сформирани от роми. В Румъния те са в сферата на гражданското и политическото представителство и са свързани с няколко основни ромски организации в страната – Общата асоциация на циганите от Румъния, Общият съюз на ромите от Румъния и Общата асоциация на съюза на ромите от Румъния (Marushiakova & Popov 2021a: 306–365; Matei 2020). Периодичните издания на гражданските организации са издаваните в Крайова *Timpul* (Време) и *O Rom* (Ромите), *Foaia Poporului Romesc* (Вестник на ромския народ) в Рупия, *Neamul Țigănesc* (Циганския народ) в гр. Фагараш и *Glasul Romilor* (Гласът на ромите) и *Țara Noastră* (Нашата страна) в Букурещ (Roman 2021; Roman et al. 2021: 257–258). Тези шест вестника се издават в Румъния в периода 1934–1941 г. и на страниците им в публицистични и поетични текстове се обсъждат теми от дневния ред на ромското движение: названието на общността (цигани или роми), принадлежността и лоялността към румънската нация и православната църква, солидарността между ромите и необходимостта от представителство (включително дебати за легитимността на

представителството между лидерите на организациите), ролята на образованието, борбата с просията и скитничеството, мястото на ромската жена. На страниците на вестниците публикуват и автори жени – Флорика Константинеску и Марта Лазурица (Roman 2021; Marushiakova & Popov 2022: 242–250). Сред най-изявените автори на публицистични текстове са изтъкнатите лидери от този период Георге А. Лазурица, Калиник И. Поп Шербояну, Лазар Нафтанаила, Георге Никулеску и Константин Николаеску-Плопшор. Лазурица е един от най-продуктивните автори, които пишат и художествена литература, отразена в националната преса като „циганска литература“ (Marushiakova & Popov 2022: 184), включително романи на исторически теми за съдбата на циганите в румънските земи, публикувани през 30-те години на XX век. Плопшор остава най-влиятелният в развитието на ромската литература отвъд междувоенния период като автор на идеята за създаване на Библиотека „О Ром“ (ромите), замислена като културен и образователен център. Като изследовател той публикува ромски фолклор и множество научни публикации, като през 1963 г. става член-кореспондент на Румънската академия на науките (ibidem: 226).

Публикациите в Унгария също са свързани с периодични издания под формата на списания, основани като органи на различни асоциации на цигани музиканти (Hajnáczky 2020ab; 2021). Самите организации са изградени като профсъюзни структури, които се занимават с професионални и синдикални въпроси, сред които договори, заплащане, конкуренция, конкурси, образование. Въпросите, свързани с идентичност, се разглеждат в контекста на изграждане на унгарската нация и циганската музика като част от нея, а лидери и визионери сред циганите музиканти, като Кароли Бура и Бела Радич, са известни и уважавани сред макрообществото (Marushiakova & Popov 2022: 253–280).

Познатите до 20-те години на XX век инициативи не са свързани с особена държавна политика за стимулиране на ромското книгоиздаване. Затова често в научната литература началото на ромската литература като система от авторски, редакторски и научни мрежи, жанрово разнообразие и взаимовръзка с всички ос-

танали сфери на изкуствата и обществения живот – образование, политика, изкуство и пр., се свързва с периода 1925–1938 г. В този период в СССР се развива мащабна инициатива за издаване на книги на ромски език с държавна подкрепа, която по брой заглавия, тираж, жанрове и разпространение все още няма аналог в историята на ромското книгоиздаване, а Виктор Шаповал я определя като „културен ренесанс“ (Shapoval 2021b). Тази инициатива е част от по-широка политическа платформа на съветския режим, насочена към по-малките етнически общности (*народности*), чиято политическа и социална интеграция е трябвало да бъде постигната чрез развитието на техния език и култура (Marushiakova & Popov 2017b). Езици на общности без писмена система, сред които и ромският, стават литературни, формулират се правописни системи, издават се оригинални и преводни книги, пишат се учебници. През 1925 г. в Москва е основан Общоруски цигански съюз (Marushiakova & Popov 2021a: 706–710), а през 1931 г. е основан театър „Ромен“ в Москва. Кирилицата и диалектът на групата на *Руска Рома* (или северноруският диалект) са в основата на езиковия стандарт. В този процес се включват различни ромски активисти и образовани лица. Публикациите са в областта на социалната и политическата пропаганда (например Амосово 1932), която оформя значителна част от националния дискурс в държавата, образователни материали за обучение на деца и възрастни и научнопопулярната и художествената литература от ромски автори и от други автори в превод на ромски език. За период от около десетилетие (1928–1938) на ромски език са публикувани над 300 различни заглавия. Ромските автори и творци пишат предимно в жанра на кратките разкази и поезията, но в този период се полагат основите на всички литературни жанрове, като например комикс (създаден от Нина Дударова и публикуван в едно от ромските списания), новела (написана от Николай Светлов) и драма (текстове за театър „Ромен“).

Често в историографията на ромската литература за основоположник на художественото литературното творчество се счита един от най-продуктивните автори от този период Александър Вячеславович Германо, писател, културен деец и преводач, член на

Съюза на пролетарските писатели и основател на писателската група „Роменгиро лав“ (Ромска реч). Той е най-издаваният ромски автор от този период (Калинин и Русаков 2006; Marushiakova & Popov 2020; Shapoval 2021a), като първият му разказ „Руворо“ (Вълче), излиза през 1927 г. в първия брой на ромското списание „Романи зоря“ (Ромска зора), редактирано от самия Германо (1927). Германо издава като автор или съставител около 20 книги, сред които „Нов живот“ (1929), „Наекоха го Руворо и други разкази“ (1933), „Червени огньове. Стихотворения“ (1934а), „Нови стихотворения“ (1938), „Алманах на ромските поети“ (1931), „Ромски алманах“ (1934б), книга с пиеси за ромски театър (1932). Той е автор и съавтор на учебници. Обща тема на стихотворенията на Германо е разказът за номадското минало на ромите, което е описано с любов и носталгия, но като контрапункт на новия живот на ромите и всички общности в Съветския съюз, тъй като миналото е свързано с несигурност, изостаналост и бедност. Германо също така събира ромски фолклор и работи върху учебно помагало за преподаване на ромски език. Той превежда на ромски език и руски класически автори като Александър Пушкин и Максим Горки. В духа на своето време много от повествованията са насочени към политическа пропаганда. Например публикуваната през 1933 г. „Идват нови роми“ разглежда системата на циганските колективни стопанства и кооперативи (Германо 1933б). Книгата се състои от глави, които могат да се срещнат във всяко пропагандно издание от онова време, като например „От времето на царизма“, „Въпросът за националностите преди Октомврийската революция“, „Как са живели ромите в старите времена“. Съдържанието в голяма степен отразява политическите лозунги от онова време, което показва връзката между ромската литература и духа на епохата: „Царска Русия беше затвор за националностите“, „За нас – пише Ленин – сега започва нова културна революция, за да можем да станем социалистическа страна в пълния смисъл“. Германо твори във всички литературни жанрове, включително сюжети за театрални драматични произведения, сред които е и първата пиеса, поставена в театър „Ромен“ през 30-те години на XX век, наречена „Живот на колела“.

Сред другите съветски ромски активисти, които пишат и издават книги, са Нина Александровна Дударова, Николай Александрович Панково, Олга Панкова, Михайло Безлюдско, Иван Ром-Лебедев, Евдокия Орлова, Георгий Лебедев, които работят върху свои литературни текстове и преводи на други автори, издавани на ромски (подробна библиография и дискусия в Roman et al. 2021: 264–273; Shapoval 2021a). Олга Панкова е съавтор с Германо на юношеска литература – книгата „Серьога Лагуно“ (Германо и Панкова 1933) и публикува две стихосбирки (Панкова 1933, 1938), в които преобладава възхвалата на новия режим и новия живот за циганите и всички хора в държавата.

Освен преподавател и редактор на детска литература и ромски вестници Нина Дударова пише стихосбирки за деца на ромски език. Мария Полякова е автор на детски книги – „Как Маша ходи на училище“ (1930б), „Сърдитият петел“ (1930в), „Ромски приказки“ (1931). Публикувани са и стихотворения на Евдокия Орлова (1933) и Вано Хрустальо (Хрусталё 1936). Според някои от изследователите (Русаков и Калинин 2006), Хрустальо, един от видните актьори и драматурзи на театър „Ромен“, пише на по-различни теми – предимно любовна лирика и стихотворения, възхваляващи красотата на природата. Ромските поети са представени в два алманаха на ромската поезия, от 1931 и 1934 г., под редакцията на Германо. В началото на 30-те години учебници и други образователни книги също са преведени и издадени в значителен тираж, като например „Естествознание за обучението в четвърти клас“, „Обща математика. За обучението в 3-ти и 4-ти клас“, „География. Учебник за основното училище“.

Ромският литературен пейзаж в Съветския съюз включва и две списания – „Романы зоря“ [Ромска зора] (1927–1930), „Нэво дром“ [Нов път] (1930–1932), и два вестника – „Пало большевистско колхозо“ [За болшевишкия колхоз] (1934) и „Сталинцо“ [Сталинец] (1935) (списък на изданията и периодиката от периода в Roman et al. 2021: 275–276). Освен публицистични текстове, на страниците на списанията се издават оригинални литературни произведения. Първият ромски комикс например е публикуван под формата на стрип в три поредни броя на списание „Романы зоря“. Той е за ромски герой (Попырка), кой-

Издадените в СССР ромски издания са във всички жанрове:

преса

детска литература

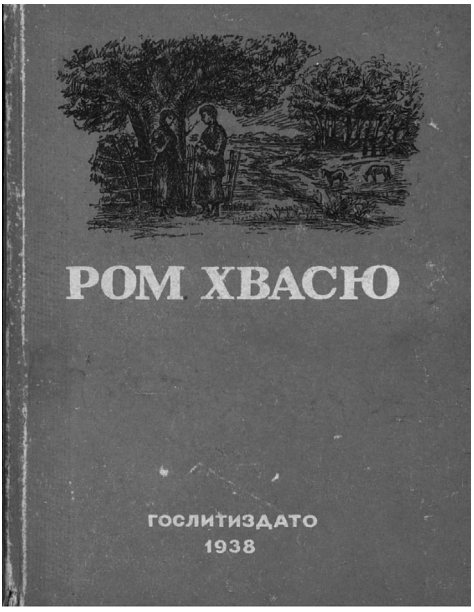

новела

драматургия

63

М. ПОЛЯКОВА.

СЫР РОМ ПУПЫРКА СКЭДЫЯПЭ. КЭ Р) А РЭ МОСКВА.

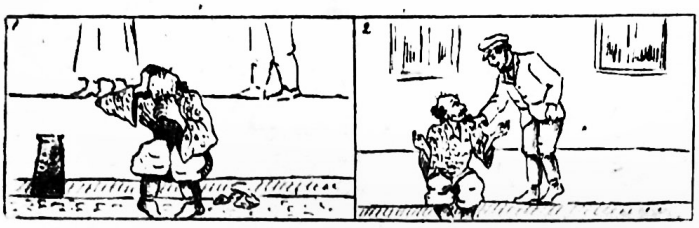

1. Бут чёроро рундя Пупырка,
Мэ наджином, со тэкэрав:
Кхэрэ ромны захала-злыдня;
Адай нанэ карик тэджяв.

2. Нэ холямо глос роздыяпэ,
„Ту со ровэса, дылыно?
Ушты, а то мэ тут марава"...
Дыкхэла—романо чяво.

3. Э-чявушка, саро пхэнава.
Сыр хасия миро шэро...
Шундя московско ром, сандяпэ...
— Джя—подыкхэса кокоро.

4. Дыкхья Пупырка—на патяла,..
Со ёв суто али-же—на:
Савэ машыны и лекарства
Московска кэрна о-рома.

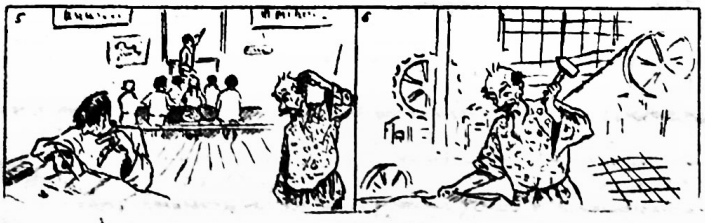

5. Прэ фабрика буты кэрэна,
Рома писатэли исы.
Дро клубо лэкцыи гинэна,
Амэ бэшшястна со-же сам?

6. Ачья молодцо ром Пупырка
Ёв кэрла фитики—винты
Барэса молоткоса марла
И на дарэла э-буты

ОГЛМТ 10677/837 сф
РК 9.29 Оп. 1-29

комикс

то попада в Москва и се запознава с дейността на циганския съюз и възможностите, които новият режим открива (Полякова 1929, 1930).

Ромското книгоиздаване се осъществява в Москва; то е на ромски език и е реализирано от членове на съществуващите по онова време цигански организации, списания и екипи за подготовка на материали. Но сред публикуваните ромски автори на други езици в този период е Володимир Зорин. Той публикува на украински сборник с разкази и повест, които са озаглавени „Ром“ (1932, 1934). Повестта е издадена и на румънски от молдовско издателство през 1934 г. (Marushiakova & Popov 2021a: 834, 1000, 1082).

В края на 30-те години на XX век обаче руската държавна политика спрямо националностите се променя и финансираната от държавата платформа за ромски издания се прекратява. Въпреки факта, че изданията са създадени за ограничен период и тяхното разпространение е ограничено само до тесен кръг образовани роми в по-големите градове, проектът на Съветския съюз за държавно финансиране на ромски издания остава без аналог в историята на ромското книгоиздаване по отношение на брой на заглавията, тираж и разнообразие от жанрове.

След промените на политиката на СССР към националностите през 1938 г. издаването на ромски престава, но културните дейности сред циганите продължават, макар и не в такъв мащаб. След този период ромските автори не престават да творят, но техните произведения се създават в резултат на спорадични усилия и са публикувани предимно на езиците на националните републики, в които живеят авторите. Ромски автори публикуват своите творби на руски език. Например след този период книгите на Александър Германо се издават на руски (превод от ромски) – три издания с негови творби са отпечатани през 1941, 1960 и 1962 г. (Германо 1941, 1960, 1962; Marushiakova & Popov 2020).

През 70-те години на XX век Лекса Мануш (псевдоним на Александър Белугин, изследовател, писател и преводач на ромски език на древноиндийския епос „Рамаяна“, Valmiki 1990) издава книжките със стихове за деца „Искам конче“ (1973), „Звездичка“ (1976), и „Количка“ (1980). Георги Кантя издава сборника „Фолклорос Романо“

(Кантья 1970) с приказки, песни и стихотворения на урсарския диалект на циганите от Молдова. В Латвия Карлис Рудиевич публикува стихове на латвийски език. Театър „Ромен“ продължава да поставя пиеси също изключително на руски език. Пример за промяната в политиката на идентичност по отношение на издаването на ромски език е авторовата разработка на Николай Саткевич, видна фигура от следвоенния период в ромската литература, член на Съюза на писателите. В ранните си години през 30-те години на XX век Саткевич публикува няколко стихотворения на ромски език в Алманаха от 1934 и сътрудничи на литературното списание „Ромска зора“. След 1945 г. продължава да пише стихотворения, посветени на циганския начин на живот, които превежда и публикува на руски език. Редактор и преводач е на първата издадена след 1945 г. антология на циганската поезия „Огньове“ (Саткевич 1974), в която са представени и преведени на руски език основните имена на поети от 30-те години на XX век (Александър Германо, Николай Панков, Олга Панкова, Михаил Безлюдски, Нина Дударова), както и новите поети от следвоенния период (Иван Романо, Карлис Рудевич, Николай Саткевич и др.). Саткевич допринася и за историографията на ромската литература – като част от работата си по поетичния сборник, той събира биографиите на ромските автори.

Разглежданият период от края на XIX и началото на XX век е ключов за изграждането на национална идентичност и национален културен и литературен канон в Европейските държави. Ромите, като част от съответните нации, също допринасят и участват в процесите на създаването на национални литературни и културни канони. Така например, някои от народните разказвачи и рецитатори, от които е записан финския народен епос Калевала, който се счита за фундамент на националната литература и народна култура, са финландски роми (Blomster & Mikkola 2014). Някои от изтъкнатите ромски активисти (споменати по-горе) в държави като Финландия и Румъния, са част от националните литературни кръгове и публикуват в национални литературни и публицистични (включително с политическа насоченост) периодични издания. Д-р Атанас Димитров, български ром родом от Градец, е първият преводач на

„Под игото“ на немски език и част от българската интелигенция от онова време (Нунев 2008: 10–12; Петков 2020; Marushiakova & Popov 2022: 36–45). Той е преподавател по немски в Софийския университет и автор на редица статии (Marushiakova & Popov 2022: 36–45). Участието на роми в тези национални процеси е знак за приноса им към изграждането на литературни и културни феномени, като част от нацията и националните обществени процеси.

2.2. Социалистическите страни след Втората световна война

За анализа на ромската литература в социалистическите страни след Втората световна война е подходяща класификацията на политиките към циганите/ромите в Източна Европа, предложена от Елена Марушиакова и Веселин Попов. Според тази класификация политиките са два типа и зависят от общите концепции за изграждането на нация в държавата: първият тип са етнонационални политики, които имат за цел създаването на хомогенна етнонация, и мерките, насочени към малцинствата, включително ромите, са подчинени на тази цел. Такива политики са характерни за България, Румъния, Унгария, Полша, Албания, в известна степен и Чехословакия. Вторият тип са постимперски политики, които не се стремят към изграждането на хомогенна етнонация, а създават йерархична структура, която обхваща различен тип етнически и национални общности. При втория тип политики циганите са обхванати не със специални мерки, а като част от общите етнически политики на държавите (Югославската федерация, СССР) (Марушиакова и Попов 2012: 100). В следващите параграфи ще направим кратък преглед на политиките в социалистическите държави, които се развиват в рамките на парадигмата за изграждане на етнонация. Развитията в Югославската федерация пък са още един пример за постимперски модел на националните политики.

След смяната на режима през 1944 до 1989 г. в България литературните дейности на българските роми са свързани предимно с издаваните вестници, насочени към циганите. В този период Усин

Керим издава редица стихосбирки като част от националната литературна сцена и се утвърждава като „циганския поет на България“. До ден-днешен Керим е най-познатият и четен ромски поет сред всички поколения български роми.

Основаната през 1945 г. по инициатива на Шакир Пашов Единна общокултурна просветна организация на циганските малцинства „Екипе [Единство]“ започва да издава вестник „Романо-еси (цигански глас)“. През 1949 г. вестникът е преименуван в духа на комунистическата идеология на „Нево Дром“ (Нов път). На страниците на изданието са публикувани текстове и стихотворения предимно с идеологическо съдържание за комунистическата партия и държавните ръководители (в национален и в международен мащаб), но насочени към „циганското малцинство“ и отразяващи спецификите на ромската общност. Например първата редакционна статия на Шакир Пашов е озаглавена „Слово по случай народния празник на циганското малцинство в България Св. Василий“ и представлява речта на Шакир Пашов, излъчена по Радио София. Неговата въвеждаща и завършваща част гласят:

> За първи път в България са дава свобода на циганското малцинство, за пръв път на нас циганите се дават пълни и равни права като граждани да участваме в културния, стопанския и политическия живот на тази страна, която е наша родина. И ето ние можем днес да застанем пред микрофона на радио София, за да отправим горещи благопожелания към нашите сънародници цигани по случай нашия празник Св. Василий Велики.[…]
>
> Драги сънародници, като ви пожелавам щастливо и весело прекарване на нашия празник Свети Васил, ние ви поканваме да станете членове на собствената си организация и чрез сплотеност и единство да застанем под знамето на Отечествения фронт, когото ще пазим като зеницата на окото си, защото той ни донесе свобода и права като човеци и граждани.
>
> Да живее Отечествения фронт!
>
> Да живее основателя на ОФ Георги Димитров!
>
> Да живеят съюзените народи СССР, С. щати и Англия!
>
> Да живее храбрата отечественофронтовска народна армия!

Да живее народна република Югославия и маршал Тито!
Да живее Вожда на във. народ генералисимус Сталин!
Бахтало тумаро Васили! – Честит ви Свети Васил!

(Пашев 1946: 1)

Шакир Пашов продължава за бъде основна фигура като редактор и автор във вестниците, депутат във Великото народно събрание от 1947 г., издействал създаването на първото „циганско“ училище в квартал „Факултета“, съосновател на Централния цигански театър „Рома“ (Пашов 2022: 295–300). На делото на Шакир Пашов е посветено и стихотворението „Цигани“ на Алия Исмаилов, публикувано в „Романо Еси“ (1948: 4):

Цигани

Не се срами ти, другарю,
днес са светли, съдбоносни дни,
че „циганин“ те наричат –
от дух и вяра не отпадни.

Обърни се и погледни,
кой зад теб се бори,
и привети му поднеси
на другаря Шакир М. Пашов.

Той бори са като борец
за правдини и равенство,
да ни свърже с обич, гордост
нам с българския народ.

Язовири и тунели
братски, дружно да строим,
вдъхновени със сила, гордост,
от другаря М. Пашов.

Да живеят Сталин, Тито, Димитров
и другаря М. Пашов!

През 1957 г. за кратко се издава друг вестник – „Неве рома (Нови цигани)“, като орган на Циганското народно читалище „9 септември“ в София. В първия брой на вестника е обявен литературен конкурс „за написване на стихотворение с циганско съдържание“ (Конкурс 1957: 1) за ученици с три парични награди. В брой четвърти е публикувано стихотворението на ромски „Не искаме война“ на седмокласника П. Шукриев, отличен с втора награда. Можем да предполагаме, че стихотворението е написано по повод на движението за граждански права на чернокожите през 1957 г. и военните конфликти в света:

Марибе на мангас

Шунас манушендар,
Четинас ветникенде,
Кай пале о барвале
Пхутерде марибе.
Гонинен е кале манушен!
Манге уж чучо тхан те подпхерен!
Е каленца си бут букярне…
Бичшален лила джи ко ООНЕ.
Аме марибе нана мангас
Амари пхув нанай ка дас
Амаре пхувяте мири ка анас.
Аме е букярненца бути ка керас.[1]

Докато първите три ромски вестника след 1945 г. са издавани като органи на цигански организации, през 1959 г. започва издаването на вестник „Нов път. Нево дром“ като орган на Националния съвет на Отечествения фронт. Той разполага с ресурси и се издава в 10 000 броя, като има национално разпространение (Стоянова 2017: 54). Изданието се публикува до 1988 г., с прекъсване от няколко години (през първата половина на 80-те години, а вероятно

[1] Буквалният превод на стихотворението е: Чуваме от хората, / Четем във вестниците, / Че пак големците / Почнали война. / Чернокожите хора гонят! / Цялата земя искат да завземат! / С чернокожите са много работници … / Пращат писма до ООН. / Ние война не желаем / Нашата земя не даваме / На нашата земя мир ще бъде. / Ние с работниците ще се трудим.

ОД. I. СОФИЯ 25 ФЕВРУАРИ 1946 ГОД. БРОЙ 1

Излиза два пъти в месеца

Издава редакционен комитет

Редакция ул. Клементина 166

РОМАНО-ЕСИ

(Циган. глас)

Редактор: Ш. М. ПАШЕВ Тел. 2-17-55

Абонаменти за година 200 лева

Полугодина 100 лв.

Обяви за реклами по споразумение

Орган на общо културно-просветителна организация на циган. малцинство в България

Слово по случай народния празник на циганското малцинство в България Св. Василий

Уреденият радио-час от председателя Шак. М. Пашев по случай Народния празник на циганското малцинство в България Св. Василий 14. I. в 19 часа в студиото на радио-София. С участието на групата-музиканти „Фараоните" и певицатаА сиба при организацията на циг. малцинство. Словото се прочете от организатора Ю. Билялов

Драги сънародници цигани — християни и мюсюлмани!

За пръв път в България се дава такава свобода на циганското малцинство, за пръв път на нас циганите се дават пълни и равни права като граждани да участвуваме в културния, топанския и политически живот на тази страна, която е и наша родина. И ето ние можем днес да застанем пред микрофона на радио София, за да отправим горещи благопожелания към нашите сънародници цигани по случай нашия празник Св. Василий Велики.

До 1922 г, ние циганите не се ползувахме с никакви граждански и политически права, макар че сме родени в България, възпитани в България, възпитани в български дух и понасяхме всички тежести и като данъкоплатци и като защитници на Отечеството, в защита на което дадохме скъпи жертви — синове, братя, бащи. Ние нямахме права въпреки че по конституцията чл. чл. 54 и 71 бяхме равноправни български граждани. През 1922 г. благодарение на безсмъртния водач на българския народен земеделски съюз Александър Стамболийски в XIX-то обикновено Народно събрание правата на циганите в България бяха признати на дело и ние се почувствувахме като същински хора и равноправни граждани. Уви, не бе за дълго нашата радост. На 9 юни правителството на Стамболийски бе свалено с преврат от бандите на народния убиец Александър Цанков Заедно с българските селяни и работници и ние циганите бяхме потиснати и живеехме в робство и невежество.

През 1933 г. ние успяхме да създадем наша циганска организация и да организираме издаването на наш вестник — „Народен будилник", вестник „Тербие", но бяхме наклеветени от наши сънародници реакционери и предатели пред страшната Дирекция на полицията. Вестникът ни беше спрян от тогавашното лъжедемократично правителство, организацията ни разтурена, а нашите ръководители разкарвани и тормозени из Дирекцията на полицията и едва се спасиха от бесилото.

Драги сънародници, слънцето изгря от изток и стопли сърцата на всички поробени от фашизма народи, най-много на народните малцинства, в това число и на нас циганите. На 9 септември 1944 год. Отечествения фронт премахна с един замах всички нечовешки закони и даде голяма широка и пълна свобода на всички национални малцинства в България. Тази свобода почувствувахме и ние бедните и отритнати цигани, затова и радостта ни беше голяма. Като свободолюбив народ ние взехме участие в прогонването и унищожаването на фашистките звярове наред с храбрата българска народна армия и заедно с непобедимата Червена армия. При Страцин, Куманово и Скопие, при Ниш и Подуево, а по-късно и при Драва и Мур много от нашите сънародници оставиха костите си, но победата бе извоювана, свободата бе осигурена, хитлеристките людоеди прогонени и унищожени. И ето днес в България няма расизъм, няма шовинизъм, а има такава свобода, каквато има в малко страни в света. На тази свобода се радват всички български граждани без разлика на националност и вероизповедание. На тази свобода се радваме и ние българските цигани — християни и мюсюлмани.

Драги сънародници,

Народното представителство на Отечествения фронт ни даде право да възстановим нашата организация, на която сега е даден нов живот, разреши ни се да издаваме нашия будилник „Романо еси" — Цигански глас, който ще излезе в най-скоро време и ще бъде разпратен на всички наши сънародници в България. В нашия организационен живот има още лоши прояви и нередности в отношенията между циганите християни и циганите мюсюлмани, но ние се надяваме, че отечественофронтовската власт ще ни помогне да преодолеем някои стари разбирания, да премахнем пречките, които ни създават реакционерите в нашите среди и да заработим за културното издигане на циганите и за преуспеха на отечественофронтовска България.

Драги сънародници, като ви пожелаваме щастливо и весело прекарване на нашия празник Свети Васил, ние ви поканваме да станете членове на собствената си организация и чрез сплотеност и единство да застанем под знамето на Отечествения фронт, когото ще пазим като зеницата на окото си, защото той ни донесе свобода и права като човеци и граждани.

Да живее Отечествения фронт!

Да живее основателя на ОФ Георги Димитров!

Да живеят съюзените народи СССР, С. щати и Англия!

Да живее храбрата отечественофронтовска народна армия!

Да живее народната република Югославия и маршал Тито!

Да живее Вожда на съв. народ генералисимус Сталин!

Бахтало тумаро Васили! — Честит ви Свети Васил!

Шакир М. Пашев

председател на циганското малцинство е роден в 1898 год. в София, през миналия периот той е бил дълги години в борба за националното въздигане на своите сънародници от 1918 г. до днес, през 1933 год. бе председател на своите сънародници и редактор на вестник „Тербие (Въспитание) и днес е редактор на в. „Романо-Еси" (циг. глас) като всички свои сили сложи за националното въздигане на своите сънародници, е упорит и с воля за преуспеването си за което и днес Отечествено-фронтовското Правителство ще подкрепи неговото големо дело, за културно и посветно въздигание на сънародниците му.

Дайте път на светлината!

Когасо човек прочете някоя хубава статия, разказ или каквото и да е друго печатно произведение в него като чели нещо те пресъздава. Хората като чели му са по-близки, по-открити, към едни почва да гледа с възхищение, към други с състрадание или с съчувствие. Така с повече на хубави и правдиви произведения, в човека се създава едно чувство на отвращение към лошите работи в света.

Безделиесо, зависта, подлоста и всички други отрицателни у човека качества изпъкват пред погледът му с всичката голота си голоса. В него се поражда едно неутолимо желание за полезна и творчетка работа. Така той вижда смисъла в труда и когато отиде в фабриката, работилницата или на полето там той преживява и чувства ползата от четенето. Колкото повече чете човек, толкова по-силно се поражда в него желанието да научи все повече и по-нови неща, стреми се да вложи повече смисъл в своя труд, с една дума казано, чрез книгите човек се пресъздава. А какво ли ще бъде например, ако в всички цигани се създадеше един нестихващ интерес към новото и красивото в живота.

Наверно в живота на циганите ще настъпи революция и ще настъпяс дни на красота и ползотворна работа. Само чрез четението може да се раздуха в душата на циганина вяраса в по-красив и святъл утрешен ден и да им се създаде воля за работа и творчестве на добри и подзотворни дела. Въпреки тази неуспорима истина, обаче книжнината все още си остава недостъпна за голяма част от нашия народ.

Хубавите книги, вестници и списания, все още не могат да проникнас в средата на забравените от външния свят културно бедни цигани, които най много се нуждаят от просвета. Една от главните причини за да не прониква в нуждния размер книжнината в циганите липсата на подходящи просветни домове, като самостоятелно училище, читалище, театрални салони и пр,

Многожелания и инициативи на бивши и настоящи цигански организатори та замирали, осуетявали се само поради липсата на подходящи помещения и най-главно на вътрешни дрязги, коисо са причинявали неизличими рани на културно-просветното движение в циганите. Кръчмарските заведения или кафенета с алкохола, карти, табла и др. тем подобни в които има възможност за най-голямо тяхно нещастие да се събират по-голямаса част от циганите, а особено младежса, освен че не подхождат за задоволяване за просветните нужди на циганите но точно и обратното, те са способни да убият всякакви просветни иницаитиви у циганите. Бедните и още нехигиенични къщурки потънали в сянката на циганска неволя и най-мтлко те чрез своята обстановка биха подтикнали малкото културни цигани към четене в домовете им. В резултат на цялата тази действителност въпреки многото народни училища, въпреки грижите на О. Ф. правителство за разпространяване културата всред народа и най-сетне бащинскисе грижи на циганската културна просветна организация, циганската младеж се остава още на едно много низко култур[illegible] равнище, и разстояни[illegible] ду циганската ин[illegible]

[illegible] на [illegible] еди. [illegible] моят апел, [illegible] до един да [illegible] историческото [illegible] на новата демократич[illegible] силна отечественоф[illegible] товска България.

Първи брой на „Романо-еси"

ГОД... БРОЙ 2 „НЕВО ДРОМ“ СТР. 3

„ПОСЛЕДНИЯТ ТАБОР“

на сцената на циганския театър РОМА

Същественото в новата съветска пиеса „Последният табор“ от Вано Хрустанев, чиято премиера е предстояща, е нейната художествена идейно — възпитателна страна.

Докато в първите две наши пиеси — „Циганска рапсодия“ и „Малката циганска“, живота на циганите е отразен непълнокръвно и неправилно във фона на умиращия и гнил буржоазно — капиталистически строй и образът на циганина е даден в най-романтични краски откъснат от реалността — съществуващ само в легендите за „волния“ живот на циганските табори, то в новата пиеса пред нас изпъква ярко нарисуваният образ на новия циганин — израстнал в условията създадени от великата партия на Ленин-Сталин, в процеса на социалистическото строителство.

Пред лицето на зрителя се разкриват образите на два типа цигани — циганина враг на своя народ, агент на хищния немски фашизъм и другия циганин участник в партизанското движение, боец от Червената армия, строител на своята социалистическа родина.

В това именно се крие поучителната и идейно — възпитателната страна на пиесата „Последният табор“.

Постановката на пиесите „Циганска рапсодия“ и „Малката циганка“, независимо от това, че привличаха мнозинството от театралната публика, не бяха основани на актьорското творческо изнасяне. Те почиваха почти върху танцовото изкуство и музиката. Дори в известни мементи, музиката и танците задавяха текста на пиесата.

Ляля Черная
циганка-заслужила артистка на Р.С.Ф.С.Р.
артистка в Московския държавен цигански театър „Ромен“

Вярно е, че ние страдаме от липсата на подходящи пиеси в началната дейност на театъра, липсата на достатъчно подготвен и квалифициран артистичен кадър, но най-важното все пак си остава — час по-скоро да изживеем този начален дилетански период и да насочим репертоарно и идейно-художествено нашия театър, по здравите реалистични традиции на изкуството — единствена сигурна гаранция за неговото преуспяване.

Вземайки поуки от горните наши слабости, ние ще се помъчим с предстоящата премиера на пиесата „Последният табор“, не само да разсеем убеждението за нашия театър, като театър на лекото безидейно изкуство, но и да покажем нашите сериозни художествени постижения и чрез това да подпомогнем превъзпитанието на циганите в социалиитически дух и включването им в производството.

Жечо Янев
Худож. ръков. на театъра

ВАЗДЕН УЧЕСТЕ О АЛАВ РОМ

Мерав ли ме — кер ка керав,
Кер — васта со на долде.
Пашал лесте дром ка керен,
Дром — о чоре роморе.

Тай ка вазден ман учесте,
Бут учесте ӂи ко Дел.
Мо шеро оте дуресте
Лоли черхен ка ресел.

Мо терно воги гиленде,
Ӂан, гиленде ка ачол.
Ка мукав лес е роменге,
Подаръки те овел.

Ме гиля соси дизенде
Ка гилябен, ка шунен.
Мо алав соси чибенде
Лошаляса ка пенен.

О чоре соси дунястар
Пеня, прала ка овен.
Адалке баре пувятар
Черхеня лоле пекен.

Учесте е ромен вазде,
Авго дром е тернен де.
Дикес ли рома те совен,
Ӂа паш ленде, пен „Ухкен“.

РОМ

НАШИЯТ ЕЗИК

вазден — издигайте
учесте — високо
о — частица определяща пълен член на имената
алав — име
ром — циганин
мерав — умра, умирам
ли — въпросителна частица
ме — аз, ми
кер — (с придихание) къща, сграда, паметник
ка — частица определяща бъдеще време на глагола
керав — правя
васта — ръце
со — що, кое, какво
на (нанай) — не (няма) — предглаголна отрицателна частица
долде — хванали
пашал — до, при, отблизо
лесте — — него, на него
дром — път, пътека
керен — правят, направят
чоре — бедни
роморе — цигани (умалително)
тай — и (съюз)
ман — мен, ме
бут — много
жи — до
Дел — Бог
шеро — глава
мо (моро) — мой, мое
оте — там
дуресте — далече
лоло,-и,-е — червен,-а,-и
черхен,-я — звезда,-и
ресел — достигне, стигне
терно,-и,-е — млад,-а,-и
воги — сърце
гиленде — на песни
жан — знай
ачол — стане, става
мукав — оставям
лес — него, го
е — за, на (предлог)
(е) роменге — (за, на) циганите
те овел — да бъде
гиля — песни
соси — всичко, всички
дизенде — по градове
гилябен — пеят
шунен — слушат
чибенде — на езици
лошаляса — с радост, радостно
пенен, пен — казват (думат, говорят), кажи
дунястар — от света
пен,-я — сестра,-и
прал,-а — брат,-я
адалке — от тази, на тази
баре — големи
пувятар — от земята
пекен — греят
авго — по-пръв
де — дай
дикес — виждаш
совен — спят
жа — иди
паш — де, при
ленде — на тях
ухкен — ставайте.

АПЕЛ КЪМ ОФ КОМИТЕТИТЕ

Другари,

Циганското малцинство в България издава свой печатан орган в. „НЕВО ДРОМ“. За да може същия да отразява правилно всестранните прояви на нашите сънародници в обществено-политическият, стопанският и културният живот на нашата страна, като поощрява добрите прояви — ударници, рационализатори, обществено-политически деятели и др. и порицава и разобличава нередовностите, слабостите и опущенията, необходимо е да имаме активната подкрепа на местните ОФ комитети. Тази подкрепа ще се изрази в редовното изпращане в редакцията на вестника ни дописки за мероприятията и политиката на „Отечествения фронт“ спрямо Циганското малцинство по места — от една страна, а от друга — и участието на същото в ЕОПО „О. Ф.“, като бъдат отбелязани по-важните добри и лоши страни проявявани от нашите сънародници.

На всички дописки ще се дава широка гласност чрез вестника ни.

По този начин вестникът ни „НЕВО ДРОМ“ ще бъде истински организатор, възпитател, ръководител и изразител на колективния ум на Циганското малцинство в нашата страна,

Редовното отбелязване във вестника ни на всестранния обществен живот на Циганското малцинство ще бъде решителна крачка към внедряване в нашите сънародници социалистически порядки и насочване на същите към социалистическото производство по фабрики, предприятия, заводи, мини, ТКЗС, ДЗС и др. за изграждане икономическите и културните основи на социализма в нашата Родина.

Отзоваването на ОФ комитетите на нашия апел, е един повелителен социалистически дълг.

ФИЗКУЛТУРА И СПОРТ

Всички физкултурници-цигани ще гласуват с бюлетината на ОФ

Помолен от редакцията на в. „Нево дром“, председателя на физкултурния сектор „Наангле“ при Циганското малцинство в София, дългогодишния физкултурен деятел др. Ангел Благоев, в връзка с предстоящите избори, направи следното изложение:

„Циганското малцинство в София много отдавна се заинтересува от физкултурния живот в страната, по простата причина, че циганина по начало носи в себе си физкултурни и спортни предпоставки. В миналото, говоря за времето от преди 15 години, физкултурата всред Циганското малцинство, се зароди и започна своето развитие изключително с спортната дисциплина футбол. Съществуващите тогава футболни тимове „Египет“ и „Лети“ успяха да привлекат в своята среда само малка част от циганската младеж, която пригърна с ентусиазъм новата за нея спортна идея. Болшинството, обаче, оставаше навън, губейки се в лошите пороци, по понятни, за миналото причини. Тимовете играеха помежду си приятелски мачове, но почти винаги без някаква подготовка и неорганизирани. Футболните тимове бяха лошо екипирани, а това се отразяваше зле при водене състезанията, на които с малки изключения, участвуваха едни и същи играчи. Никой не работеше за създаване на бъдещ кадър, а и условия за създаване на такъв липсваха, защото младежите едва издържаха в борбата за насъщния.

След 9. IX. 1944 г., от когато живота на циганите се основно промени, когато циганите се почувствуваха пълноценни граждани на Родината, а властта на ОФ подкрепи морално и материално всички културни начинания на Циганското малцинство, физкултурата доби нови и широки възможности. Създадоха се спортни сектори в четирите квартала на Столицата, чиято дейност се координира от централният сектор „Наангле“. Под общото ръководство започнаха уреждането на физкултурните прояви на Циганското малцинство, което участвува във всички прояви на Столицата. Втори юни се обяви за празник на циганите физкултурници, а множеството мачове, играни от клубовете, показват големият интерес, който физкултурници и публика проявяват към новия физкултурен живот на страната. Подобри се единствената дисциплина футбол и към нея се предадоха и дисциплините бокс, борба, колоездене, бягане на 100 и 5000 метра. Новите дисциплини, на проведените състезания, дадоха много добри резултати. Сега вече тимовете ни са безупречно екипирани и играчите ни без стеснение се показват на спортния терен. Ние, циганите-физкултурници, високо ценим грижите, които се полагат за нас и затова гордо заявяваме, че на 18 декември т. г. ще гласуваме с бюлетините на „ОФ“.

СЪОБЩЕНИЯ

*Циганският театър „Рома“ открива новият си театрален сезон — 1950 год. със съветската пиеса „ПОСЛЕДНИЯТ ТАБОР“ от Вано Хрусталев.

Пиесата е изпратена от Московският държавен цигански театър „Ромен“.

*Комитета за наука, изкуство и култура по бюджета за 1950 год. е предвидил за циганският театър „Рома“ — София, сума 3,000,000 лв. субсидия.

*Димитровският райсъвет — София по препоръка на Градския читалищен съвет, е отпустнал на циганското читалище „Девети Септември“ сумата 170,000 лв. за закупване на книги и обзавеждане на библиотеката.

*КНИК е отпустнал на Циг. малцинство гр. Шумен, 80000 лв. за покупка на книги

ДРУГАРЯ ДИМИТРОВ МИ ПОРЪЧА...

Предизборен декемврийски ден. Небето над София е намръщено и от време на време изпраща едри капки студен дъжд на земята.

В канцеларията на циганския театър „РОМА“ цари оживление.

— Другарю секретар, кога ще пристигне камиона?

— Скоро, очакваме го. Пригответе костюмите и мобилизирайте всички, днес трябва да се представим в най-добрата си форма.

Младата и надежна соло-балерина, към която бяха отправени тези думи, се усмихна дружелюбно, поклони се, направи няколко танцови стъпки — знак на готовност и изчезна, затваряйки врата след себе си.

Навън се чува бръмченето на мотор, сигнал от клаксон и всичко това се смесва с веселите гласове на качващите се в камиона артисти.

— Готови, напред!.. — се подава команда.

— Ура-а-а, — отвръщат артистите и политвайки назад от потеглянето на колата, запяват:

„С усилия бодри народни
Ни създаваме чуден закон...“

Песента гърми редом с бобутенето на мотора.

Камиона лети из широките булеварди на Столицата, изпращан от любопитните погледи на минувачите. Голямо червено знаме плющи в ръката на млад циганин в унисон с песните и бодрите лозунги на артистите.

На улица „Татарли“ — циганското „Царя“, камиона спира пред насъбралото се множество от цигани. Кратко предизборно слово, няколко естрадни номера и камиона потегля. Той бърза, лети към циганския квартал „Факултета“, гдето е насрочено публично предизборно събрание от Културно-просветната организация на Циганското малцинство в България. Артистите пращат въздушни целувки на сънародниците си, които махат с ръце от далеч.

Културната бригада пристига в квартал „Факултета“. Камиона спира пред клуба на Циганското малцинство — Циганското народно читалище „Девети Септември“, рожба на народната ОФ власт.

Наоколо се простира широкия „площад“ на махалата — открито тревисто поле. Това е новото футболно игрище на спортния сектор „НААНГЛЕ“. На ляво от игрището се издига бялата и хубава сграда на циганското училище „МАКАРЕНКО“. Тя се перчи, като че иска да каже: „Гледайте ме, нали съм хубава?“ Разбира се, че та е хубава. Та нали в нея се учат стотици цигански деца, които при други обстоятелства, биха се скитали из улиците, за да почистват обувките на гражданите.

Пред клуба са събрани всички цигани от квартала — от мало до голямо. Те горят от желание да видят изкуството на своите любимци — артистите от „РОМА“. Последните са носители на новата социалистическа култура всред Циганското малцинство.

Мургав момък открива събранието. Следва богата литературно-музикална и танцова програма. Циганите са във възторг. „Бис, да се повтори!“ — нестихващи весели подвиквания и ръкоплескания се носят из открития „площад“ на „Факултета“.

На трибуната се качва оратор — др. Демчо Благоев — председател на Циганското малцинство в София.

Той говори спокойно и ясно. Говори за делото на БКП, за грижите на ОФ към Циганското малцинство в България, за участието на последното в социалистическото строителство, за предстоящите избори. Сега говори за др. СТАЛИН и за сталинската национална политика, която е осъществена на дало в НРБ от нашия скъп учител и вожд — др. ГЕОРГИ ДИМИТРОВ. Всички слушат със затаен дъх, след туй — ръкоплескат. Ораторът продължава: „Скъпи сънародници, всичко това ние дължим на героичната БКП и особено много на скъпия покойник — др ДИМИТРОВ. Преди малко, нашите артисти изнесоха богата литературно-музикална програма. А, известно ли Ви е, че лично др. ДИМИТРОВ се е грижел за нашия Цигански театър. Аз привеждам следния факт. На конференцията в Националния съвет на ОФ, разгледахме въпроса за бъдащето съществуване и развитие на циганския театър „РОМА“. Тук, секретаря на Националния съвет на ОФ и председателя на малцинствата в България, под чието председателство се състоя самата конференция — др. ДОБРИ БУДУРОВ, ни каза следните паметни думи: „Завръщахме се с др. ГЕОРИ ДИМИТРОВ от Полша. Из пътя той се научава, че в нашата родина е изникнал цигански театър. „Бай Добри, — обърна се др. ДИМИТРОВ към мене, това е вторият Цигански театър в света. Първият видях в Москва, в Съветския съюз — родината на др. СТАЛИН. Необходимо е, това начинание на Циганското малцинство, да бъде изцяло подкрепено от нас“. Тогава, — продължи бай Добри — др. ДИМИТРОВ МИ ПОРЪЧА... да се грижа за укрепването на втория цигански театър в света, да му указвам съдействие в провеждане на творческата му дейност, да го покровителствувам... Тази поръчка на др. ДИМИТРОВ. аз се заех да изпълня.“

При произнасянето на тия думи, присъствуващите затайват дъх. Те стоят като зашеметени и все още не вярват в словата на оратора. Нима за нас, за циганите се отнасят тия думи на великия син на работническата класа, на вожда и учителя на българския народ? Да вярваме ли? „Др. ДИМИТРОВ ми поръча... Колко приятно звучи всичко това!“ Такива чувства вълнуват душите на насъбралите се цигани.

— Ура, за др. ДИМИТРОВ — наруши недоумението младият Бекир. Възторга преминава като електрически ток през тялото на присъствуващите и само след миг се излива в едно нестихващо „ура“, подето от всички гърла.

— Ди-Ми-Тров, Ди-Ми-Тров, — скандират циганите.

Скоро виковете преминават в „Сталин, Димитров, Бе-ка-пе“

Това би продължило до безкрайност, ако оратора не бе подел наново своето слово. Той завърши с думите: „Драги сънародници, партията на ДИМИТРОВ, Отечественият фронт и делото на социализма Ви зоват на 18 декември т. г. да гласувате за единната листа на ОФ, за изграждане на нашето светло бъдаще. Смърт на трайчокостовци — народните предатели! Да живеят борците за траен мир и народната демокрация! Да живее другаря СТАЛИН Да живее БКП“.

Нестихващите акламации и радостните викове на циганите се смесват с бръмченето на мотора — камиона потегля.

„ДИМИТРОВ живей, живей!“ — се носи бодра песен из откритото поле на Циганския квартал.

РОМ

Страница от брой 2 на „Нево дром“

850

Неве ромá

(Нови цигани)

Орган на циганското народно читалище „9 септември"-София

Първомайски привет на борците за мир.

Те овел вѐсто о 1-то май — е букярненгоро диес андо засто дуняс.

Ред. и адм, бул. „Ал. Стамболийски № 176 — София. Пощ. чекова с/ка 15/902. В-ка излиза веднаж в месеца. Годишен абонамент 5 лв.

БРОЙ 4 СОФИЯ, 1 МАЙ 1957 г. Цена 40 ст. ГОД. I

ЦИГАНИТЕ И ПЪРВИ МАЙ

Циганското население с радост посреща бойния празник 1 май. Това е ден на солидарност на работниците от цял свят. В нашата страна стана традиция, в чест на този велик празник да се поемат обещания и успешно да се изпълняват.

Наред с всички не остана чуждо на това и циганското население. Многобройни са случаите, в които се изброяват наши сънародници — скромни герои, които със своя труд допринасят за изпълнението на стопанския план. Радват се и се гордеят с това нашите братя от Сливен, Бургас, Варна, Видин, Лом, София и всички градове и села.

Радваме се за нашите сънародници, които се включват активно в ТКЗС в с. Владимирово, Михайловградско, Вълчидръм, Ломско, с. Хайредин — Оряховско и много други. Циганското население ще се радва и ще манифестира заедно със бодрата смяна на нашите училища — утрешните строители на социализма. Няма сърце, което да бъде равнодушно, когато види тия стройни редици с червени връзки, с бодри песни да манифестират заедно с целия български народ, пред ръководителите на Партията и Правителството. Това ще бъде най-яркия израз на сплотеност в борбата за мир и пълно осъществяване на социализма в нашата Родина.

Това са само накратко нашите скромни постижения при социалистическия строй, които са плод на международната солидарност, плод на Димитровската конституция и на борбата, която води работническата класа, за да може свободно и щастливо да се празнува 1 май в целия свят.

П. ШУКРИЕВ — ученик от VIIб клас при I циганско училище — София. Получава втора награда от обявения конкурс на в. „Неве рома"

Марибе на мангас

Шунас манушендар,
Четинас весникенде,
Кай пале о барвале
Пхутерде марибе.
Гонинен е кале манушен!
Манге уж чучо тхан те подпхерен!
Е каленца си бут букярне . . .
Бичшален лила джи ко ООНЕ.
Аме марибе нана мангас
Амари пхув нанай ка дас
Амаре пхувяте мири ка анас.
Аме е букярненца бути ка керас.

Предачът Йордан Ат. Пеев

Още от много малък Данчо започна да работи. Беше едвали на 15 години. Това бе през 1943 г., през годините на черното фашистко минало. За него светлината дойде след освобождението. Непосредствено след 9-ти септември 1944 година той не работеше добре. Някак плахо отиваше до своята машина-селфактор. Но по-късно 1946/47 г. Данчо става водач на селфактор и започва своята работа уверено, самостоятелно. Оттогава до днес, той е винаги челник в производството в II-ри предачен цех при ДИП „Г. Димитров" — Сливен.

Как Данчо постигна това? Това е въпрос както на умение, така и на голямото желание за работа у него, а така го възпитаваше и Партията, на която той е член.

Сутрин Данчо отива на работа 10 или 15 минути по-рано, за да приеме от своята смяна машината, да приготви празни шпули, да провери валяците с предпрежда и тогава вече почва да работи спокойно и уверено. При него са се учили десетки девойки и младежи. Същите сега са водачи и помощници на предачни машини.

Свикнал е той с шума на своята машина. За него тя е жива и той винаги разбира кога и къде има повреда. За малките повреди той не вика майстора, а ги отстранява сам. А когато повредата е по-голяма, той вика майстора и не се отделя от него, а му помага и следи неговите манипулации при поправката, с което помага още повече за своята квалификация.

През време на работа Данчо не отвлича своето внимание другаде, а мисли за работата си. Затова той достига и големи производствени успези, а оттам и по-добро заплащане за труда си.

Оказвайки си взаимно помощ при водене на пълнеж с другари от съседната машина, той прави своя труд още по-производителен. А селфакторът се предава на следващата смяна, в пълна изправност и със съответните обяснения за нейния ход.

Именно за това съзнателно отношение към работата, и за големите производствени успехи предачът Йордан Ат. Пеев е награждаван неколкократно с платове, пари и по-късно с разтегателна кухненска маса, кухненски сервиз, кухненски бюфет и др. За него обаче най-голяма морална награда си остана тази, която получи на 1-ви май 1956 г. — значката „Отличник" на М-во на леката и хранителна промишленост и едномесечна заплата. Това е наградата и признателността на целия народ към него.

Тази година Данчо пак не закъсня със свойте проценти. Сега той работи с още по-голям ентусиазъм. За м. януари 1957 г. е изпълнил плана си 140%, а нормите 167% при качество 98.5%.

За м. февруари е запазил същото качество при изпълнен план 151% и норма 170%. Всяка година той изпълнява плана си 4—5 месеца предсрочно. Тази година той обеща пак да достигне и задмине тия успехи.

На такива сънародници можем да подадем крепко ръка и ги поздравим!

Д. Д. — Сливен

НЕОБХОДИМА ЛИ НИ Е СЕГА ОРГАНИЗАЦИЯ?

Драги сънародници, зная, че съществуваше културно-просветна организация на циганското население в България със седалище София и свой централен инициативен комитет на циганското население в България. От случайните ми посещения в Пловдив, Сливен, Варна, Видин, Лом, Михайловград и в момента София разбрах, че такава организация вече не съществува.

Съществува обаче централен инициативен комитет, който не можа и не може да организира и обедини силите на циганското население.

Аз мисля (настоявам), а може би това е и мнението на по-голямата част от нашите сънародници, че нуждата от такава организация, която да центрира силите на циганите в България, е голяма. Това е въпрос, който е вече презрял и не търпи догадки и отлагане. Тази организация прекрасно може да изпълнява следните задачи:

1. Да издигне циганското народно чувство и съзнание. 2. Да запознае циганското население с неговата духовна, социална и стопанска култура чрез пресата, театъра, народното творчество и музиката. 3. Да заздрави връзките между циганите от демократичните страни и живущите в България цигани. 4. Да изгради у циганското население народна по форма и социалистическа по съдържание култура. 5. Да окаже съдействие на циганската младеж при записване във ВУЗ. 6. Да поощрява морално и материално тружениците на циганската култура. 7. Да осведоми българското обществено мнение за нуждите на циганското население.

Както виждате, съществуването на такава културно-просветна организация, достойно може да представи пред нашата прогресивна общественост образа и мирогледа на новия социалистически циганин.

Ето защо се обръщам към всички прогресивни слоеве от нашето население, живущо в България, да за-

(Следва на 4 стр.)

Нашата радост

В чест на IV конгрес на профсъюзите и 1 май от Държавното индустриално предприятие „Метална индустрия" — София ни съобщават, че се гордеят с нашите сънародници **Куне Асанов, Али Кочев, Ангел Илиев Лазаров, Ботю Петров Младенов** и още много други, които със своята трудова дейност служат за пример в предприятието. Със своя високопроизводителен труд те допринасят за изпълнението на производствения план.

Куне Асанов

За тия другари може да се говори много. От тях мнозина биха могли да се поучат.

Ето например Куне Асанов — един млад рационализатор, който дава със своята рационализация 40,000 лева годишен ефект. Той дейно се включва и помага в танцовата трупа и други инициативи, за което е награждаван няколкократно

Другарят Али Кочев — ковач, също преизпълнява плановете си. Много съзнателен работник, активно се включва в профсъюзния живот. Отначало започна като профгрупорг, а сега е вече в заводския профкомитет и е старши инспектор по охрана на труда. За преизпълнение на производствения план той е получавал различни награди.

Али Кочев

Гордост на предприятието е и др. Ангел Илиев, който редовно преизпълнява своя план. Него ще го видите винаги в най-трудния цех. Др. Ангел Илиев стана постоянен ударник на предприятието. Той получи високото отличие на Министерството на леката промишленост — значката „Отличник".

Тези наши сънародници отправят горещ апел до всички да следват техния пример в изпълнение на производствените планове и за висока трудова дисциплина. С това ще се допринесе за по-скорошното построяване на социализма у нас.

Ангел Илиев

Първа страници на „Неве ромá", брой 4

30 години „Нов път“

НАШИТЕ ДОПИСНИЦИ

Станко Никев — Перник

Полезността на едно средство за масова информация, каквото е вестникът, зависи изключително много от количеството и качеството на неговите дописници. Може да се каже, че в това отношение вестник „Нов път“ достойно изпълняваше своето предназначение, вярвеше стъпка по стъпка към реализацията на своите съвсем не леки задачи. И естествено дописниците бяха и нашите най-редовни и извънени автори, тези, които в своите статии, критични материали, информации правеха така, че на страниците на вестника да намира място действителното положение, искрените мисли и чувства на хората, техните трудови дела. Успоредно с това нашите дописници много активно вземаха отношение, изказваха ценни мнения и препоръки по цялостното тематично и графично оформление на вестника, бяха инициатори за осъществяването на много срещи с наши читатели, извършваха огромна и трудоемка работа по популяризацията на вестника сред населението.

Параскева Асенова — Враца

Почти нямаше ден в редакцията да не дойде някой от нашите скъпи дописници. Независимо дали е от Перник, от Кюстендил, от Видин или от Костинброд и да е къйче на нашата страна. Идваха не само да предадат своите материали, но и да споделят какво очакват хората от вестника, какви по-ръчения са им дали, къде и с какво бързат понякога нашият малък редакционен колектив. Естествено нямаше място за снимките на всички в този наш последен брой. Но до тази по четна редица можем и трябва да поставим имената на *Слава Радушева от Провадия, на Иван Грозев от с. Преславен, Хасковска област, на писателя Янко Добрев от Пловдив, на младия и обещаващ поет Георги Папушев от Сливен, на Роман Колев от Асеновград, Румен Сеферинов от Видин, Йордан Саков от Сливен, Сашо Балчев от Нова Загора, Донко Киров...*

Георги Петров — Козлодуй

Аз дойдох късничко в този вестник — само три години преди неговото закриване. Но и за това време успях да науча от нашите дописници, че отношението към хората трябва да бъде винаги като към най-ценния капитал в нашето общество, че трябва да се работи неуморно за тяхното духовно извисяване и постепенното решаване на редица техни материални проблеми. И мога уверено да кажа — без нашите дописници вестникът едва ли би стигнал до сърцата на хората, едва ли би станал техен любимец.

Дафин Берков — Плевен

Огнян МАРКОВ
заместник главен редактор на в. „Нов път“

Евстати Дунин — Вълчедръм

Любомир Дундалов — Котел

Кръстьо Манчев — Пловдив

Стефан Филипов — Кюстендил

ВЕРЕН ПОМОЩНИК НА ПАРТИЯТА

(*Продължение от стр. 1*)

товците, които осъмваха в клубовете и размисли върху идеите и инициативите за благоустрояване и хигиенизиране на населените места, за утвърждаване на социалистическия начин на живот.

Вестник „Нов път“ доложи немалко грижи за жената, която трябваше по достойство да заеме своето място в труда и семейството, в обществено-политическия живот на страната ни. Примерът на първите ударнички беше последван от най-упоритите, примерът на първите студентки — от най-ученолюбивите, примерът на първите активистки в школите на Отечествения фронт беше последван от хиляди млади жени и девойки.

През всичките тези години, наред със задълженията си като специализирано издание, вестник „Нов път“ изпълняваше и своите функции като средство за масова информация. Читателите бяха запознавани с всички значими събития в нашата страна и в чужбина, с решенията на високите форуми на БКП и Отечествения фронт, с политиката на Съветския съюз и страните от социалистическата общност за запазването на мира в света.

Интересът на читателите към вестника през тези три десетилетия е безспорен. За това най-добре говорят коресподентския деншиците, които се получаваше в редакцията на тиражът, който то от четири хиляди в началото на тази година надхвърли хиляди.

Вестник „Нов път“ беше трибуна за изява на голям брой млади литературни творци, които направиха първите си публикации на неговите страници. Тяхното възхождение и талант се развиха и те се утвърдиха като желани автори и в ги наши издания, мнозина от тях издадоха стихосбирки.

В своята многостранна, високоотговорна работа редакцията винаги е чувствувала близката помощ, внимание и грижи на Бюрото на НС на Отечествения фронт и Централния съвет на Съюза на българските журналисти“ — I степен.

Съгласно Решение на Секретариата на ЦК на БКП от 1 януари 1989 година вестник „Нов път“ преустановява излизането си. Редакцията обаче остава с твърдото убеждение, че нерешените докрай въпроси сред тези слоеве от нашия народ трябва да намерят място другаде. Защото една от необходимо да доказваме родината и място на печата в на цялостното социалистическо развитие особено сега, в етапа на преустройството, когато главното е осъществяване на качествени промени в работата, мисленето и поведението на всеки човек поотделно. От такива промени се нуждае особено тази част от нашия народ, за която беше предназначен вестникът. За да се осъществи докрай партийната поведа за пълното им приобщаване към материалната и духовна култура на България, за тяхната пълна реализация в името на социализма!

ВЪЗТОРЖЕНА ДЪГА

Такова беше и си остана в моя живот в. „Нов път“. От войниците делници до днес аз съм вярвал, опиян от красотата на тази дъга. Защото пострещетни светлини излъчваше вестникът и събираше под тогиля си покрив идеи, мисли, страсти и тревоги на млади и та ламтящи хора от цялата страна.

Няма да забравя „горещите“ разговори по страниците на вестника за първата любов, за родния български език, за равните земеделци. Няма да за браня и първото си стихотво-

рение, намерило живот чрез вестника. От тази трибуна тръгнаха моите стихове към страниците на „Пулс“, „Учителско дело“, сп. „Пламък“, „Септември“ и други централни издания.

В продължение на 25 години редовно сътрудничех на в. „Нов път“. Вестникът ме научи на елинова дисциплина, на пределно, творческо мислене. В десетки есета, стихове, очерци, педагогически статии съм изказал думата, за да изразя моя менията си на творец и гражданин.

Но едно никога няма да забравя — вестникът беше първият, който ми издаде книга и сили, за да имам самочувствието на българския гражданин, помогна ми да разбера себе си, за да се народя в редиците на българските комунисти.

Вестникът влизаше в българските домове като приятел и мъдър съветник и съблюдаше все нови и нови трайни приятелства.

Благодаря от сърце на целия редакционен колектив за усилията и цеността, които в „Нов път“ извоюва в битката за социалистическия начин на живот.

Асен МЕРКОВ

СБОГУВАНЕ

(*Продължение от стр. 1*)

път“ ратуваше и по своему да даде свой принос, помагайки на Партията и Отечествения фронт в тяхната високо хуманна задача — изграждането и България, като равноправни граждани, да намерят своето достойно място в строителството на новото социалистическо обществото.

Вестник „Нов път започна да излиза като издание на Националния съвет на Отечествения фронт. Оттогава журналисти и пламенни отечественофронтовци оглавяваха вестника: Тото Белчев, главен редактор, Кръстю Иванов и Симеон Мелтошев — редактори. Трудно и много трудно беше на първоначалните на „Нов път“. Но вярата, че вървиш добре, нарежда ни сили, за да започнеш началото на вестник-просветител, ги вдъхновяваше.

От тогава изминаха 30 години. „Нов път“ вдъхновяше и до мовете на хиляди хора и просто и сърдечно им разказваше, посочваше ни нотни пътя. В първите години с болка и за гриженост говоряхме за хората, които по стародавна традиция изтичаха от село на село, от град на град; пишехме за тия, които по силата на консервативни обичаи бягаха от обществено-полезен труд. А в последните години „Нов път“ разказваше за техните деца и внуци — отличници в труда.

Първите читатели си спомнят: с текст и снимки пожалме курсовете за огрмото ване. Пожълно пишехме очерци и статии за студенти, за лекари и учители — деца на хората от тези снимки.

През тези нелъгък период имахме ли слабости, допускахме ли грешки? Сигурно! Та нали ние — редактори и редколегия, за пръв път излъгахме такъв уникален централен вестник! Нерядко вестникът не се подчувствие от абонатите навреме, разказвайте не го всеска редовно, случваше се и печатът да е лош, възможно е да са поместили и недотам издържани статии. Но в голямата политическа задача — да се сплотяват читателите около политиката на партията, грешки и слабости не са допускани. Защото на ръководството на вестника помощ бе оказвана от отдел „Идеологическа политика“ на ЦК на БКП и Националния съвет на Отечествения фронт.

Вестник „Нов път“ прекратява своето съществуване, той повече няма да влиза в нашия дом. Но влезе завинаги в историята на българския периодичен печат. И го не толкова с 30-годишната си история, а пред всичко с трудните въпроси, които той разработваше. А те бяха особени, специфични, кои то никой друг печатен орган у нас не разработваше, „Нов път“ не се повтаряше с никое друго издание.

Вестници и списания се създават в определена политическа и социална обстановка, за да помогнат решаването на определени задачи. Когато се постигнат определените цели, тези вестници и списания прекратяват своето съществуване. Или се създават други, с оглед новите обстоятелства и задачи. Едно беше обстановката в нашата страна в началото на 1959 година, когато излезе първият брой на вестник „Нов път“, съвсем друга е сега. Част от своите задачи вестник „Нов път“ изпълни, други сега изпълняваше. Но има и много проблеми, които още очакват своето решение. Вестникът би бил още нужен и полезен.

„Нов път“ повече няма да излиза. Но читателите му ще продължават да вярват все напред, по нов път. Защото той е път към щастието и благоденствието.

Господин КОЛЕВ
член на редакционната колегия

Страница от последния брой на „Нов път“, 15 дек. 1988 г.

и през 1976 г.), което го прави най-дълго издавания ромски вестник през втората половина на XX век в света. От гледна точка на литературната история, наред с публицистичните статии по теми, свързани с провежданата държавна политика към циганите от този период, на страниците на вестника са публикувани литературни произведения за и от роми. „Нов път“ е изданието, в което за първи път са публикувани ромски автори, редактори и активисти, които по-късно стават успешни и познати автори (Асен Мерков, Господин Колев, Крум Каменов, Димитър Сотиров, Георги Парушев, Христо Ключуков и др.) и редактори на ромски медии (Стоянка Соколова). Българската национална политика от края на 50-те години е свързана със създаването на българска етническа нация и публичното демонстриране на идентичност, различна от българската, не е възможно. Затова на страниците на вестника (с много малки изключения на публикуване на фолклорни песни) не присъства ромски език (за разлика от предходните периодични издания, чието водещо заглавие е ромско и ромският език се използва на страниците на вестника). Следователно творческите изяви на авторите се представят на български и като част от българската национална култура. През 70-те години на XX век Парушев предлага стихосбирката си на едно от големите издателства, но сборникът не е отпечатан, тъй като третира предимно герои цигани във време, когато в официалния дискурс не се стимулира такава продукция (Колев 2010: 67). Издателството на НС на ОФ издава също и съставения от Кръстю Иванов и Господин Колев сборник „Нови пътища. Сборник стихове, разкази и очерци“, в който се представят автори от цигански и друг произход, чиито произведения описват съдбата на цигански герои в годините на новия строй. Според съставителите целта е да се покаже „образа на новия циганин, който рамо до рамо с българина активно участва в изграждането на новия живот“, а повествованията от автори цигани и българи са вдъхновени от действителни и правдоподобни случаи (Иванов и Колев 1965: 3).

Усин Керим, професионален писател, по-късно и член на Съюза на българските писатели (първи негов член от цигански произход), публикува първата си стихосбирка през 1955 г. „Песни от катуна“

(публикувана и в друго издание от 1977 г.). Както самото заглавие говори, Керим представя циганския живот и традиции в своите произведения. Много стихотворения са вдъхновени от ромския бит, например стихотворения като „Песни за Ата“, „Баба хак“, „Роден съм“, „Нощ в махалата“, „Кон жадувам“, „Циганин съм“, превърнали се в емблематични за творчеството на Керим. Други стихове носят почерка на времето и имат идеологическо съдържание – посветени на партията и нейните ръководители, например „Родина“, „Димитров“, „За партията“. „Циганин съм“ представя темата за напредъка, който циганите са постигнали, благодарение на настъпилите обществени промени:

Циганин съм. Детството ми босо
прошумя с катун под нощи хладни.
Ала нож във джоба аз не нося
и не дебна кон да ти откраднa!

Циганин съм. От вулия ядох,
водих мечка, в пек и снежна киша.
Но от скръб не пея като дядо –
дом си имам и на книга пиша.

Някога игрите ми отнеха,
скитах дрипав – жива живеница…
Но погледай как във градски дрехи
днес играят двете ми дечица!

Плувах по води, но не с корито,
кон крилат веднъж ли ме примами?
Аз видях страни, до днес които
и насън не е видял баща ми!

Нека плиска буен дъжд, небето
да трещи и буря зла да стене.
Не главня през нощ, а ток ми свети
и света улавям със антена!

(Керим 1977: 135)

Усин Керим пише на български език и остава най-известният цигански поет както за ромите, така и сред макрообществото в България (списък с произведенията му виж в Приложение 1). В сферата на литературната критика в този период се изявява Савчо Савчев, който публикува сборник с очерци „Пространства на идеите“ (1987). Савчев е един от първите роми, които публикуват литературна проза след 1989 г. и през 1992 излиза епистоларната му новела „Страданията на младия Х. Писма до френски приятели“.

Докато развитието на съветското книгоиздаване от 30-те години на XX век остава в мащабите на СССР, първата световноизвестна поетеса, наричана „майка на ромската поезия и литература“, е Бронислава Вайс – Папуша (Папуша означава кукла на ромски). Нейната двуезична стихосбирка (ромски и полски) „Песните на Папуша“ е издадена през 1956 г., с анотации, превод и редакция на Йержи Фицовски, дългогодишен изследовател на циганите в територията на Полша в различни исторически периоди и съветник по циганските въпроси на полското правителство (Pieśni Papuszy 1956). Фицовски открива поетичния талант на Папуша и я стимулира да записва своите стихове на ромски, които той превежда и популяризира с факсимилие на част от оригиналните страници със стиховете. Български превод на нейното стихотворение „Аз съм само бедна циганка“ е публикуван в ромското списание „Andral“ (Папуша 1999).

Папуша обаче се оказва отхвърлена от собствената си общност на *Полска Рома* веднага след издаването на стихосбирката ѝ, тъй като тя е издадена в периода на правителствени мерки за прекратяване на традиционното за групата номадство и от човек, който е пряко свързан с държавната политика за усядане на циганите (Фицовски публикува своите изследвания за циганите в същия период). Общността счита, че издаването на стихосбирката и изобщо представянето на циганската култура и език пред нецигански аудитория е част от инструментариума на властите за унищожаването на традиционния начин на живот на циганите и тяхното усядане (Courthiade 1997: 40–41). Съдбата на Папуша отразява конфликта между новия режим и традиционния начин на живот и ценности на

ромите: въпреки националното и международно признаване на нейния талант (тя член на Съюза на полските писатели, носител е на много награди, книгите ѝ са преведени на редица езици и пр.) тя е отхвърлена от собствената си общност и завършва живота си в самота, бедност и изолация (Bartosz 2016; Machowska 2011).

Въпреки че общият брой на стихотворенията на Папуша не надвишава четирийсет, те все пак са разнообразни по теми и форма. Папуша винаги е настоявала, че те са създадени и концептуализирани като *gilja*, песни на ромски, сякаш тя ще ги пее, както е правила сред собствената си общност по време на техния полуномадски начин на живот (до края на 40-те години). В ромската литературна историография тя е известна най-вече с поетичните си свидетелства за исторически събития, документиращи геноцида, извършен от украинските националисти през 1943 г. във Волинска област (известен като Волинско клане или Волинска трагедия) над цигани, евреи и поляци, описан в поемата „Кървави сълзи“:

Нека знаят добре:
Пази Боже някой да живее
във война. Във времена на голяма беда, обагрена с кървава
сълза. През какво е преминала една бедна душа.
Едно еврейско дете, ромка със своите деца!
Ах, песен, песен, ти си тъжна!
Както земята без слънцето би била бедна
Лошо е на света, когато има война.
Дай Боже никога да няма война.
Хората се тресат, плътта трепери
върху костите и душата плаче с кървави
сълзи. Никой не знае къде е семейството му…
Нека да видят само разума от моята песен;
за да се смекчи душата им и да не искат война.
Нека научат как е било, защото те са
тези, които казаха „не давайте нищо на ромите“
и не вярваха как при германците ромите загиваха.

(Pieśni Papuszy 1956)

Друга тема в нейните текстове е свързана с ромския живот и органичната връзка с природата, описана по фин поетичен начин, който няма нищо общо с литературните клишета, представящи романтичния цигански живот сред природата. Други стихотворения изразяват патриотични чувства, принадлежност и подкрепа към режимите, променили живота на циганите в Полша в ранния период на комунизма. Ето откъс и от стихотворението ѝ, посветено на Полша, което е често дебатирано като пропагандно:

О земьо моя залесена,
Аз съм твоя дъщеря.
Горите пеят, земята пее.
Реката сливаме този химн
В една цигански песен.
Ще отида в планината,
високите планини,
Ще облека красива прекрасна пола,
Изтъкана от цветя и ще викам с всички сили:
Полска земя, червено и бяло!

(Ficowski 1989: 120)

Творчество на Папуша е представително за две важни тенденции в ромската литература и за първото поколение ромски автори: първо, паметта за Втората световна война като основна тема на следвоенното поколение автори и второ, изразяването на патриотизъм и принадлежност към нацията.

Стихотворенията „Тъжна песен“, „Руините помнят всичко“ и „Кървави сълзи“ са документални текстове за геноцида над ромите по време на Втората световна война в литературна форма (Machowska & Krasicka 2011: 125–126). Тези произведения поставят Папуша на пионерско място заедно с други известни ромски автори, родени в междувоенните години и принадлежащи към общности, пострадали тежко по време на Втората световна война. Авторите търсят справедливост чрез публикуване (наред с други средства) и повествование за това, което са преживели, и за това, на което са

били свидетели. Още през 1946 г. Матео Максимов, ромски писател от Франция, публикува статията „Германия и циганите: от гледната точка на циганите“ и започва съдебно дело в германски съд като жертва на нацисткия режим. Той се обръща с петиция към организации, институции от всички страни, които определя като заинтересовани, за да опише съдбата на ромите, на която е бил свидетел, както и всички несправедливости, които са претърпели по време на нацисткия режим (Maximoff 1946a). Семейството му, в група от четиристотин души, е интернирано в цигански лагер във Франция в продължение на трийсет и един месеца, а в края на живота си той издава книга със спомени, в която описва лагера (Filhol 2009; Maximoff 1993).

Първата литературна творба на Илона Лацкова е пиесата „Горящият цигански лагер“, в която описва преживяното от собствената ѝ общност по време на режима и акциите на Гвардията на Хлинка. Години по-късно, в спомените си, тя заявява, че след войната непрекъснато мисли за несправедливостите, които са претърпели. Затова тя решава да напише пиеса, която да накара публиката да осъзнае тъжната съдба на циганите с надеждата, че подобни случаи няма да се случват при новия (комунистически) режим (Lacková 2000: 122–124). Пиесата е поставена през 1947–49 г. и се смята за успех в Източна Словакия, като утвърждава Лакова като ромска обществена фигура и допринася за началото на собствената ѝ кариера като функционер в културни и социални институции (Lacková 2000: 122–137; Mušinka 2020: 33–37). Пиесата е издадена и като книга през 1956 г. (Lacková 1956). И по-късно издавани романи, като тези на Менихерт Лакатош (1977) и Георги Парушев (2006), са свързани с историческата памет за войната. При липсата на исторически разкази в националния наратив чрез ромската литература се представя пред широката общественост паметта за съдбата на циганите.

Папуша, заедно с Максимов и Лакова, е пионер на ромската литература по темата за ромския геноцид по време на Втората световна война. Тази пионерска роля често се приписва на автори от Германия и Австрия, които са преживели ужасите на лагери като

Аушвиц-Биркенау, където са загубили най-близките си роднини. Тези произведения са публикувани през 80-те години на XX век (Franz 1985; Stojka 1988). Макар че тези мемоари наистина са първите гласове на роми и синти за „лагерите на смъртта“, преследването на ромите през този период далеч надхвърля границите на тези лагери. Както показват редица изследвания, ромите са обект и жертва на редица ограничения, преследвания и масови избивания, както например това във Волинска област, за което разказва Папуша, или това в Баби Яр, което е тема в поезията на Рани Романи (2015).

Със стихотворението „Моя страна“ Папуша става един от многото автори, които изразяват принадлежност към своите национални територии. Тези творци демонстрират емоционална привързаност и възхваляват красотата на родината си и нейните забележителности под формата на лирически разказ или в други жанрове. Примери за това, да спомена само някои от тях, са стихотворението „В СССР“ (ромски оригинал *Дрэ СССР*) на Георгий Лебедево (Германо 1931: 37; Лебедево 1930), „Родина“ на Усин Керим, „Унгария“ (*Ungriko them – Magyarország*) на един от най-известните унгарски ромски поети Йожеф Чоли Дароци, „Сибиу-Трансилвания-Румъния“ на Луминица Чоаба (Cioabă 2016: 28), „Да живей Украйна“ (*Мэк дживэл Украина*) на Рани Романи (2015: 14) и др. Тези поетични примери не са непременно идеологически обвързани с който и да е режим. Те са израз на националната идентичност на ромските автори, което не изключва идентичността на тяхната ромска общност, изразена също в литературни произведения; нито означава, че те са безкритични към индивидуалното или институционалното третиране на собствената им общност. Роми действително са създали поетични и други произведения, които възхваляват комунистическите режими и „новия път“/„новия живот“ на „новите роми“ в собствената им страна, като например „Тръгнахме по добрия път“ на Папуша (в ромски оригинал *Pre latcho drom terdžijam*) – за усядането и възможностите за образование. В същото време в тези произведения се обръща внимание на ефекта върху „старите цигани“, които не искат да загубят начина на живот – реторика, позната от литературния дискурс за „новите

роми“, който можем да прочетем в произведенията на съветските ромски автори. Сред другите литературни примери на искрената подкрепа на ромските автори за новите режими на комунизма са „За партията“ и „Аз съм циганин“ на Усин Керим, „Моите добри хора“ на Ян Райс и „Голямото слънце“ на Антонин Даниел в Чехословакия (Ryvolová 2020: 169). Стиховете се обединени от идентичния патос за променящия се начин на живот под комунистическите режими в съответните страни.

Тези произведения могат да бъдат интерпретирани във връзка с авторовото желание за вписване в националния литературен пейзаж и неговите основни наративи от съответния период. Те представят авторовото мислене (обикновено изразено и в други произведения като проза, есета и публицистични материали) за държавите и режимите, които полагат усилия и предоставят възможности за подобряване на условията за живот на ромите в обществените сфери и насърчават – поне на ниво официална идеология – равенството на всички граждани; както и оценка на мерките, които действително са допринесли за подобряване на живота на ромските общности. Тълкуването на тези произведения като политическа пропаганда лишава ромските автори от възможността да пишат на патриотични теми или да подкрепят режимите, в които те може би действително вярват. Самият акт на писане, насочен към широка читателска аудитория (както роми, така и нероми), за много ромски автори е акт на надхвърляне на дихотомията *рома-гадже* и предаване на послания, които резонират и са в диалог с макрообществото. Темите за родината са ясна демонстрация, че тези автори желаят да изразят националната си принадлежност, която споделят с по-голямата част от населението. Публикуването на произведения в периода на комунизма (когато публичните дискурси са силно идеологизирани) не означава автоматично, че тези произведения са пропагандни и са поръчани отгоре. Позовавайки се на стихотворенията на Ян Райс и Антонин Даниел, Каролина Риволова заключава, че текстовете „илюстрират чувството за историчност, благодарение на което ромите се радват на безпрецедентна възможност да подобрят тежкото си положе-

ние“ и свързват тази възможност със социализма (Ryvolová 2020: 169). До момента няма данни някой от комунистическите режими да е принуждавал или да е давал нареждания чрез бюрократичната система на ромските автори да пишат по определени теми.

Подобно на съветската държава през 30-те години на XX век, в югославската социалистическа федерация след 1960 г. се създават условия, в които ромската култура и литература просперират. В контекста на етническата политика във федерацията и йерархичната структура на общностите в три основни категории (нации, народи и етнически групи) ромите се категоризират като етническа група, чиято общностна култура трябва да се стимулира и развива. В Югославия терминът „роми“ започва да се употребява официално в края на 60-те и началото през 70-те години. Докато по това време в почти всички социалистически държави културни прояви, демонстриращи ромска идентичност в публичната сфера, не са възможни, в републиките на Югославия се развиват ромски сдружения и културни инициативи. По същото време ромски активисти от Югославия се включват активно в световното ромско движение. Пионер в ромското движение и поезия в Югославия е Слободан Берберски, партизанин, близък сподвижник на Тито и първи президент на Циганския конгрес през 1971 г. Берберски публикува повече от 10 книги на сърбохърватски с ромски думи и фрази в текста (Acković 2019b; Berberski 1950ab). През 1969 г. се създава национална асоциация „Ром“, която действа като мрежа с клонове в различни републики на Югославия (Оснивачка скупштина 1969), а ромският е един от езиците, използван в различни артистични форми, включително като език на главните герои във филма „Събирачи на пера“ (1967) на известния режисьор Александър Петрович, с който става популярна песента *Gelem Gelem*, станала основа на създадения през 1971 г. от Жарко Йованович химн на ромите. През 70-те и 80-те години на XX век ромски автори публикуват свои стихосбирки в някои от големите градове на федерацията. През 1969 г. Райко Джурич е първият поет, публикувал на ромски стихосбирка „Ром търси място под слънцето“ (Djurić 1969), чието има става символ на ромското движение в Югославия. Той продължава да публикува поезия на ромски и сър-

бохърватски в по-късните си стихосбирки. От 1973 г. за кратко е издавано списанието „Гласът на Ромите. Списание за обществени и културни въпроси“ (*Krlo e Rromengo. Lil andar amalipano thaj kulturno pučipe/Glas Roma. List za društvena i kulturna pitanja*). Наред с казионното съдържание, свързано с актуалните политически теми в Югославия, на страниците на списанието се помещават научнопопулярни и литературни произведения, включително представяне на ромски поети от други страни като Олга Панкова, Александър Белугин, Роналд Лий. В различни градове на федерацията започват културни дейности, свързани с литература – например издават се брошури, превеждат се пиеси на ромски, има радиопредавания и емисии, които представят ромска литература.

Алия Красничи е друг изтъкнат ромски автор от Косово и Метохия, където културната продукция на ромски се развива като част от медийния и художествения пейзаж в автономната югославска провинция. През 1980 г. на Йован Николич е присъдена една от големите литературни награди за двуезичната му стихосбирка „Гост отникъде“ (Nikolić 1982). Млади автори като Ферида Яшаревич и Руждия Сейдович участват с ромски произведения в младежки литературни фестивали с младежи от общностите в Югославия. През 80-те години югославските ромски автори публикуват поетични творби във всички югославски републики, например Кадрия Шаинович (Šainović 1975), Селяйдин Селяйсор (Salijesor 1988), Шабан Иляз, Мехмед Сачип (Saćip 1995), Мухарем Сербезовски (Serbezovski 1983), Руждия Русо Сейдович (Sejdović 1988) или в миграция в Италия (например босненските роми Шемсо Адвич и Расим Сейдич: Sejdić 1987; Sejdić & Soravia 1978). Докато поетичните произведения доминират ромската литература от този период, Алия Красничи твори предимно в прозаичните жанрове като разказ, драма, детска литература и публицистика (Krasnići 1981, 1986, 1988). Независимо от литературната форма произведенията му винаги се занимават с цялата палитра от живота: страдания, лишения, бедност, но също така и копнежи, радости и хумор (подробен списък с публикуваните в Югославия и постюгославското пространство издания в Zahova 2014).

В духа на времето и мултинационалната федерация, на ромски са издадени няколко книги, посветени на югославския лидер Йосип Броз Тито. Шаип Юсуф, известен ромски активист и автор в областта на езикознанието от Македония, превежда на ромски „Ние сме титови, Тито е наш“ – пропагандна книга, публикувана първо на словенски и преведена на езиците на всички общности в Югославия (Zdunić, Vavpotić & Pavcek 1978). Друг ромски активист, Саит Балич, е редактор на книгата „За Тито“, посветена на живота и делото на Тито и отпечатана няколко месеца след смъртта му през май 1980 г. Ромският превод е направен от известни ромски активисти от няколко югославски републики. В книгата намираме оценка на политическото развитие на Югославия в съответния идеологическия дискурс на времето:

> От кръв и пръст, под ръководството на Тито, израсна Нашата страна. Никакви бури не успяха да съборят Тито. През 1948 г. Тито каза на Сталин: Не! Той каза това „Не“ заради нашата съдба и то бе чуто в цялата страна. По този начин Югославия се оказа в много тежка ситуация. Но Тито искаше Нашата страна да върви по свой път, да изгражда съдбата си със собствените си ръце и ум. Да не да върви след други и нашите народи да не живеят така, както някой друг иска.
> […]
> Братството и единството на народите и народностите в Нашата земя винаги бяха в сърцето на другаря Тито. Той винаги казваше: „Пазете братството и единството като собствените си очи!“[2]
>
> (Zdunić, Vavpotić & Pavcek 1978: 14)

[2] Текстът е превод от оригинала на ромски: *Andar o rat thaj praxo, tala vast e Titosko, barili Amari phuv. Nisave bavlala ništisarde te o Tito peraven. O Tito ando 1948. breš vaćarda i e Staljinose: Na! Kava. "Na!", phendo amare bahtaće, ašundilo ando sasto them. E Jugoslavija atoska arakhadili ande but phari situacija. No, o Tito kamla te Amari phuv džala piro drom, te ćerel peske pire vastenca thaj godjasa bahtalipe. Te na avel tala avresi roća, te na amare manuša trajin sar aver kamel.* […] *amal Tito o phralipe thaj jekhipe e narodongo thaj narodnosongo ande Amari phuv sajekh phirda po ilo. Vov sajekh vaćedla: "Araćhen o phralipe thaj o jehkipe sar tumari jakh!".*

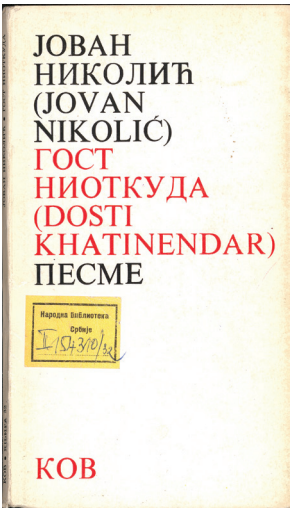

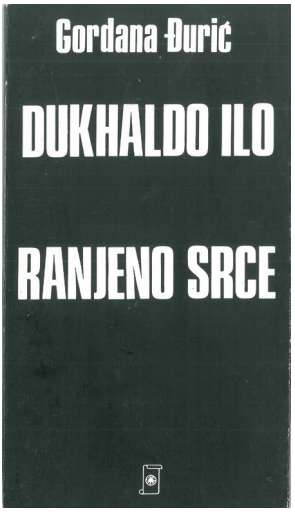

Книги, издадени от ромски автори в Югославия

В Чехословакия и Унгария, в резултат на местните политически условия, за кратки периоди ромски автори имат възможност да публикуват, включително на майчиния си език, и да имат собствени организации и периодични издания. И в Унгария литературните произведения от ромски автори са публикувани на унгарски, като част от националната литературна сцена. Унгарските ромски писатели и интелектуалци започват да се изявяват активно от началото на 70-те години на XX век. Известните автори като Кароли Бари, Оскар Фаркаш, Чоли Йожеф Дарочи, Менихерт Лакатош и Атила Балог (Balogh 1980) са част от унгарския литературен канон, като такива стават популярни и превеждани на други езици, включително и на български. Кароли Бари, етнолог по професия, публикува първата си стихосбирка през 1970 г. (Bari 1970), малко по-късно е издадена и първата книга със стихове на Оскар Фаркаш (Farkas 1975).

Романът на Менихерт Лакатош „Окадени картини“, издаден през 1975 г., се причислява към жанра образователен роман и подобно на много от авторите от следвоенното поколение разказва за съдбата на циганите преди, по време и след Втората световна война. В романа често се използват ромски изрази и понятия, свързани с етнокултурата на общността, които са запазени и в българския

превод, издаден през 1977 г. (дискусия на тези феномени в главата за ролята на ромския език). Това вероятно прави книгата един от малкото примери за обнародван в този период текст за масова употреба, в който присъства ромски текст, и то в период, в който държавният апарат следи за прояви на „цигански национализъм", свързани с участието на българските цигани в организации и международното ромско движение (Стоянова 2017: 120–141).

Менихерт Лакатош продължава да бъде водеща фигура в ромското движение и литература през периода и същевременно, подобно на Усин Керим в България, е част от писателски съюз и носител на престижната литературна награда „Атила Йожев". Лакатош е председател на основавания през 1974 г. Съвет на циганите (Марушиакова и Попов 2012: 110). През 80-те години по време на т.нар. ера на Янош Кадар се разрешават културни прояви, в които циганите представят своя фолклор и култура започва издаването на вестниците *Rom som* („Ром съм") и *Romano nevipe* („Ромска вест"), които осигуряват възможност за публикуване на литературни произведения (Crowe 1991), наред с издаването на книги. В хода на тази политика са създадени няколко контролирани от държавата сдружения и са публикувани сборници с ромски фолклор, предимно разкази на известни цигански разказвачи, събрани и коментирани от изследователи (Berki & Görög-Karády 1985; Grabócz & Kovalcsik 1988). Публикувани са и песни на ромски език с унгарски преводи (Szegő 1977, 1980). Животът на унгарските роми е една от основните теми в творчеството на унгарските ромски автори. През 1985 г. Националния цигански съвет е председателстван от друг известен писател и активист, Чоли Йожеф Дарочи. Той е автор на ромски речник и учебник по ромски език и редактира първата антология на циганската поезия в Унгария „Черният корал", 1981 г. (Choli Daróczi 1981). Подготвеният през 80-те години под негова редакция фолклорен сборник с унгарски и ромски текстове е публикуван под заглавието „В изстрадалото лице на Бога" (Choli Daróczi 1990).

Дезидер Банга е първият известен поет от цигански произход в Чехословакия. Първата му стихосбирка „Песента на вятъра"

(Banga 1964) е издадена на словашки и това е езикът, на който Банга публикува до 1990 г. Като резултат от Пражката пролет и общия курс за политическа либерализация и създаване на „Социализъм с човешко лице“, в края на 60-те години на XX век се създават условия за развитие на ромска литература. През 1969 г. е основан Съюзът на циганите роми с периодичното издание *Románo l'il* (ромски вестник, 1970–1973), което става място за публикуване на литературни творби, предимно поезия и разкази (Ryvolová 2021: 11–40). Независимо от факта, че Съюзът е разпуснат през 1973 г., с дейността му са свързани първите опити за издаване на ромски език, а на страниците на вестника за първи път публикуват автори, които по-късно стават най-известните имена на чехословашката ромска литературна сцена – Тера Фабианова, Анрдей Гиня, Франтишек Деметер, Андрей Пеща, Илона Лацкова, Даниел Бартоломей и др. Андрей Гиня е активен член на Съюза на циганите роми до неговото разпускане. През 60-те години на XX век по предложение на приятел записва приказките, разказани от майка му. Сборникът му на чешки език е предложен на едно издателство, което отказва да го отпечата, затова Гиня публикува предимно в периодичния печат. Той продължава да събира разкази и други истории, разказвани от роми, като обаче прави авторизирани произведения. По-късно сборникът му с приказки на ромски език е публикуван в сборника с разкази „Сватба“ (Giňa 1991).

Тера Фабианова е смятана за един от най-значимите ромски автори от първото поколение в Чехословакия (Fabianová 1992; Fabianová & Hübschmannová 1991). Тя се занимава с различни теми, свързани с идентичността на ромите, които са фундаментални за ромската публицистика и литература и до днес: третирането на ромите като „втора категория“ хора, практиката за криене или отричане от произхода си (Hübschmannová 1991). Един от първите ѝ разкази *Le Romeskero suno* е преведен на чешки („Цигански сън“) и е излъчен по националното радио. В разказа кранист (професионалното занимание и на Тера) преживява клинична смърт след злополука и попада за малко в отвъдното. Той очаква ромите и „белите“ да бъдат третирани като равни, но е изненадан да види един вход за

гаджета (неромите) и специален вход за цигани. В края на разказа циганинът се връща към живота и любимото си семейство.

Подобно на Фабианова, Елена Лацкова е сред първите жени, които пишат и публикуват. Една от нейните театрални пиеси печели наградата за литература „Бохемия“ през 80-те години на XX век. След 1990 г. Лацкова става световноизвестна с автобиографичната си книга „Родена *съм* под щастлива звезда. Моят живот на циганка в Словакия“ (Lacková 1997), за която ще стане дума по-късно.

Първият двуезичен сборник с ромски поети *Romane gil'a* (ромски стихове) е публикуван в Чехословакия през 1979 г. Отпечатани са и сборници с устен фолклор под редакцията на Милена Хюбшманова, дългогодишен изследовател на циганския език и култура, която има ключова роля в поощряването на ромските автори в Чехословакия (Ryvolová 2021: 43–73). През 90-те години книгите от ромски автори са публикувани от малкото издателство „Самиздат“, ръководено за първи път от Милена Хюбшманова, дългогодишен изследовател на ромската култура и език, която играе важна роля като мотиватор и популяризатор на писането и публикуването на ромски език. По-късно издателството е поето от Маргина Рейзнерова.

Социалните, политическите и културните различия между страните от Източна и Западна Европа се проявяват и в положението на ромските общности, политиките спрямо тях и съответно в развитието на ромската литература. В исторически план източноевропейските роми имат по-високо ниво на социална интеграция в обществото, което предопределя участието им в различни сфери на публичния живот. По отношение на продукцията броят на издадените заглавия през втората половина на XX век в Западна Европа е по-малък в сравнение с Източна Европа. По отношение на жанровете към 80-те години на XX в. романът и мемоарите са жанровете, които доминират продукцията на западноевропейските роми, докато поезията е преобладаваща в творчеството на ромите в социалистическите страни. Списанията в областта на ромските изследвания като *Journal of the Gypsy Lore Society* (издавано от 1888 г.), *Etudes Tsiganes* (1955 г.) и *Lacio Drom* (публикувано

1965–1999) са и място за публикуване на фолклорни и авторски текстове и от роми както от Западна, така и от Източна Европа (например Матео Максимов, Ваня де Гила Кохановски и Лека Мануш публикуват в тях). Италианското списание *Lacio Drom* публикува приказки, художествени разкази, свидетелства и автобиографични разкази, събрани по различни поводи и сред различни групи.

2.3. Литературното творчество в Западна Европа

Матео Максимов е смятан за един от най-значимите и продуктивни автори в Западна Европа – той има девет издадени романа, книга с разкази, множество разкази и фолклорни материали в списания. Максимов е известен с религиозните си преводи на Новия завет и други текстове на *калдарашки* диалект. Максимов, подобно на Бронислава Вайс – Папуша, започва да пише своя роман „Орисниците" през 1938 г. почти случайно и в резултат на оценка „отвън" за начина му на писане и разказване. Романът е публикуван през 1946 г. (Maximoff 1946b) и става най-известната му творба с преводи на няколко езика (немски, английски, чешки). Максимов въплъщава ромската история и етнокултура във всичките си творби, разкривайки обичаи и вярвания, характерни за неговата ромска група – като *o bang* (дяволът), *o mulo* (мъртвецът) и *o chohano* (вампирът), *pativ* (чест, уважение), тъй като, както заявява в предговора на една от книгите си („Седмата дъщеря"), думата циганин обикновено се свързва със стереотипни образи като свобода, песен, полуразголен танц, които нямат нищо общо с ромските закони. Сред издадените му романи са „Цената на свободата" (1955), „Савина" (1957), „Седмата дъщеря" (1969), „Обречени да оцелеят" (1984), (подробна библиография в Blandfort 2015), както и базираните на спомени „Кажи го през сълзи" (1990), „Този свят, който не е мой" (1992), „Пътища без кервани" (1993). Всичките си художествени творби, с изключение на няколко, предимно непубликувани разказа, пише на френски език.

Друг писател, чието творчество е аналогично на приноса на Бронислава Вайс – Папуша в поезията и Матео Максимов в романите, е Вейо Балцар във Финландия. Във финландските територии още от

началото на XX век се развива гражданско движение за еманципация, което се проявява в периодични публикации, театър, образователни дейности, свързани с писане и книгоиздаване (Blomster & Roman 2021). През 50-те и 60-те години се основават четири ромски сдружения, което създава благоприятна основа за развитие на културни и образователни дейности (обзор на историята на финските роми виж в Pulma 2015). Публикациите са предимно на страниците на периодичното списание „Лястовичка“ (*Zirikli*) и в сферата на приказките и фолклора, където Вейо Койвисто публикува. Вейо Балцар издава първия си роман „Огненият път“ (1968), след който следват още девет, издадени от едно от най-големите издателства в страната (Baltzar 1968, 1969, 1970, 2000, 2008). Всички романи, драми и статии на Балцар са написани на фински език, а главните им герои са роми.

Финландските роми, в сътрудничество с ромски активисти от Швеция, са в основата на създадения през 1972 г. Нордически съвет на циганите (*Nordiska Zigenarrådet*, по-късно *Romernas Riksförbund*). Първият най-известен представител на ромите в Швеция е Йохан Димитри Тайкон, чиито разкази са публикувани в редица издания (Gjerdman & Ljungberg 1963). Най-известният сред макрообществото и в международен план шведски ромски автор и до днес е Катарина Тайкон (1932–1995). Тя е основател и редактор на издаваното през 60-те години списание *Amé beschás* („Ние живеем“), на страниците на което се публикуват „цигански стихотворения“ на шведски език. Тя е автор на няколко есеистични книги (Taikon 1963), но литературният ѝ принос е свързан предимно със серията от детски книги на шведски „Катици“ (1969–1980). „Катици“ става част от шведския литературен канон в жанра юношеска литература и до днес избрани книги от серията се преведени на други европейски езици, а ромска версия е издадена в аудио формат (Taikon 2009). В десетилетията след 50-те години в Швеция се провеждат серия от мерки в сферата на социалните услуги и образованието, свързани с циганите (предимно сред групи на *калдараши* и *ловари*). В тази насока Националната агенция за образование започва подкрепа на публикации за образование на общността и издава

Книги, издадени в Швеция през 70-те и 80-те години на XX век

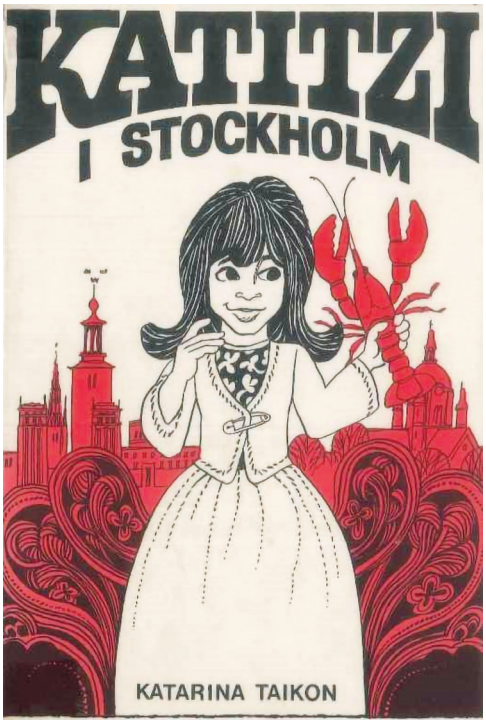

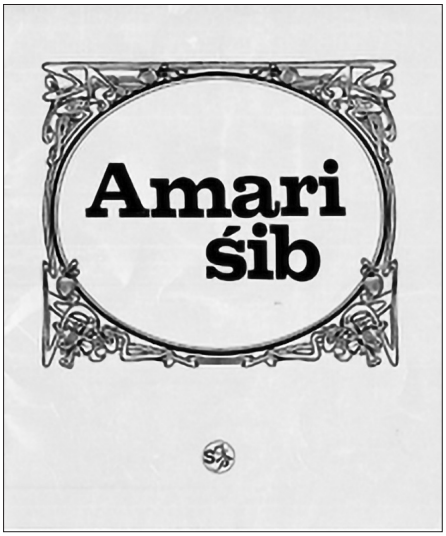

две брошури (Zahova 2017a). Владислав Якович-Миклош пише епос от дванайсет стихотворения *O Tari thaj e Zèrfi* („Тари и Зерфи“) за невъзможната любов на двама младежи. В този период Гунила Лундгрен, една от най-изтъкнатите детски писателки в Швеция, пише, в съавторство с три момичета, книгата с фотоилюстрации „Марица, едно циганско момиче“ (1972). В Норвегия в този период също се публикуват учебни материали и сборници с ромски разкази и приказки (Skogholt & Lilleholt 1978).

Първият цигански писател в Испания е роденият в Севилия Хелиос Гомес (Gómez 2006), макар доскоро литературното му творчество да бе неизвестно извън тесен кръг изследователи и близки (той е по-познат публично като художник, антифашист и комунистически деец). Най-известният автор в Испания е Хосе Ередия Мая, университетски професор и автор на четири поетични сбирки. Той е по-известен сред макрообществото с драматургичните си текстове, първият от които – драмата *Camelamos naquerer* (1976), го прави национално прочут (Hertrampf 2011). Най-известният съвременен ромски автор, пишещ на испански, е Хоакин Албайсин, произхождащ от семейство на известни танцьори и тореадори. Той започва да пише пред 80-те години, но първите му романи, съчетаващи еклектични разкази за произхода на ромите, митология и семейна история, са публикувани през 90-те години.

Жозеф Доер ди Куку, музикант и художник от френския регион Мануш, издава през 1982 г. автобиографичния си роман „Къде отиваш, Мануш?“ (Doerr 1981). Той е публикуван от издателство Wallâda, което по-късно играе важна роля като издател на произведения от ромски автори. Жанрът на мемоарните книги е най-разпространеният и изключително предпочитан от ромите и синтите в Германия и Италия. Мемоарната литература в немскоговорящите страни разглежда темата за ромския Холокост, което следва да се разглежда в историческия контекст на навлизането на политическия, научния и обществения дискурс върху ромския Холокост след 70-те години на XX век, включително значението му в международното ромско движение (дискусия в главата „Транснационализъм и общи повествования“).

В Германия първата автобиографична книга е публикувана през 1984 г. под заглавие „Освобождението на Лачо Цаво. Животът на един синто, живеещ в Германия“ (Tschawo 1984). Година по-късно Филомена Франц, оцеляла от Аушвиц, публикува автобиографията си „Между любов и омраза“, а по-късно продължава да публикува разкази и поезия (Franz 1985). Членовете на семейство Стойка в Австрия, преживели Холокоста след интерниране в Аушвиц и Берген-Белзен, са много продуктивни. Най-позната и превеждана сред тях е Чая Стойка, която публикува първата си автобиографична книга „Живеем в забрава“ през 1988 г. (Stojka 1988), по-късно и продължението ѝ от 1992 г. „Скитници по този свят“ (Stojka 1992). Разказите на Стойка са ценни образци на ромската литература не само като съдържание, но и по отношение на стила си с подробни описания, както и с приноса си за повишаване на знанията сред широката общественост за културата и историята на ромите. Чая Стойка участва в четения на своите произведения, организирани в училища, библиотеки и други форуми като част от общото движение за възпоменание на жертвите на нацисткия режим в Австрия.

Филомена Франц и Чая Стойка често са сравнявани, тъй като се смятат за пионерски примери за жена синти и ром, които създават разкази за спомени на оцелели от Холокоста сред двете групи. И двете жени в своите творби демонстрират груповата си принадлежност – Франц към *синти* в Германия, а Стойка към *ловарите*. Въпреки няколкото общи паралела, една от основните разлики е демонстрирането на идентичността чрез езика – Франц пише само на немски и никога не предоставя писмени образци на езика на синтите, докато при Стойка има много ромски фрази, особено когато разказва за семейството си. Едно от възможните тълкувания на този факт е, че през този период официалната позиция на ръководителя на Централния съвет на германските синти и роми, Романи Розе, е, че ромският трябва да се запази в рамките на общността и да не се използва публично, докато при ромите това не е така, особено в Австрия, когато през 80-те години на XX век започват процеси за признаване на езиковите и културните права на ромите в страната.

Първата мемоарна книга за синти в Италия, „Цингари“, е публикувана през 1975 г. в резултат на сътрудничеството между изследовател, който записва и редуцира текста, и разказвача Джузепе „Цингари“ Левакович, партизанин от антифашисткото движение (Levakovich & Ausenda 1975). Друга автобиографична книга е на пиемонтския синто Микеле Иуси, публикувана през 80-те години на XX век. Повествованието е предназначено за широката читателска аудитория и набляга на особеностите на синтите и различията им с останалите, засилвайки стереотипите на външните хора за тях (Trevisan 2008: 94).

Има и автори, които нямат ромски етнически произход, но се смятат за част от ромската литературна сцена и се разглеждат като част от нея в изследвания. От 60-те години на XX век в Обединеното кралство са издадени редица автобиографии и автобиографични романи на *Травелърс* като тези на Доминик Рийвс (*Smoke in the Lanes*, 1958; *No Place Like Home* 1960), Силвестър Гордън Босуел (*The Book of Boswell*, 1970), Бетси Уайт, чиято първа книга е публикувана в Единбург през 1979 г. (Whyte 1979). Освен автобиографични книги в Обединеното кралство е публикувана поетична антология *Gavvered All Around* (Binns 1987) и фолклорни сборници (Williamson 1989, 1994; Williamson & Williamson 1987).

Родената в Швейцария Мариела Мер от групата на *Йенише* издава първия си роман през 1981 г. (*Steinzeit)* и оттогава има 15 книги. Творчеството ѝ се определя от опита ѝ като член на преследвано етническо малцинство и жертва на програмата за асимилация на *Pro Juventute* (Mehr 1981). Централната тема в нейното творчество винаги е свързана със социално слабите, жените, децата, затворниците и жертвите на психиатрично лечение (Finnan 2000: 148). Мер настоява да се разглежда като част от ромските автори и от ромите като група, защото ги възприема като малцинство в неравностойно социално положение. Тя е един от основните инициатори за по-късното създаване на Международната асоциация на ромските писатели. Книга с избрани творби на Мер са издадени на ромски, в превод на Райко Джурич (Mehr 1998).

Що се отнася до издателската дейност извън Европа с влияние върху ромската литературна сцена в периода преди 1989 г., трябва да спомена Роналд Лий, ромски активист, роден във Великобритания и живеещ в Канада, който публикува романа „Проклет циганин“ (*Doddamn Gypsy*, 1971), преиздаден няколко пъти и преведен на няколко европейски езика (сред които испански, немски, италиански, чешки, руски и сръбски).

Прегледът на ромската литература до 80-те години на XX век показва, че до този момент може да се говори за развитие в национален мащаб, което зависи до голяма степен от националния контекст и е повлияно от вида на политиката спрямо малцинствата и политическите условия в самите държави. Въпреки политическите стъпки за интернационализация през 70-те години на XX век и подема на международното ромско движение, няма признаци за интернационализация на литературната сцена – нито ромските автори, нито четящата аудитория взаимодействат през границите. Както вече беше споменато, въпреки съседните страни на издаване, общата тема за ромския Холокост и немския език на книгите, Филомена Франц и Чая Стойка не знаят за съществуването на другата авторка през 80-те години.

Преобладаващият език/езици на литературната продукция в Източна Европа е официалния език на мнозинството в държавата, но в някои случаи се публикуват двуезични издания. В Западна Европа няма художествени публикации на ромски език, освен отделни фрази в рамките на книги на ромски автори или при публикуване на фолклор със съответните преводи (в научните списания). В повечето от скандинавските държави започва издаването на ромскоезични образователни брошури и книги. В Източна Европа, където нивото на социална интеграция (по отношение на участие в образователната система, трудовата заетост и т.н.) на ромските групи е значително по-високо в сравнение със западната част на континента, броят на ромите, които публикуват литературни произведения, също е по-висок. По правило ромските автори не са били изрично и публично представяни като роми, въпреки че етническият им произход е общоизвестен. Тези автори са били считани за част от

националната литературна сцена и най-изявените от тях са членували в националния съюз на писателите. Въпреки това в социалистическите държави с постимперско държавно строителство през XX век (СССР през 20-те и 30-те години, Югославия след 60-те, Чехословакия през 80-те) съществуват политически условия, стимулиращи и подкрепящи създаването на произведения на ромски език и от автори, представяни и популяризирани като ромски. По отношение на жанровете преобладаващият жанр в Източна Европа е поезията, с примери и на приказки и разкази, докато в Западна Европа имаме първите художествени публикации в жанровете роман и мемоарни/автобиографични книги.

Независимо от жанровите разновидности и езика на публикуване във всички произведения на ромски автори се представя и описва ромският начин на живот – културата и историята на общността на самия автор. Приказките и разказите на ромските автори често са базирани на традиционни вярвания и разкази, популярни сред общността. Героите в романите са поколения роми, а в автобиографичните книги – съдбата на автора и неговото семейство. Основна тема както в художествените, така и в автобиографичните текстове е паметта за Втората световна война като време на страдания, преследвания, съпротива и оцеляване.

Сред първото поколение ромски автори в Европа често водеща роля имат жените. Ромската жена рядко се свързва с четенето и писането на книги, а в европейските литературни повествования образът на циганката е екзотичен и напълно в унисон с представата за циганите като волни хора (Hancock 2008). В обществения и медийния дискурс в наши дни ромската жена е представяна като „двойно дискриминирана“, „застрашена“, „хваната в капан“, „потисната“, „жертва на трафик“, „зависима“ и т.н. Когато говорим за писателки от ромски произход обаче, трябва да подчертаем някои много важни факти, които отхвърлят всички тези стереотипи.

Първо, жените не просто следват, а често са пионери в ромското литературно творчество в някои страни (Полша, Румъния, Швеция, бивша Чехословакия) и/или по някои теми (Холокоста).

Сред първите и най-известни в международен план ромски поети е жена, Бронислава Вайс-Папуша. Катарина Тайкон през 60-те години и Луминица Чоаба през 90-те години стават писателките от ромски произход, които са известни на национално ниво, съответно в Швеция и Румъния. Филомена Франц и Чая Стойка са сред първите оцелели от концентрационните лагери, които пишат книги за Холокоста, и стават публични фигури в търсенето на признание за ромите като жертви на нацистките режими.

Второ, въпреки че писателите мъже са повече от жените, балансът между половете в ромската литература не се различава от този в литературата на XX век като цяло (т.е. жените писатели са между една четвърт и една трета от всички писатели). Но в някои страни – например в Швеция, България и Румъния – най-продуктивните и известни автори днес са ромски жени: Катарина Тайкон,

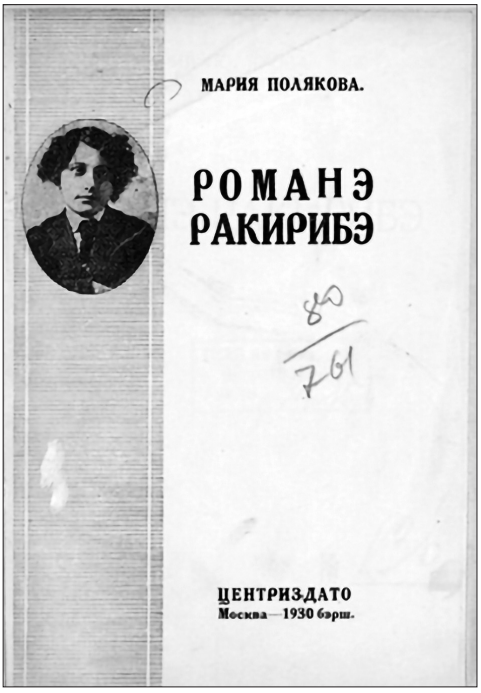

Мария Полякова (СССР) е една от първите ромски писатели в света

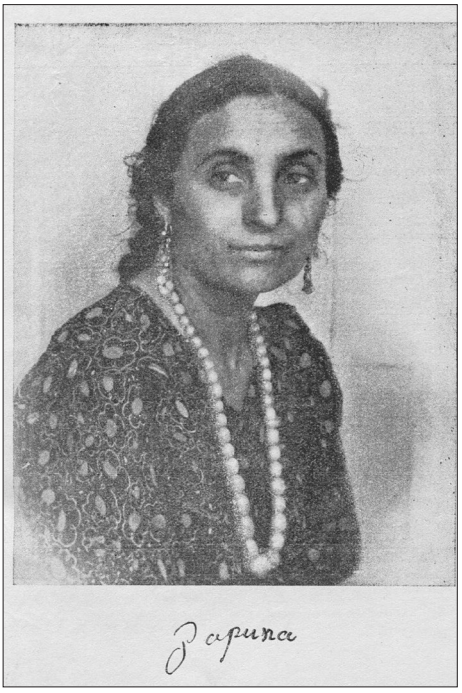

Бронислава Вайс – Папуша

Учебник по ромски
от Миранда Вуласранта
във Финландия

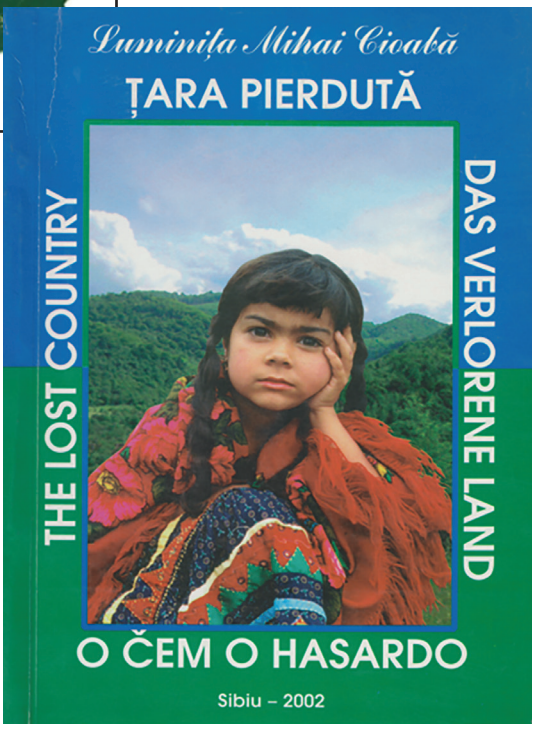

Луминица Чоаба е една от
първите ромски писатели
в Румъния

Сали Ибрахим (псевдоним на поетесата Снежана Иванова) и Луминица Чоаба. Освен това в страни като Чехия и Швеция ромската литературна сцена се доминира от жени и по-голямата част от издадените книги са написани от жени.

Трето, въпреки че ромските момичета статистически често имат по-ниско ниво на образование в началното и средното училище, броят на ромските млади жени в университета надвишава този на младежите (обща тенденция сред обществата в Европа). Някои ромски писателки например имат академични и изследователски интереси, а две от тях – на Балканите, Лиляна Ковачева и Хедина Тахирович Сийерчич, имат докторски степени и са автори и на научна литература.

Не е случайно, че в страните с комунистическо минало ромските жени са по-образовани и по-продуктивни в писането, отколкото в други страни. Комунистическите държави насърчават равенството между половете в пропагандния дискурс и изготвят специални мерки за еманципацията на всички жени, включително и на ромките. В резултат на това ромските жени в Източна Европа обикновено получават по-добро образование и се интегрират на всички нива на социалната система. По време на издателската инициатива на ромски език в бившия Съветски съюз през междувоенния период Мария Полякова и Олга Панкова са сред най-активните писатели и преводачи на публикации във всички жанрове.

2.4. Заключение

Макар първото поколение ромски автори да се появява в междувоенния период като част от развиващия се (граждански) активизъм в рамките на новосформиралите се национални държави, това поколение автори до голяма степен отсъства от общностната и националната памет днес, както и от прегледите и сборниците с ромска литература. Скорошни публикации на международни научни изследвания (Marushiakova & Popov 2021a, 2022; Roman et al. 2021), както и в някои страни, като например Сърбия (Acković 2019a, 2020), Унгария (Hajnáczky 2020ab, 2021), Испания (Gómez 2006), възраждат

интереса към литературното дело на ромската интелигенция от по-ранни периоди. Тяхното преоткриване може би ще започне като резултат от изследвания върху отделни автори и/или периоди в национални или международни изследвания.

След Втората световна война се формира ново поколение ромски автори, което подобно на предишните поколения е ангажирано публично с обществени дейности в новите политически рамки и се занимава с ромска тематика в литературните си и други дейности. Това е поколението, което се формира като основополагащо за ромската литература и е най-известно в историографията. Така авторите, публикували след войната, и по-специално тези, издали книги, стават известни като създатели и основоположници на ромската литературна сцена. Те са представени в учебници и антологии и стават примери за подражание и дори критика сред по-младото поколение. Показателно е, че повечето от авторите, писали преди Втората световна война, прекратяват творчеството си или продължават да творят, но не в такива мащаби. Един от факторите за по-слабата известност и отсъствие от литературната историография на авторите от предвоенното поколение е, че периодичната преса, макар и важна издателска платформа, е с ограничен достъп и публика. Що се отнася до утвърждаването в литературна история, изданията под формата на книга са много по-важни по отношение на достъпа на читателите и изследователите.

„РОМАНО ЛИЛ“ И ЛИТЕРАТУРНОТО ДЕЛО НА СВЕТОЗАР СИМИЧ

Между двете световни войни в Югославия протичат динамични процеси по отношение на етнокултурното и политическото развитие. В този период ромски неформални и формални организации инициират различни дейности и публични изяви като богослужения на ромски език, културни клубове, възпоменания и отбелязване на общностни празници, които са знак за еманципацията и публичното представителство. Целта на тези начинания по същество е идентична: те обединяват, мобилизират и представят ромската общност като народ, равноправен на всички останали. Първите стъпки на ромската литература под формата на публикации и ръкописи през този период трябва да се тълкуват именно в рамките на тази обща цел. Изданията включват религиозни преводи на ромски език като Евангелието на Лука и сбирка с текстове на ромски песни, и двете изготвени от Раде Ухлик, както и оригинална литература в различни прозаични жанрове, чийто автор е Светозар Симич, най-известният ромски югославски активист на своето време.

След кратък преглед на югославския исторически контекст и ромския активизъм текстът представя първите издания за ромската аудитория. Вестник „Романо лил“ (*Romano lil* [ромски вестник, на ромски език]. *Циганске новини* [цигански вестник, на сръбски]), инициран и редактиран от Светозар Симич, е първото и единствено журналистическо начинание в междувоенна Югославия, ръководено от роми. Според редактора „вестникът ни е създаден,

за да пише относно циганите, но разбира се за [читатели] цигани“ (Симић 1935а: 1). В настоящия текст се прави цялостен анализ на вестник „Романо лил“ в няколко раздела, посветени съответно на неговото издаване и съдържание, и се обсъждат непубликувани произведения на Симич. Позовавайки се на текстовете на вестник „Романо лил“, дискусията се фокусира върху визиите за еманципацията на ромите, предадени в литературна форма от Симич и останалите автори във вестника. Посланията на вестника са, че ромите са народ, обединен от обща култура и историческа памет и стремящи се да бъдат включени във всички процеси от социалната и обществената сфера.

3.1. Югославският контекст: общи тенденции и ромски активизъм

Кралството на сърби, хървати и словенци е създадено като монархия под управлението на династията Караджорджевич в края на Първата световна война и е с население от дванайсет милиона граждани на териториите на земи, принадлежащи преди това на Кралство Сърбия, Кралство Черна гора и някои територии на Австро-Унгарската империя (Войводина) (Вапас 1988: 132–140). През 1929 г. кралството е преименувано на Кралство Югославия. За целите на тази глава терминът Югославия ще се използва по-нататък за името на кралството през целия междувоенен период, между 1918 г. и 1941 г.

Общият брой на ромите/циганите в междувоенна Югославия не може да бъде посочен със сигурност. Според Татомир Вукановић броят на циганите в сръбските територии на Кралство Югославия през 1921 г. е 34 919 (Вукановић 1983: 121), а други проучвания посочват 250 000 (Djurić 1987: 67) или над 300 000 (Ацковић 2009: 61), което е доста незначителен дял от населението на многомилионното кралство. Що се отнася до индивидуалните права на ромите, може да се твърди, че ромите с гражданство имат равни права с всички останали граждани в държавата. Уседналите групи в сръбските територии имат такива права от времето на сръбската независимост

през XIX век (Стојанчевић 1992). Проучванията върху културата и езика на ромите/циганите следва да се разглеждат като част от общата атмосфера за изучаване на етническите общности в югославските територии през междувоенния период. Тихомир Джорджевич, водещ сръбски етнограф, чиято докторска дисертация за циганите е защитена в Мюнхен (Gjordjević 1903, 1906), продължава да публикува резултатите от своите изследвания както в Югославия (Ђорђевић 1909, 1932, 1933а, 1933б), така и в чужбина (Gjorgjević 1907a, 1907b). Някои периодични издания, като „Сборник за народния живот и обичаи на южните славяни“ (*Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*), публикуван в Хърватия, разработват етнографски въпросници за циганите, изготвени според характерния за епохата модел, като приканват читателите си да ги използват и да изпращат информация, която впоследствие е публикувана (Vojak 2004: 210–211). Някои местни изследвания в областта на историята и етнографията също включват части, свързани с циганските групи на техните територии (Ђорђевић 1932, 1933а; Hrvatska Enciklopedija 1942; Vojak 2010, 2017), а някои любители събират лингвистични данни и съставят речници. Сред любителите изследователи се откроява името на Антун Медвен, католически свещеник от епархията на Криж, близо до Загреб, който учи ромския език и през 30-те години на XX век съставя ромска граматика и ромски фолклорен сборник с текстове на песни и приказки, непубликуван досега, но запазен в неговия архив (Vojak 2009: 117–120; 2013: 180).

Друг учен от този период е Александър Петрович, лекар с интерес към ромските общности. Като служител в Института по хигиена в Белград, той провежда изследвания сред ромите, на които се базират негови статии, публикувани през втората половина на 30-те години на XX век в югославски списания или като отделни изследвания (Петровић 1937а), както и в научното списание на Дружеството за циганологични изследвания (*Journal of the Gypsy Lore Society*). Той кореспондира с ръководството на дружеството, като изпраща писмени материали и фотографии на различни теми, свързани с ромите в Югославия, тяхната история, начин на живот, вярвания и култура (GLS A135, GLS I–XLIII; Petrović 1937).

Подобно на други общности в южнославянските територии интерес към собствената история и желание за издания и литература на собствения език се появяват и при ромите. Въпреки че няма конкретни и насочени към ромите държавни политики, ромите в Югославия развиват културни, политически и граждански начинания. Както посочва Драголюб Ацкович (Ацковић 2000; Acković 2001, 2017a), усилията за самоорганизиране на ромите съществуват под формата както на формални, така и неформални инициативи, сред които няколко граждански организации. Сред тези постижения е Първата сръбско-циганска задруга за взаимопомощ при болест и смърт (*Prva Srpsko-Ciganska zadruga za uzajmno pomaganje u bolesti i smrti*), активна през 20-те и 30-те години на XX век, която най-вероятно се базира на по-ранна форма на общностна организация. Целта на организацията е да помага и подкрепя членовете си в различни ситуации. Втората известна организация е т.нар. Клуб на белградските сръбски цигани (*Klub beogradskih srpskih Cigana*), като информацията за дейността му, изнесена в медиите, сочи, че клубът е имал за цел политическо представителство и участие на циганите в органите за вземане на решения на местно и национално ниво. Най-позната е дейността на третата организация – Сдружение на белградските цигани, поклонници на „Бибия“ (Тетките) (*Udruženje beogradskih Cigana svečara „Bibije“ (Tetkice)*), създадена през 1935 г. Според устава на организацията сред нейните цели са повишаване на културното ниво на всички членове чрез създаване на нови и подпомагане на вече съществуващи културни и социални институции, приемане на талантливи деца и младежи с цел образование и изучаване на занаяти (Acković 2004, 2010; Marushiakova & Popov 2021a: 180–217). Четвъртата организация, Образователният клуб на югославската циганска младеж (*Prosvetni klub jugoslovenske ciganske omladine*), активна за кратък период от края на 30-те години на миналия век, е председателствана от Светозар Симич (Николић 1939: 10).

Наред с организациите в столицата, има и инициативи, които се вписват в културния, социалния, религиозния и политическия живот на местно ниво. Сред тях са участието на роми в

политически партии на изборите през 20-те години на XX век (Marushiakova & Popov 2021a: 218–235), инициативата за изграждане на т.нар. циганска църква след Първата световна война в Привлака (днес в Източна Хърватия) с дарения от Чедомир Николич, където през 1938 г. пред роми от региона Вуковар-Срием е четено току-що издаденото на ромски Евангелие на Лука (Комски 1938; Acković 2014: 205–208; Vojak 2013: 184; Zahova 2022: 135–136). Появата на циганската църква в района на Източна Хърватия може да се обясни с важността на религията като маркер на идентичност за двете основни етнически общности там – католици хървати и православни сърби. Въпреки че технически принадлежи към православната сръбска църква, „циганската църква" е замислена и представена като отделна в израз на различието на общността от всички останали. В Ниш, Южна Сърбия, през 1928 г. е създадено циганското певческо дружество „Слога", а през 1932 г. е основан футболният клуб „Гайрет" (Облагородяване) (Jašić 2001: 25). Според устната история на местната общност футболният клуб е бил изцяло съставен от роми, въпреки че официално не е посочено да има етнически характер. В някои хърватски територии ромите католици също изразяват публично стремежа си за включване в държавните и религиозните институции. Например ромите в село Света Клара (сега квартал на Загреб) и други населени места в района на Централна Хърватия отправят искане за оземляване от властите, за да развият земеделие. Същата общност е част от католическата енория и за тях през 1940 г. е организирано голямо богослужение в деня на св. Юрий (св. Георги Победоносец), в което свещеник Медвен се обръща към тях на ромски език през (Zahova 2022: 136–137).

Ромските инициативи в културния, социалния, религиозния и политическия живот на местно ниво са свързани с обособяването на ромската общност на базата на общата идентичност. В този контекст е логично целите и дейностите за равнопоставеност и публично представяне на ромите в обществения живот на Югославия да се проявят и в други области на публичния живот като литература, медии и книгоиздаване.

3.2. Първи ромски публикации

Зараждането на ромската литература в Югославия подобно на повечето страни, в които такава се създава, е свързано с фолклорни и религиозни публикации. Раде Ухлик (1899–1991) е първият учен и издател, който вярва, че идентичността на ромската общност трябва са бъде изразявана чрез книги на ромски език за ромска аудитория.

Ухлик е роден в босненско хърватско семейство и още от началото на своите лингвистични изследвания активно събира словесното народно творчество и изучава ромските диалекти, съставяйки речник на ромски език и множество сборници, някои от които по-късно са публикувани, докато някои остават в ръкопис (Acković 2019a). Ухлик първи приписва на отделни индивиди авторството им като разказвачи или творци на фолклор. Той специално идентифицира ромите като аудитория на своите издания още от първата си сбирка с „Цигански песни“, публикувани в Приедор (Uhlik 1937). Уводът на книгата, написан от Раде Ухлик, е текст от ключово значение за възприемането и представянето на ромите като народ със собствена писмена традиция. Той е в унисон с идеите на тогавашния и по-късно развилия се ромски активизъм за еманципация чрез публично представяне и разпространение на собствен фолклор, както и чрез развитие на ромския език като писмен:

> БРАТЯ РОМИ!
>
> Ето, че създадох една ромска книга и я разпространявам в цялата наша страна, [и] нека красивата ромска реч да се чуе по всички краища. Крайно време е да го направим.
>
> Какво искам да постигна? Хората изобщо не мислят за черните си братя! В нашата страна [в Югославия] има двеста хиляди роми, в целия свят те са десет пъти повече. Следователно, жалко е, че не се появяват книги! Това е нещастие за ромите.
>
> В тази книги има около стотина стихотворения и поеми, които съм събирал от всички места. Може да има думи, които не знаете, защото ромите не говорят по един и същи начин на различни места. Но ще разберете какъв е смисълът. Ромите трябва да знаят повече от

думите си, за да могат да общуват по-лесно помежду си. Беше ми трудно да събера стиховете.
Ромският език и ромската песен [поезия] не трябва да се изгубят. Ето защо всеки един ром трябва да събира ромски песни. Затова ще дойда при вас, за да запиша песните и да ги разпространя сред ромите. Нито един ром не трябва да плаща за тези книги, аз ги разпространявам безплатно.
Роми! Вие трябва да четете и да пеете тези песни и да запазите езика си по този начин. Знам, че тази книжка се издава за ваше добро. Затова, докато си срещнем, искам да ви кажа:

Останете с Бог!

Който знае други ромски песни, нека ми ги изпрати на този адрес:

РАДЕ УХЛИК, професор,
Приедор, Върбаска бановина

(Uhlik 1937: 2–3)

Друг непубликуван ръкопис на Ухлик от междувоенния период се състои от ромски приказки, събрани през 30-те години на XX век в различни места в Босна (Uhlik 1940). Югославия е окупирана през 1941 г. от фашистките сили и вероятно поради това ръкописът не е публикуван. Заглавието му е *Phirasavne paramiča andar o ṛomano durutnipe* (Забавни истории/анекдоти от ромското минало), а текстът е изцяло на ромски език. В своите уводни думи авторът се обръща към ромите, които трябва да се смеят, но не и да бъдат осмивани:

Приятели,
Създадох тази книга, за да ви разсмея малко. Животът на ромите е много тежък и беден. Ето защо понякога имат нужда сърцето им да се изпълни с радост. Не се срамувайте и не мислете, че това е нещо като гавра с ромите. Тези истории не са истински, те са измислени. Публикувам в тази книга историите по начина, по който са ми разказани.
Всички приказки са на ромски език и в нито една няма сръбска дума. Ето защо никой, който не е ром, не може да разбере смисъла на тези приказки и не може да си прави шеги с ромите.

> С настоящото изпращам тази книга сред вас, за да можете и вие да знаете как се е говорил езикът в отминалите времена на ромския живот.
>
> Раде Ухлик
> Учен
>
> (Uhlik 1940: 1–2)

И двата увода, цитирани по-горе, както и останалата част от публикациите, са на ромски език, тъй като са насочени към ромска аудитория. Основна теза в тези текстове на Ухлик е, че читателите трябва да бъдат въвлечени в това дело и да се чувстват горди, че тяхното устно наследство намира място на страниците на книга, която „пътува по цялата земя“. В интервю за водещия всекидневник „Правда“, малко след публикуването на сбирката „Ромски песни“, Ухлик заявява: „Сред циганите, подобно на други народи, песните представляват израз на народната душа“ (Курбеговић 1937: 8). Чрез посланията си към читателите Ухлик се стреми да ги направи съпричастни на идеята, че устното наследство на ромите трябва да стане писмено и да се развие литературната реч, представителна за ромския народ и култура. По този начин публикациите на Ухлик от междувоенния период и много други ръкописи от това време едновременно запазват фолклорната традиция и я трансформират в писмена и литературна форма. Ухлик се смята за първия учен с интерес към ромския език и народно творчество в Югославия и с право е наричан от времето на ранните си публикации „циганският Вук Караджич“ (Петровић 1937б). Ухлик превежда Евангелието от Лука на ромски език (босненски гурбетски диалект) под името *O Devlikano lil e Sumnale Lukahtar*, публикувано от Британското и чуждестранно библейско дружество в Белград (1938 г.), което спонсорира и издава и други религиозни текстове в държави, където дружеството има своя дейност (van den Heuvel 2020). Този превод се разпространява в Югославия и е четен на богослужения както в католически, така и в православни служби. Мълвата за „циганската църква“, изглежда, се разпространява бързо и през 1938 г. свещеникът Лазар Станимирович чете пред ромска публика

от региона Вуковар-Срием (виж по-горе). На службата на ромски присъстват православни роми, които идват и от други региони на Югославия, роми католици, а също и хървати католици, които са любопитни да чуят една нетипична служба (Рајчевић 1938). Антун Медвен също е използвал религиозния превод в своите католически служби и също вероятно е проповядвал на ромски език, както става ясно от публикации от 1940 г. (Vojak 2013: 180; Zahova 2022: 135–136). Религиозните текстове са израз на нуждата от богослужения на собствен език, което да ги отличава от другите общности, принадлежащи към същата религия. За ромската общност се организират и специални служби на ромски език на празниците, считани за маркери на тяхната идентичност като Деня на св. Георги или Джурджевдан (Комски 1938: 9). Сред белградските роми през същия период също се развива идеята за превод на библейски текст (Николић 1939: 10), която обаче остава нереализирана.

Дейността на Раде Ухлик е преломен момент в процесите на народностна еманципация чрез литературни дейности. Преводите на неговите религиозни текстове и първите две книги, които съставя (Uhlik 1937, 1940), са замислени като издания за ромска читателска аудитория и са взаимносвързани с идеите за еманципация на ромите чрез превръщане на тяхното езиково и културно наследство в писмена форма. Ето защо сборниците на Раде Ухлик с ромски фолклор формират основата на ромската литература в Югославия, превръщайки се във фундамент за дейността на ромски автори (Tahirović Sijerčić 2009, 2010, 2021), ромски изследователи (Heinschink et al. 2006) и югославската литературна сцена изобщо (Ухлик & Радичевић 1957, 1982).

3.3. Светозар Симич и вестник „Романо лил“

Както бе показано по-горе, многобройни са ромските инициативи за самоорганизация, представителство и еманципация от началото на XX век в Югославия, но Светозар Симич (1913–1979) е единствената ромска личност, чиято дейност е свързана с литературна и журналистическа дейност. Роден през 1913 г. в ромско се-

мейство в село близо до Аранджеловац в Централна Сърбия, Симич се премества в Белград, след като завършва гимназия. Той продължава обучението си в югославската столица и е студент по право от 1935 г. През 30-те години Симич е научен сътрудник и съавтор на Александър Петрович в три изследвания върху цигански групи, култура и обичаи – „Относно брака сред нашите цигани“ (Петровић & Симић 1934а), „За религията сред нашите цигани“ (Петровић & Симић 1934б) и „Кражбата при циганите“ (Петровић & Симић 1934в). През пролетта на 1935 г. Симич става редактор, издател и основен автор в *Romano lil. Циганске новине*, месечен вестник, който има само три издания (март, април и май 1935). По-късно, през 1938–1939 г., Симич е основател и президент на Образователния клуб на югославската циганска младеж, който съществува до началото на Втората световна война. През целия си живот Симич е в контакт с мрежа от ромски активисти и изследователи на ромската култура като Раде Ухлик, с който си кореспондира. Симич също работи върху ромска граматика и речник, ръкописи на романи, както и мемоари (Acković 2014: 263–406). Сценарият за театрална пиеса за съдбата на ромите по време на Втората световна война също е приписван на Симич, тъй като е открит в неговия архив. Текстът всъщност е написан от Спасое Митрович, който вероятно е искал да се консултира със Симич относно сюжета.

Повечето от литературните ръкописи, на които Симич е автор, остават непубликувани досега, а част от тях се съхраняват в личния архив на Драголюб Ацкович (ЛАДА, ф. Светозар Симић; Acković 2020). Всички цитати и препратки в настоящата глава към непубликувани произведения са от този архив. Според архивните и счетоводни документи на вестник „Романо лил“ Светозар Симич е основател и главен редактор на вестника. Заглавната страница съдържа само информацията, че вестникът се редактира от екип. Последната страница на всеки брой на „Романо лил“ посочва: „Собственик и главен редактор: Светозар Симич, Ятаган мала III, ред 24. Отпечатано от М. Сибивкич – улица Крали Марко 9.“ Вестникът се издава във формат от четири страници и се печата в Белград. Издателското каре не съдържа информация за тиража, но

според рецензия за вестника, публикувана през 1936 г. в *Journal of the Gypsy Lore Society* (JGLS), въз основа на кореспонденция с Александър Петрович, тиражът на първите два броя е 500, а третият се издава в тираж 1000 броя (Jopson 1936: 87). Необходимо е обаче да бъде разяснено и преодоляно едно недоразумение относно вестника. Според споменатата рецензия на „Романо лил" Александър Петрович е основател и поддръжник на вестника. Ето и части от самия текст:

> Самотните и героични усилия на д-р Александър Петрович да основе цигански вестник имат елемент на патос. Още от самото начало проектът е изправен пред трудности, които биха изплашили всеки, освен един искрен ентусиаст. Средствата биват пропилени на по-ранен етап при опит за създаване на Белградско циганско дружество (Административният комитет спретна бягство със събраните средства!), а тези пари бяха предназначени да окажат благоприятно влияние и върху плановете на вестника… Но шегата настрана, истинската заслуга за вестника са дължи на ентусиазма на д-р Петрович. (Jopson 1936: 86–89)

Петрович действително е един от основните сътрудници (значителна част са статии от самия Петрович) на вестника и въпреки факта, че не е изрично споменат в административните регистри на изданието, той е сътрудник в редица начинания на Симич. Не съществуват обаче данни, че Петрович е започнал или се е опитал да поддържа начинанието. Всъщност всички запазени документи от счетоводството и архива на вестника – ръкописи, финансови отчети, както и издадените три броя, свидетелстват несъмнено, че Светозар Симич е основната фигура зад неговото издаване. В изчерпателна статия в жанра на портретно интервю със Симич, публикувана във вестник „Време", един от най-влиятелните ежедневници в Югославия, се съобщава, че редакцията се намира в бащината къща на Симич в един от циганските квартали на Белград (Митровић 1936: 5). Можем само да спекулираме защо Петрович се е представял или е бил представян в публикацията на

английски език като редактор и движеща сила зад издаването на „Романо лил“. В писмо от 12 май 1935 г. до Скот Макфий, тогавашен редактор на списанието (JGLS), Петрович изпраща две копия на вестника. В придружаващото писмо той пише:

> Редактирам го и го публикувам заедно с един циганин. Но никой от циганите не го купува. Имах идея да събера колкото се може повече грамотни цигани около него, но, изглежда, няма да успея. Водя дневник за историята на вестника. Целият ми опит във връзка с това ще бъде много добър принос за изучаването на психологията на циганите. (GLS A135, GLS I–XLIII, letter from A. Petrović dated 12 May 1935)

Прави впечатление, че действителният и известен на белградската публика редактор на вестника Светозар Симич е сведен до анонимен „цигански студент“. Петрович, като автор на поредица от статии за сръбските цигани в JGLS (трета серия, том 14–19) и главен кореспондент на ръководството на Дружеството за циганологични изследвания от този период, е авторитет, чиито твърдения са били приемани без съмнение или необходимост от проверка. Вероятно Петрович е смятал целия процес за научен експеримент, който да допринесе за изучаването на „циганската психология“ в унисон с расовия дискурс на времето. Мнението на Драголюб Ацкович, че това е целенасочена фалшификация, е определение, с което може само да се съгласим (лична комуникация, 7 декември 2018 г.). Този модел е свързан с исторически утвърдената практика на маргинализация и подценяване на ромите като индивиди или общност, които имат нужда да бъдат водени и покровителствани от други, но не и като активни участници в собствената си история и култура. Случаят с Петрович, който се представя като редактор и героичен предприемач в писмото, и пропускането на името на Симич в рецензията на вестника е не само пример за омаловажаване на неговите собствени постижения, но също така ясен случай на умишлено прикриване на фактите и на водещата му роля. Петрович наистина е бил основен сътрудник на вестника, ав-

тор на няколко големи статии (Петровић 1935а, 1935б, 1935в). Интересно е да се отбележи, че когато пише за вестник „Романо лил“, Петрович се обръща към ромската общност, сякаш е неин член, използвайки трето лице множествено число (ние): „Ние, циганите, обичаме децата си повече от всичко на света“ (Петровић 1935а: 1), „Не знаем дали този празник е свързан със събитие от историята на нашите народи, тъй като нямаме писмена история“ (пак там: 3). Като автор на изданието, Петрович пише като ромски автор. Тази практика е свързани с участието и сътрудничеството на ромите в ромската журналистика и активизъм, което не е уникален, а по-скоро общ модел в ромското движение и литературна дейност.

Петрович е член на редакционния екип, но в името на историческата коректност трябва да се отбележи, че няма данни, които да сочат, че той е основател, спонсор или редактор на вестника. Тези функции се изпълняват от Светозар Симич. Освен архивните и други писмени материали, документиращи ролята на Симич, белградските роми са съхранили спомена за него и издателските му начинания. Ромските активисти от по-късни периоди гледат на Светозар Симич и „Романо лил“ като на еталон за ромска журналистика и полагат усилия да възродят вестника през 60-те и 70-те години, когато ромското движение в Югославия е в подем (Берберски 1969: 51). Едно от първите ромски списания в Югославия през 90-те години на XX век също носи името „Романо лил“ (редактор Драголюб Ацкович), за да засвидетелства приемственост с първия издаван вестник.

„Романо лил“ се списва и излиза предимно на сръбски език, но почти няма материал, в който ромския не присъства. За да демонстрира ромската идентичност, името на вестника е на ромски език и ромският често се използва в статии или при публикуването на фолклорни текстове. Интересно е да се отбележи, че името на вестника на ромски език е изписано на латиница, а сръбското име е на кирилица, както и останалите текстове на ромски и сръбски. От създаването на Кралството през 1918 г. и латиницата, и кирилицата са официални азбуки на сърбохърватския. Може само да се спекулира какви са били причините ромското заглавие на вестника

да се изписва на латиница, тъй като в текстовете на самия вестник няма специално обяснение. Стремежът не е бил да се открои единият език от другия чрез различна система на изписване (ромски на латиница, сръбски на кирилица), тъй като във вестника всички ромски фрази и текстове са на кирилица. Можем да предположим, че екипът на вестника наистина се е насочил към по-широка публика отвъд границите на Югославия и заглавието на латински може да е било инструмент в този стремеж.

Изборът на сръбския като основен език на вестника по никакъв начин не омаловажава „Романо лил“ като ромска медия. От една страна, причината е концептуална – въпреки че е насочен предимно към ромската аудитория, вестникът има за цел да се обърне и към неромските читатели и да информира обществото за идеите на редакционния екип. И до днес доминиращият модел на издаване на ромски периодични издания в световен мащаб е подобен: заглавията на печатните медии са на ромски език или двуезични (виж дискусията в главата за ролята на ромския език), докато текстовете се публикуват предимно на официалния език на страната и обикновено съдържат фолклор на ромски език и оригинални художествени материали (Zahova 2019: 354). Същото важи и за прозаичните жанрове, писани от роми, като романи, мемоари и др. Причината за това не е, че ромските автори или журналисти не владеят майчиния си език, а че те обикновено се обръщат и към неромска публика с желанието да представят собствени наративи, които често контрастират със стереотипни и погрешни образи за циганите, доминиращи в публичното пространство. По-практична и по-маловажна причина в случая с вестник „Романо лил“ може да е била високата неграмотност сред ромите в този период на който и да е език, а тези, които са били грамотни, могат да четат само на сръбски език и кирилица.

Вестникът струва един сръбски динар, стандартна за времето си цена на всекидневник. В уводната статия на редактора от третия брой се казва: „Финансовата страна на нашия вестник е много ниска. Никога не е било страхотно. Основният ни капитал бе само 75 динара“ (Симић 1935з: 1). В предходния брой на вест-

Поштарина плаћена у готову

Излази месечно
1 Број — Година I
Београд, март 1935
Уређује одбор

Romano lil
ЦИГАНСКЕ НОВИНЕ

Примерак 1 дин.
Претплата
годишње 12 дин.
Редакција и одмин.
Јатаган мала III ред 24

Наша прва реч

Мало је више браће који би била потпуно задовољна својом судбином. Неке од нас, које су сиромашни кукају што ништа немају; друга пак од наше браће, који су нешто стекли и који боље живе боје се да кажу чије су крви. Стиде се своје циганске имена. Зашто је то тугаљка пр[ије]зиран, (слатка браћо, тако?

Почнимо са *прошлом*. Зашто је земља наше браће сиромахома? Зато што се нису умели довољно да се свакоју у борби за опстанак. Живот је очајна битка, побеђује онај, који је јачи и вештији. Да би данас човек могао да заради кору хлеба себи и своју деци, мора да ратује у најмању руку борећи два [illegible]

Сви Цигани неку и не могу бити криви што се нису од тих огрешили пред законом, а нешто место да кажу: тај и тај, то и то, крунили масним словима донесе: Цигани су украли... Цигани су проневерили... Цигани су убили... Цигани су осакатили... опљачкали... Цигани... Цигани... Цигани...

Као да на свету нема најмање пристојног дела у коме није и по неки Циганин учешће. У историји људског рода није било таквог примера да се на цео народ говори оно што је можда учинио појединац из тога народа. И никад не могу сви Цигани да одговарају за дела и недела које [illegible] кад човек остане без посла, пљачкаш је, пљачкаш су му деца. Ако му држава или општина, као грађанину ове земље не нађе на сутра, сада таквом човеку остаје само два излаза, или да умре од глади, или да краде. Замислите за парче хлеба или врч вина или какве ће набавити. Казнила се само ова, која туђе краде. Друга је врста крађе[illegible], код којег место да лапне да ради иде и на [illegible] земљорадње од поштених и побожних људи новац за рад. Против такве врсте крађе сви ми сви Цигани, колико нас има. Ми се против тога боримо и боримо се. И сматрамо да је једини лек томе злу и сремоћи, ако свако наше дете буде посећивало школе од[illegible]

Број 1 на „Романо лил“

Поштарина плаћена у готову

Излази месечно
3 Број — Година I
Београд,
31 маја 1935
Уређује одбор

Romano lil
ЦИГАНСКЕ НОВИНЕ

Примерак 1 дин.
Претплата
Годишње 12 дин.
Редакција и одмин.
Јатаган мала III ред 24

„Romano Lil“

Изгледа, да је за наш лист чуо цео свет. Ми смо до сада добили писма из: Шведске, Норвешке, Немачке, Мађарске и Пољске. Енглеска Рајтерова агенција саопштила је о његовом изласку свој енглеској читалачкој публици. Не знамо чему се има благодарити за тако велику популарност првог циганског листа у Југославији. Да ли због тога што вас цео свет сматра за толико јадне и мизерне, да чак и појава једног овако малог листића, као што је овај наш, за њих већ сензација! Ако погледамо на број оних, који купују наш лист и ту ћемо видети, да је највећи број наших чит[illegible] га света продавати новине и писати у новинама једну је. Пошто је г. Симић још врло млад, тек му је двадесет друга година, а још није женећи, очеви и мајке који су имали кћери за удају почели су слати г. Симићу наводаџије.

С друге стране, садржина нашега листа пао[illegible]ла је код наше браће и наших сестара само на одобравање. Ми не само да смо се интересовали шта поједини од наше браће мисле о нашем листу пошто је он већ изашао из штампе, него смо све веће чланке, особито „Нашу прву реч“ читали и објашњавали појединцима или чак и читавим групама и у рукопису. Е, али то још не зна[illegible]

до 20 људи и жена, разнога узраста и читао им је наш лист од почетка до краја. После сваког прочитаног чланка он им је још и својим речима на *романо* (на циганском језику) објашњавао оно што им је прочитао. Затим су отпочињала питања која су се развијала у читаве дискусије. Кад би се могло наћи више таквих људи као што је г. Митић ми би још јаче могли да заинтересујемо за наш лист наше људе. Не треба заборавити да наш лист ама да изврши једну културну мисију првог реда. Од интересовања к појединим песмицама и причама штампаним на њима позватом језику, наши људи прелазе на озбиљније ствари, прелазе на наш живот уопште. Питање побољ[illegible]

Број 3 на „Романо лил“

Симич е съавтор на няколко научни студии

ника е написано, че „Нашият брат, J. P., студент в университета, допринесе за нашия вестник с 200 динара. – Благодарим му.“ Финансирането на вестника не е устойчиво и идва от дарения, покриващи разходите за печат. Петрович може би е приятеля сърбин, който се е погрижил за отпечатването на вестника, както разказва самият Светозар Симич:

> За отпечатването се зае един наш голям приятел, иначе сърбин и много популярен и уважаван човек в Белград. Ние оцеляваме от брой до брой винаги с надеждата, че нашият труд няма да бъде напразен и че най-накрая нашите братя ще видят, че един динар месечно е нищо за тях, особено когато този разход се сравни с месечните разходи, които правят за ракия. (пак там)

Именно поради финансовата неустойчивост и липсата на средства за печат вестникът излиза само в три броя. Не разполагаме с достатъчно информация относно разпространението на „Романо лил“. Изданието рекламира годишни абонаменти, но в счетоводните документи няма точна информация за дистрибуторската мрежа. Според рецензията за вестника копията са предоставени за разпространение, но дистрибуторът се проваля, тъй като са получени приходи само за 200 копия от издадените 2000 за трите месеца (Jopson 1936: 86–87). Драголюб Ацкович смята, че вестникът е бил добре известен в Югославия, тъй като има пощенска заявка „пет екземпляра от вестника да бъдат доставени в книжарницата на Яша Дайч от Бачка Паланка, град, разположен на 150 км от Белград“ (Ацковић 2009: 58). Една от редакционните статии също така посочва, че вестникът има няколкостотин абонати, определени като интелектуалци от Югославия и света:

> Изглежда, че целият свят е разбрал за нашия вестник. Досега сме получили писма от: Швеция, Норвегия, Германия, Унгария и Полша. Английската агенция Ройтерс обяви за пускането му своята читателска аудитория на английски. Не знаем на какво дължим такава голяма популярност на първия цигански вестник в Югославия. Дали защото целият свят ни смята за толкова нещастни и мизерни, та появата

> на такъв малък вестник като нашия вече е сензация за тях! Ако погледнем броя на тези, които купуват нашия вестник, ще видим, че най-много наши читатели и абонати са от средите на гадже (нецигани), а освен това и на интелектуалците. Хората с най-висока култура се интересуват от вестник на хора с много ниско културно ниво! Това вече е успех за първите ни два броя. (Симић 1935з: 1)

Освен че просвещава неромската аудитория от интелектуалци, вестникът очевидно е ориентиран предимно към ромските читатели, както се вижда от съдържанието на статиите и използването на ромски език във всички текстове. Вестникът има няколко рубрики, които също показват, че целевата му аудитория са били ромите. На страниците на вестника например има рекламни публикации, които пледират за разпространение сред широка ромска аудитория и за специален подход за справяне с високото ниво на неграмотност. На последната страница на третия брой има текст: „Скъпи братя, помогнете на нашия вестник. Прочетете го и на нашите неграмотни братя, нека знаят и те какво пише нашият вестник“, а на втора страница на първото издание има кратко съобщение, което гласи: „Уважаеми читатели – нецигани и вие гуглален пра(х)лален (братя мили), – колкото и да сте там, купувайте и разпространявайте нашия вестник!“

Симич е бил наясно с факта, че ромите едва ли са имали необходимата грамотност за достъп до публикуваните материали. Докато средното ниво на неграмотност на югославското население според преброяването от 1931 г. е 51,5% (Isić 2001: 66), някои качествени изследвания изчисляват, че сред ромското население неграмотността е над 90 процента. Симич прави находчиво предложение за справяне с проблема чрез четене на глас, което всъщност се е практикувало в Белград, както научаваме от редакционната статия на третия брой:

> Интересен опит в тази посока направи друг член на нашия редакционен екип, г-н Милич. Той събира в задния си двор група от 15–20 мъже и жени на различна възраст и им чете вестника от началото до края. След всяка статия, която прочете, той им обяснява със

> свои думи на романес (на цигански език) това, което им беше прочел. Тогава започват въпросите, които прераствaт в цели дискусии. Ако можехме да намерим повече хора като г-н Милич, бихме могли дори да предизвикаме по-голям интерес към нашия вестник сред нашите хора. (Симић 1935з: 1)

В първата редакционна статия на Светозар Симич се посочва, че вестникът е както за ромска, така и за неромска публика. Той се позиционира като контрапункт на образа на циганските екзотични красавици, изграден от медиите:

> Вестник като нашия може да се редактира по два начина: да се пише *относно* циганите и да се пише *за* цигани. Ако трябваше да пишем само *относно* цигани, трябва да се съобразим с различните вкусове на нашата читателска аудитория гадже (нецигани). Без разнообразие от „звезди", напр. черни и цигани, и съответните им снимки вестникът ни едва ли би оцелял. Колкото и красиви, привлекателни и очарователни да са нашите черни красавици, ние все пак не смятаме да пишем за тях. Нашият вестник беше създаден, за да пише относно циганите, но разбира се, за циганите. (пак там)

Вестникът наистина достига до ромска аудитория. Очевидно е имало добро ниво на разпространение сред местната ромска общност, както научаваме от публикуваното обръщение на Маринко Савич, уважаван белградски ром, лидер на музикална група и цигански кмет (Савић 1935), който изразява радостта си, че вестникът съществува. Редакторът обсъжда и разпространението на новината сред ромите в двата белградски квартала, населени предимно с цигани:

> Веднага след отпечатването на първия брой на нашия вестник сред циганите в Ятаган Махала и Чубура се разпространи новината, че г-н Симич е забогатял неимоверно. Винаги, когато се появяваше сред цигани, жените и децата казваха: kava si kaj bićinel novine [това е този, който продава вестници]. В нашия прост свят да продаваш вестници и да пишеш във вестник е едно и също нещо. (Симић 1935з: 1)

Форматът на вестниците от четири страници наподобява този на вестниците, издавани от сръбските интелектуалци в края на XVIII век и началото на XIX век във Виена: „Сръбски вестник“ (1791–1792 г.) и „Първи сръбски вестник от имперския град Виена“ (1813–1822) (Крестић 2003: 28–34). Тези периодични издания са първите на сръбски език, тясно свързани с идеите на сръбското национално движение за независимост и тяхното разпространение сред сръбския елит. Първият вестник, публикуван в Княжество Сърбия, също е наречен „Сръбски вестник“ (*Новине српске*, 1843) и е излизал всяка седмица във формат от четири страници, за да „разпространява образование и култура“ (Subotić 1998: 75). Изборът на име на ромския вестник по този модел (*Romano lil [Ромски вестник]/.Цигански вестник*) и публикуването му в същия формат не са случайни. Това демонстрира намерението на редакционния екип да реализира същата мисия – да предизвика повишаване на съзнанието на ромската общност. Следван е моделът на националната преса, разработен от заобикалящата (сръбска) нация, но е насочен към ромската общност, която трябва да бъде ангажирана, обединена и представлявана от вестника. Това заключение се основава не само на тълкуването на името и формата на „Романо лил“, но и на съдържанието му. По думите на редактора: „Не бива да забравяме, че нашият вестник трябва да изпълни една първостепенна културна мисия“ (Симић 1935з: 1).

Медията са издава месечно и не е фокусирана върху разпространението на ежедневни новини. По отношение на съдържанието, изданието обединява много жанрове от периодичните медии като вестник, списание, брошура. Повечето от статиите са написани в публицистичния жанр, което също налага паралели с ранните етапи на периодичния печат, създаден като част от възрожденските и националноосвободителните движения (например споменатия „Сръбски вестник от имперския град Виена“ от 1913 г. или най-разпространения и най-влиятелен български вестник от времето на Възраждането, „Македония“). В тях основният акцент е върху полемиките, свързани с културната и политическата еманципация на общността и средствата за тяхното постигане. Публицистичните статии отразяват идеите на своите автори, дават насоки и

правят програмни изявления за мобилизацията и еманципацията на съответната общност. Дори статиите с репортажи в „Романо лил“ са написани в полемичния стил, характерен за публицистиката.

Съществена част от вестника е посветена на легенди, спомени за събития и ромски фолклор, което е типично за етнографски и популярни издания. „Романо лил“ е единствената за времето си печатна медия, замислена като издание, което комбинира различни стилове и жанрове, подчинени на една обща стратегическа цел – да изрази идеите за еманципация на ромите с всички възможни литературни средства.

3.4. Структура, съдържание и жанрове на „Романо лил“

Трите броя на вестника следват подобна структура – започват с редакционна статия и завършват с фейлетон на Светозар Симич. Втората страница обичайно е посветена на статии и материали за културата или колективната памет на ромската общност, а третата съдържа по-кратки материали, отразяващи актуални проблеми, както и ромски фолклор. Статиите са написани предимно от Симич. Други автори с няколко големи статии са Александър Петрович и М. Милич, образован ром и съосновател на вестника (Симић 1935з: 1), чиито статии (Милић 1935а, 1935б), са редактирани и повлияни от полемичния стил на Симич. Във вестника е публикувана по една статия от следните автори: Йован-Йованче Милосавлевич (Милосављевић 1935), Драгомир Илич (Илић 1935) и Маринко Савич (Савић 1935). Въпреки че някои от материалите (например редакционната уводна статия, която по презумпция се пише от главния редактор) не са подписани, за техен автор следва да се приема Симич, тъй като архивът на вестника (ЛАДА, ф. Архив „Романо лил“) съдържа ръкописи на тези статии с неговия почерк. Таблица 1 представя съдържанието на всеки брой със заглавието на статията/материала, както и авторите, ако публикациите са подписани. Целта на таблицата е да очертае общите черти на съдържанието в сравнителна перспектива за трите броя на вестник „Романо лил“.

Таблица 1: Резюме на съдържанието на вестник „Романо лил“

Брой	**Редакторска (първа) страница**	**Фолклор и етнокултура**	**Материали за историята на общността**	**Текстове по актуални проблеми**	**Фейлетони (последна страница)**
Първи, март 1935	„Нашето първо слово“	„Нашата Тетка Бибия“; Анекдот; Кратка приказка; Песен.	„Нашият народ оплаква своя крал“; Обръщение към ромските читатели с етнографски въпросник.	„Да опазим нашето здраве и здравето на нашите деца“	„Злокобна бележка“ от Симич
Втори, април 1935	„До нашите читатели“	„Джудржевдан“ от А. Петрович	„За историята на белградските цигани“ от Милосавлевич; „Нашето гостоприемство“ от М. Милич	„За нашите деца“ от Петрович	„Ако се бе родил по-рано, и ти щеше да се ожениш повторно“ от Симич
Трети, май 1935	„Романо лил“ от Симич	„Богаташка сватба на Чубура“; Ромска приказка; Песен на ромски.	„Нашия чичо Марко“ от Симич	„Нашата интелигенция и аристокрация“ от М. Милич „Ние и нашите деца“ от Д. Илич; „За просията“; „Да нашите братя“ от М. Савич.	„Лира“ от Симич

Анализът се базира върху всички материали на страниците на „Романо лил“, групирайки частите от трите издания в зависимост от жанра и основната тема на материала. Прегледът по-долу обобщава съдържанието и прави типология на основните обсъждани теми. Следващата част анализира избрани повествования и теми, които са свързани с ромската идентичност и с визиите на авторите за развитието на общността.

Редакционните статии са структурирани по класическия за този публицистичен жанр модел и са своеобразни програмни документи не само за дейността на редакционния екип, но и за ромската общност като цяло. Те са публикувани в началото на всеки брой на „Романо лил“ и в полемичен стил аргументират изразените позиции, анализират факти и събития и демонстрират целите на вестника. Уводната статия на първия брой, „Нашето първо слово“ (Симић 1935а: 1), разглежда два основни въпроса, свързани с различни слоеве на ромската общност. Първият е свързан с бедността на ромите. Обяснението на автора е, че „нашите братя“ са бедни, защото не са образовани, макар някои да имат практически умения в различни занаяти. Това налага извода, че трябва да се положат усилия сред общността за подобряване на образователното ниво. Вторият въпрос е свързан с факта, че много образовани и заможни роми всъщност се дистанцират от общността заради масовите представи за циганите като крадци и престъпници, дълбоко залегнали в общественото съзнание и поддържани от медиите. Редакционната статия засяга и въпроса за възприемането на просията като ромско занимание. За да се справи с тези проблеми, съществуващи както в ромската общност, така и в обществото, целите на вестника са описани така:

> Ето защо стартирахме нашия вестник. С него искаме да отворим очите на нашите братя и да им покажем, че нашата първа и основна задача е да изпратим децата си на училище, за да се огромотят и да ги оставим да научат някакъв занаят или умение веднага след завършването. […] Нашият вестник ще направи всичко, за да подаде ръка на нашия брат в неговата култура, а това означава умствено и материално подобрение. От една страна, ще дадем готови знания и твърдения, а от друга страна, ще покажем пътищата, които водят до тях. (Симић 1935а: 1)

Редакционната статия към брой втори, „Към нашите читатели“, е много кратка и предлага информация за практическите проблеми на ценообразуването, разпространението и достигането

на вестника до читатели. Текстът завършва с въпрос към читателите: „Всички наши братя четат ли нашия вестник, ако са чели първия брой добре ли са го разбрали и какво не им е харесало в него. Ще се радваме да чуем мнението за вестника на всеки един наш читател“ (Симић 1935е: 1).

Уводната статия на третия и последен брой се спира на успехите и предизвикателствата, пред които е изправен вестникът. Текстът информира читателите за международното признание на изданието: „Английската агенция Ройтерс обяви публикуването на вестника на своята читателска аудитория на английски език“ (Симић 1935з: 1). Британският ежедневник „Телеграф“ (от 18 май 1936 г.) публикува кратка информация за белградския цигански вестник и неговия ромски редактор в статията „Първият цигански вестник. Отпечатан на два езика“. В редакционната статия на Симич международният успех на изданието е противопоставен на приема му сред общността, както и някои непредвидени резултати от издателската дейност (като възприемането на редактора като човек, замогнал се от тази дейност). Наред с това публикацията призовава по-образованите си читатели да разпространяват вестника. Според апела, трябва да има повече ангажираност от страна на общността, особено тези, които са грамотни и могат да повлияят на общественото мнение или да помогнат за популяризиране съдържанието на изданието.

Значителна част от публикациите в „Романо лил“ са посветени на ромската етнокултура и фолклор, като най-общо има два типа материали. Първият обсъжда обичаи и празници, считани за важни маркери на идентичността на общността, а вторият тип са записи на ромски фолклор под формата на песни, кратки приказки или анекдоти на ромски език, последвани от сръбски превод. Това не е случайно, свързано е с желанието на издателя да провокира сред читателите отъждествяване с представените песни и фолклор – „чрез някои стихотворения и разкази, отпечатани на говорен от тях език, нашият народ се обръща към по-сериозни неща, към нашия живот изобщо“ (Симић 1935з: 1). Езикът е един от най-важните маркери на идентичност при изграждане на на-

ционална идентичност в страните от Източна Европа, където езиковите политики са тясно свързани с националните движения (Kamusella 2018). За публикации във вестника са подбрани материали по теми, с които общността ще се идентифицира. Вероятно двата най-важни празника за ромската общност в Централна Сърбия, които функционират като маркери на ромската идентичност (както за роми, така и за нероми) и до наши дни, са вярата и почитането на т.нар. циганска светица Бибия и празнуването на Джурджевдан, т.е. Деня на св. Георги, на 6 май. Дори има спорове сред самите роми кой от празниците е „по-ромски“ (Acković 2013). Ето защо не е изненадващо, че публикациите, свързани с тези важни маркери на ромската идентичност, заемат централно място на страниците на „Романо лил“. Още в първия брой е публикувана статията „Нашата Тетка Бибия“ (Симић 1935б). Сред ромите в Белград и в Централна Сърбия Бибия се чества като неканонизирана „циганска“ светица, която защитава ромските деца от смъртоносни болести, осигурява здраве за тях и техните семейства. Според устния фолклор, Бибия помогнала на ромски деца по време на чумната епидемия, като ги излекувала. В самото име Тетка Бибия се съдържа както сръбската (тетка, умалително от ‚тетка‘), така и ромската (‚bibi, bibija‘) версии на думата леля, използвана като синоним на думата чума. Във фолклорните и календарни обичаи на много общности в Югоизточна Европа Денят на лелята (или Денят на чумата) се отбелязва като празник с различни компоненти и забрани, които трябва да осигурят защита от болести, особено за децата (Попов 1996). Въпреки че е познат като част от празничния цикъл на общностите в целия регион, Денят на лелята се възприема като специфичен ромски обичай, а лелята е представяна като черна циганка в народните вярвания и в иконографията (Acković 2004, 2010; Petrović 1937). Обширна публикация в „Романо лил“ разказва легендата за светицата и причината, поради която циганите я честват. Статията я описва с думи на ромски език, които са дадени в оригинал, за да предадат ефекта, който авторът е искал да постигне:

> Тя беше от нашия народ. Черна като всяка циганка, Bari (висока), cući, слаба, kokaluni (мършава), lungoni ando muj (дълголика); kale jak(h)a sar angara (черни очи като въглен), koumo гледат към небето, baro nak (голям нос), baro muj, xurde danda thaj cikne vuš (голяма уста, малки зъби и тънки устни). (Симић 1935б: 2)

Медийните репортажи за честването на Бибия в Белград (Политика 1926), както и фактът, че гражданска ромска организация е кръстена на нея, свидетелстват, че в почитането на Бибия са преплетени елементи на традиционната култура с граждански дейности и възпоменателни практики. Това показва, че празникът е от значение както за етническата (ромска), така и за националната (сръбска, югославска) идентичност на ромите. Именно затова за вестника е важно да публикува разказа за Тетка Бибия – не защото легендата е непозната сред общността, а поради нейните представителни цели: тя потвърждава важността на обичая за идентичността на общността и тяхното разграничаване от сръбската общност.

Във втория брой на „Романо лил“ е публикувана статия от д-р А. Петрович за Джурджевдан (Петровић 1935в), който е другият празник, считан за маркер на ромска идентичност. Статията е по-скоро полемична, отколкото описателна, тъй като всички читатели са запознати с празника, но все пак се споменават важни елементи от него: отиване рано сутрин до реката, измиване и обличане на най-новите дрехи, утвърждаване на цялата общност чрез събирания и празненства. Според повествованието празникът обединява всички цигани, независимо от техния начин на живот и религия. Той е почитан от чергарстващите цигани, както и от уседналите. Подобно на публикацията за Бибия материалът препотвърждава значението на Джурджевдан като общ и специфичен за ромите обичай, който ги обединява като народ, независимо от вътрешнообщностните различия.

Сватбените обичаи, наред с други обичаи от жизнения цикъл (свързани с раждането и смъртта), заемат важна част в етнокултурата на общността. Статията на Симич „Богаташка сватба на

Чубура“, описва сватбено угощение в известния квартал на Белград (Симић 1935й). Написана като репортаж, тя е в импресионистичен стил, типичен за журналистическия дискурс от онова време, но съдържа описания и фрази на ромски език. Текстът представя пищна сватба, на която са се събрали всички белградски роми:

> Покрай кварталния двор са поставени десет маси. Perdi sinija ali jak [на ромски] – Всички маси пълнят около. На всяка маса има изпечен хляб. Ресіре: bakrano, buzikano, ćuranosko, bašnesko t(h)aj sosko kod kames – Печено месо: агнешко, яретско, пуешко, пилешко, месо от петел и каквото още поискате. Samo čirikljako tud kaj nas – Само от пиле мляко нямаше. Бутилките бяха подредени една до друга като в бар. Ленивци наздравици отвсякъде с бутилки. Песни, музика и радост. Има цигулки, има и акордеон, и бас, и тамбура, и каквото искаш. Всички видове музикални инструменти. Докато по-възрастните седят, пеят и пият, младежите играят хоро. (Симић 1935й: 2)

Легендите, приказките, народните песни и материалите с устна история, публикувани във вестника, представят фолклора като част от културата на ромския народ. Неромската публика би трябвало да се запознае с богатия фолклор, а ромите да се идентифицират с него. Подбраните материали са кратки, често хумористични. Рубриките са с имена на ромски език, „Нашите песни“ (*Amare gilja*) и „Нашите приказки/разкази“ (*Amare paramiča*), като по този начин засилват усещането за ромска идентичност. Първият брой съдържа следната история:

> В едно село имало един ром. Работил при един гаджо. Един ден на полето гаджото носи храна за ядене. Малко след това всички сядат да ядат. Гаджото пита: „Кой ще вземе този голям комат хляб?“ Ромът би казал: „Аз ще го взема?“ После [гаджото] пита: „Кой ще вземе тази сланина?“ Ромът казал: „Аз ще я взема?“ Накрая гаджото пита: „Кой ще вземе тази голяма мотика?“ Ромът отговорил на този [въпрос]: „Братя, говорих твърде много, сега е ваш ред“. (Romano lil 1935a: 3–4)

В третия брой на „Романо лил“ е публикуван разказ на Симич, написан под формата на народна приказка с името „Когато сърбинът се уплаши“:

> Един ром влязъл в магазина на един сърбин, огледал всички стоки и казал:
> Колко струват тези юзди, шефе?
> – За теб са три гроша, циганино, за другите са четири.
> – Хайде, брат, дай ми ги за два.
> – Изобщо не бих ги продал за по-малко.
> – Дай ми ги за два, иначе ще направя каквото съм наумил!
> Собственикът се уплаши, свали юздите и му ги продаде за два гроша, а когато си получи парите, продавачът го попита: Ще бъде добре да ми кажеш какво намерение имаше да ми направиш, ако не ти ги бях дал за два гроша?
> – Господ да ме убие, ако не си бях наумил да ти дам три [гроша]! – каза ромът и си тръгна щастлив. (Симић 1935к: 3)

Текстовете на популярните по онова време песни „Кой иде“ и „Стани, роме, свърши работа“ се появяват в раздела „Нашите песни“ в първия и последния брой на вестника. Всички фолклорни материали са публикувани двуезично: в оригинал на ромски език с паралелни преводи от самия Симич на сръбски език. Основната причина за публикуването на точно тези материали не е, строго погледнато, заради тяхното конкретно съдържание, а тъй като се считат за народен фолклор поради тяхната популярност сред ромската общност в Белград. Наред с това ромският език е символ на ромската идентичност както за ромските, така и за неромските читатели.

Публицистичните текстове за живота на общността представят историята и идентичността на ромите като неделима част от по-голямото сръбско и югославско общество. Още първият брой на изданието съдържа статия, посветена на убийството на крал Александър I Караджорджевич (16 декември 1888 – 9 октомври 1934), озаглавена „Нашият народ оплаква своя крал“ (Симић 1935в).

Тя описва реакцията на ромите след новината за покушението над Краля Обединител – вариращa от съмнение в истинността на новината до ярост и гняв към убиеца, както и дълбока скръб в края на повествованието:

> Когато бяха публикувани вестниците [със съобщения за убийството], един четеше, докато останалите хора се събираха на големи групи около него, и напрегнато го слушаха да чете статията. Започна да вали дъжд, но ние, вместо да се приберем, сме свалили шапки, като си говорим: „I o Del rovel, i Vov (h)aćarel o dji“ (И Бог плаче, и Той жали). (Симић 1935в: 3)

Друг тип статии са свързани със спомени за историческите събития, разказани от белградската ромска общност. Материалът „От историята на белградските цигани“ вероятно е бил разказан на Симич като устна история, по-късно записана, публикувана и подписана от разказвача Йован-Йованче Милосавлевич (Милосављевић 1935: 2–3). Статията съдържа информативен и живописен разказ за динамичното развитие на общността (включително за историята на много семейства, групи, селища и лидери) от времето на Сръбското княжество при княз Михайло Обренович (1839) до Първата балканска война (1912). Докато статията се фокусира върху развитието на общността на фона на общите периоди от сръбската история, публикацията „Наш чичо Марко“ от Светозар Симич в третия брой разглежда военния принос на ромите като част от сръбската армия по време на Първата световна война (Симић 1935и: 2). Марко Василевич е уважаван ром от квартал Чубура, доказал се като героичен войник по време на службата си в армията, за което е награден с най-високото за времето си отличие, ордена „Караджорджева звезда“. Разказът на Василевич, записан от Симич, започва така: „– Ala mudardem len, ali džuklen – Ама аз, братко, като кучета ги убивах. Сражавал съм се при: Ада Циганлия, Баново Брдо, Чуркарица, Заклопача, Вороница, където съм награден с „Караджорджева звезда“ (Симић 1935и: 2).

Статиите за големите национални разкази се допълват с истории от ежедневието на общността като „Нашето гостоприемство“ от М. Милич (Милић 1935а: 3–4). Нейното послание е, че гостоприемството е една от основните характеристики на ромите, което ги отличава от останалите (сърбите), т.е. функционира като маркер на идентичност и се поддържа безусловно, независимо от материалното положение:

> Въпреки че сме бедни и често нямаме прилично легло в стаята, винаги сме готови да дадем най-доброто място на госта си, дори това да означава, че ще спим с малките си деца на пода… Гостът ще получи най-доброто парче от храната. Нищо не трябва да се случва на госта, тъй като сигурността му е гарантирана от домакина… Ще спасят ли нашите младежи този стар обичай? Де Девла! (Дай боже!). (Милић 1935а: 3–4)

Въпреки че вестникът не съдържа новинарски репортажи от събития, публицистичните текстове отразяват актуални теми, считани от редактора за значими. Статията „Да запазим нашето здраве и здравето на нашите деца“ (Петровић 1935а) информира читателите, че трябва да се грижат за здравето си. Тя съдържа практическа информация, като например, че държавата е открила безплатни здравни центрове за обслужване на неплатежоспособни. „На нашите деца“ е централната статия на втория брой на „Романо лил“ (Петровић 1935б: 1–2) и е написана от Петрович. Основната идея е, че най-добрият начин за запазване на здравето на децата е самите родители да не се разболяват и така да не предават болести на децата си. Според този материал най-опасни са болестите, които произлизат „от грях“ и се предават по кръвен път, като заключението е: „Въпросът за здравето и напредъка на нашите деца е въпрос за верността на нашите мъже към техните съпруги и верността на нашите съпруги към техните съпрузи“ (Петровић 1935б: 2). Друг аспект на родителските отговорности се обсъжда в произведението на Драгомир Илич „Ние и нашите деца“ (Илић 1935: 3), а именно присъствието на децата в кръчмите.

Според автора навици като пиене, неприличното говорене и хазарт са възприемат безкритично от децата, ако родителите им ги водят в кръчмата: „Братко, запитвал ли си се някога: какво правиш с децата си, когато ги водиш на кръчма? Удряйте желязото, докато е горещо, обучавайте децата на добри навици, докато са малки“ (пак там). Последният текст от този тип съвети по актуални въпроси е озаглавен „Нашата интелигенция и аристокрация“. В него М. Милич критикува успешните слоеве сред ромите, които не подкрепят общността (Милић 1935б: 2).

Оригиналната художествена литература на страниците на „Романо лил“ се състои от три фейлетона на Симич: „Злокобна бележка“ (Симић 1935д), „И ти щеше да се ожениш два пъти, ако беше роден по-рано“ (Симић 1935ж) и „Зира“ (Симић 1935л). Те се характеризират със сатиричен стил, като документират и развиват художествено истории, чути или преживени от самия автор. „И ти щеше да се ожениш два пъти, ако беше роден по-рано“ е кратка история с описания на бедния живот на роми, живеещи в палатки, които се съгласяват да омъжат малката си дъщеря за по-възрастен мъж, който вече е бил женен. „Злокобна бележка“ и „Зира“ са написани като хумористични разкази за градската младеж. В „Злокобна бележка“ главният герой, младият циганин Джокица, се опитва да си уреди среща с красивата Рада, като ѝ изпраща бележка, която попада в ръцете на баща ѝ. Още по-голям обрат настъпва, когато Джокица разбира, че Рада вече е сгодена за друг. „Зира“ разказва в първо лице история, преживяна от самия Симич. Зира е млада жена, която се развежда след кратък брак. Баща ѝ кани журналиста в дома им, представя го като световноизвестна звезда и се опитва да го убеди да се ожени за Зира. Главният герой прави усилие да се противопостави на това предложение и накрая бяга под предлог, че има писателски задължения:

> – Зира, Зира, дъще моя, дете мое, доведох ти младоженец, журналист, човек звезда, ръцете му са златни, прави пари от всичко. Негови гости са журналисти, съдии и високопоставени директори и офицери от цяла Европа. Те са от Пеща, Париж, Берлин и от не знам още

къде. А ти, дете мое, имаш много, достатъчно и за теб, и за него, а и за мен край вас. Дано не ме забравиш.

– Няма да ме вземе, аз съм глупава! Иначе съм готова телом и духом, както казват лесковачките цигани.

– И аз ѝ казах тогава, Зира, Зира, не бягай от късмета си, но почакай свещеникът да добави още няколко години към възрастта ми. Не искам да се женя около върбата [т.е. да не се венчава в църква поради непълнолетие]. Ето защо трябва да изчакате. Тогава избухвам и казвам: Извинявам се, но в момента нямам време, пиша статия за „Romano lil“. (Симић 1935л: 4)

Разказът за успелия младеж, който е сгодяван против волята му, се появява отново в други текстове на Симич, например в редакционната статия в третия брой на „Романо лил“ (Симић 1935з) и непубликувания му роман, който е само частично запазен. Този мотив вероятно е свързан с автобиографичния опит на самия Симич, както и с наблюдения сред неговите връстници. В оригиналните произведения на ромската литература, публикувани във вестника, героите са ромски персонажи и действието се развива сред ромска общност. Въпреки че разказите са много кратки и няма внушения за обобщения, предполагащи колективно представяне, сюжетите могат да се считат за типични и илюстративни за междуличностните и междупоколенческите отношения.

3.5. Повествование и идентичност

Съдържанието на вестника включва разнообразие от журналистически материали и публикации в други жанрове – от фолклор и исторически разкази до оригинални литературни произведения. Материалите се допълват взаимно и оформят една обща рамка не само по теми, но и по отношение на посланията към публиката на „Романо лил“. Когато говорят за роми/цигани, авторите на вестника използват местоимения от първо лице множествено число, напр. „ние“, „циганите“, „нашият народ“, „нашите братя“, „нашите деца“, „нашите приятели“. Този начин на писане предполага „въ-

образена“ ромска общност в смисъла на понятието, въведено от Бенедикт Андерсън (Anderson 2006). „Наши хора народ“, „нашият народ“, „наши брат(я)“ и „наши братя и сестри“ също обозначават общността като колективно цяло (Симић 1935б, 1935в, 1935з). Това, от една страна, е риторичен похват сред ромите, когато се обръщат към други роми – „брат“ и „сестра“ са термини, използвани не само в семейните отношения (тази практика е характерна както за ромите, така и за околното население). От друга страна, той внушава идеята за обща етногенеза на циганите, които са част от едно семейство или род. Този разказ е типичен пример за представянето на концепцията за етнонационална общност, обединена от общ произход и споделяща обща принадлежност. Симич говори от името на циганите (употребявайки първо лице, множествено число, напр. „наши хора“, „ние, циганите“), като в същото време се обръща към тях. Най-разпространеният начин за обръщение към ромската публика е „наши братя“ и фразата на ромски език „гуглален пра(х)лален“ (буквално „сладки братя“, в смисъл на драги, мили братя), последвана от нейния сръбски превод (Симић 1935а, 1935з). Използването на това типично за ежедневната комуникация на ромски език обръщение внушава интимност и топли чувства, което също трябва да стимулира ромската аудитория да се идентифицира с автора на текста и да отчете неговата принадлежност към общността. Текстовете на Симич легитимират типичните за устна комуникация поздрави на ромски език в печата.

Друга интересна особеност на обръщението към ромите е специалното акцентиране върху двата пола – Симич често пише „нашите братя и сестри“, отчитайки различията, но и поставяйки знак за равнопоставеност между жени и мъже читатели в ромския колектив. Текстовете дори обсъждат специфичните проблеми на „нашите сестри“ (имайки предвид ромските жени), когато обсъжда нивата на неграмотност (Симић 1935з: 1). Така на ромските жени се гледа като на равни на мъжете, а не като на подчинени или безправни индивиди. Един пример от историята на ромския активизъм в Югославия в подкрепа на това твърдение е член 11 от Устава на Асоциацията на белградските цигани, поклонници на Тетка Бибия,

основана през 1935 г.: „Всяко лице (и от двата пола), което живее в Белград, може да бъде редовен член на Асоциацията, помощник-членове, членове-основатели и благодетели на Асоциацията може да бъде всяко лице“ (Marushiakova & Popov 2021a: 199–200).

Съдържанието на самите разкази също конструира колективна идентичност чрез повествования за специфични характеристики (считани за маркери на идентичност). Такъв маркер е споменатият вече празник Джурджевдан, а статията за него съдържа много важно повествование, представящо циганите като един народ, обединен от обща култура и история:

> Всички народи имат свои празници. Това са дни, свързани с възпоменание за някакво събитие от живота на този народ или дни на раждане или смърт на хора, които са служили на този народ. И ние, циганите, също имаме голям народен празник. Не знаем дали този празник е свързан със събитие от нашата история, тъй като нямаме писмена история. Дори нашите легенди за него не казват нищо по въпроса. Но все пак празнуването на Джурджевдан е тясно свързано с бита на нашия народ. Останалите християни също празнуват Джурджевдан. Почита се и от мохамеданите. Но никой не го очаква с такава радост и веселие, както ние, циганите. (Петровић 1935в: 3)

Колективната идентичност на общността се изгражда чрез нейното разграничаване от другите. В този случай елементът на разграничение е, че за разлика от ромите останалите общности не празнуват Джурджевдан по същия начин.

Въпреки че статиите във вестника се основават на информация за културата, историята и паметта на ромската общност в Белград или Централна Сърбия, повествованието се отнася до общ колектив, представяйки ромите/циганите като един народ и по този начин внушавайки общо чувство за принадлежност. Редакторът, разбира се, е добре запознат с нехомогенността на циганската общност. Авторите на „Романо лил“ демонстрират информираност за различните цигански групи. В първия брой е публикуван материал, озаглавен „Къде живеем и колко сме“ с призив

към „всеки наш брат, в ръцете на когото попадне нашия вестник, да изпрати сведения и данни за местоживеенето си, за циганите, които живеят на това място, за професията, времето на заселване, говорените езици и религията“ (Симић 1935г: 3). Съобщението за събиране на информация за вътрешното многообразие сред циганите/ромите засилва чувството за единство и създава впечатлението, че всички те принадлежат към едно цяло и трябва да вървят по общ път.

Наред с идеята за ромите като колектив, повествованието в някои от материалите изразява принадлежност към макрообществото/националната държава (Сърбия, Кралство Югославия). Както посочват Марушиакова и Попов (Марушиакова и Попов 2012: 135–136; Marushiakova & Popov 2016a: 15), ромите/циганите имат не само чувство за принадлежност към ромската общност (на ниво собствена ромска група, подгрупа или метагрупа), но и към макрообществото, с които те постоянно взаимодействат и част от което са. Ромите участват в социалната система, обществения и институционален живот на съответната държава, и се идентифицират със символите, националните фигури и събития, които олицетворяват единството на нацията. Чувството за принадлежност към националната общност (напр. Кралство Югославия) е изразено във вече споменатата статия „Нашият народ оплаква своя крал“, която разказва как се възприема новината за убийството и смъртта на Александър I. Убийството е извършено почти половин година преди публикуването на броя, но събитието, изглежда, е от такова значение за белградската ромска общност, че за редактора е важно да предаде съпричастността на циганите като граждани на Кралство Югославия. Статията съобщава: „Всички ние бяхме изпълнени с дълбока скръб: всеки чувстваше, че е загубил своя Покровител, своя Баща…“ (Симић 1935в: 3). Интересно е да отбележим, че това е текстът на сръбски език, публикуван на страниците на вестник „Романо лил“, в който се използва най-много ромски. Редакторът описва реакцията с фрази и жестове, които са обичайни и характерни в случаи на дълбока скръб и силни емоции, като по този начин предава автентичност на разказа:

> Ah, phabilam, bi baxt bari – Ах, загубени сме – изгорени сме, голямо нещастие! Заедно с това нашите жени си скубеха косите и кълняха децата на този, който го извърши [покушението]. Те проклинаха и мъртвия убиец, казвайки: Боже мили, Боже мили, с какво сърце можа да го направи? Sar savo soro sasle? (Как можа да се осмели да го направи). Нашите се биеха с юмруци по гърдите. […] Някои говореха: „Изгубихме Господар, който ни беше най-скъп след Бога и Слънцето.“ Други се кълняха: „Господ да ме убие, ако не е по-добре за мен всичките ми деца да бъдат избити и къщата ми да бъде изгорена“. (пак там)

Употребените по повод на смъртта на краля ромски изрази, характерни за траур и страдание, представят общността като неразделна част от кралството. Повествованието внушава равенство между циганите и другите общности в кралството, но описва скръбта им от гледна точка ромите:

> Ако някой от нас имаше поне един динар, с тези последни пари той купуваше ракия, разливаше по земята първите капки и казваше: Да почива в мир и светла му памет, братя! Той ни обичаше и се грижеше за нас като за свои деца. И не правеше никаква разлика между цигани и сърби, хървати и словенци. Той защитаваше всички ни еднакво. За всеки Великден и Коледа ни пращаше от собствената си заплата (пак там).

„Нашия чичо Марко“ също съдържа повествование, изразяващо принадлежността към националната държава. Цигани/роми участват във всяка война, която сръбската армия води от XIX век насам. Броят на ветераните и загиналите по време на Балканските и Първата световна война е голям както сред околното население, така и сред циганите. След войните белградските роми от Благотворителния клуб на белградските цигани (вероятно съществуваща като неформална организация) се самоорганизират и построяват паметник, посветен поименно на 54 цигани, загинали по време на Балканските войни и Първата световна война, както

се съобщава в сръбските медии през 20-те години на XX век (Политика 1926; Acković 2017a; Zahova 2022). Заедно с Марко Василевич такива герои са Амед Аметович, известен още като Ахмед Адемович, тромпетист от Първа сръбска армия, който играе ключова роля в битката при Куманово на 24 октомври 1912 г., а по-късно участва във Втората балканска война и в Първата световна война; както и участникът в Първата световна война Рустем Сейдич (Симић 1935и: 2). Всички те са наградени с отличия за героичното си участие. Сръбските цигани герои от войната са повод за гордост в своите общности и населени места и сред ромските активисти, които търсят признание за участието на циганите в реализирането на националните идеали на Сърбия (Acković 2017b). Това е в унисон с държавната политика и възпоменателни практики след войните: ветераните и инвалидите от Балканската и Първата световна война са смятани за герои и заемат особено място в публичния дискурс, като към тях се демонстрира уважение и признателност (Šarenac 2020).

Най-стратегическите материали във вестника са редакционните статии, в които се излагат визии за това какво трябва да направят ромите за по-добро бъдеще. В тях Светозар Симич споделя своята гледна точка и очертава дневния ред за развитието на общността. В първата му редакционна статия четем:

> В днешно време, за да може човек да изкарва къшей хляб за себе си и децата си, трябва да отговаря на поне две условия: да е грамотен и да има в ръцете си постоянно занимание… А ние смятаме, че единственият лек за това зло и е всяко едно наше дете да посещава училище и след края на училището веднага да бъде изпратено [на обучение] за някакъв занаят или някакво умение. Човек, който започва да работи от детството си, свиква с това и никога не би останал без работа … (Симић 1935а: 1).

Последният брой на вестника съдържа статия, посветена на вижданията за развитието на ромската общност и необходимостта от подобряване на начина ѝ на живот. Средствата за това са:

> Не бива да забравяме, че нашият вестник трябва да изпълнява първостепенна културна мисия. От интереса към определени стихотворения и разкази, отпечатани на говорен от тях език, нашият народ се насочва към по-сериозни неща, обръща се към нашия живот изобщо. Въпросът за подобряването на начина ни на живот е до голяма степен в нашите собствени ръце… Бъдещето ще покаже дали ще успеем да убедим нашите братя и сестри колко е важно всяко от нашите деца да завърши основно училище и да научи някой занаят. (Симић 1935з: 1)

Четейки тези части като програми, които осветяват проблемите и техните решения за едно желано бъдеще, можем да откроим три основни точки или приоритетни области, в които ромите трябва да се съсредоточат. Всички те са свързани с ромските деца или с бъдещите поколения: на първо място те трябва да се грижат за училищното образование на децата си („първата и основна задача е да изпращаме децата си на училище, за да бъдатограмотени“), второ, това трябва да бъде последвано от осигуряване на професионално обучение и редовна работа („и да им позволим да научат някакъв занаят или умение веднага след дипломирането си“). Освен това ромите трябва да се издигнат културно чрез натрупване на опит и знания за света и хората, а това се постига чрез ангажирането на образовани и активни роми от по-старите поколения. Според повествованието на статията, тази визия за развитието на ромската общност не е свързана с искания към държавата, политически или правителствени мерки, а с изисквания към самите роми („Въпросът за подобряване на нашия начин на живот до голяма степен е в нашите собствени ръце“). Целта на автора е да подчертае значението на собствената инициатива и самоорганизация за постигане на по-добро бъдеще чрез използване на вече съществуващи механизми и възможности.

Тъй като е необходима ромска инициатива за постигане на по-добър живот за общността, някои части от статиите на Симич също се ангажират с критика на действия, възгледи и навици сред ромите, които им пречат да достигнат до просперитет и по

думите на вестника – да се „издигнат до друго културно ниво“ (Симић 1935з: 1). В това отношение можем да откроим две теми, които се разглеждат на страниците на вестника. Основната критика е насочена към самата общност заради това, че не обръща достатъчно внимание на училищното образование и професионалните умения на децата си, както и че не проявява интерес към гражданска активност. Втората критика, изразена в статии на Петрович, се отнася до пренебрегването на здравните проблеми, особено на здравето на децата (Петровић 1935а, 1935б).

Третата редакционна статия критикува ромите, че пренебрегват собствените си възможности и възможностите за успех на децата си: „Малко повече икономия в къщата, по-висок ред и чистота: малко по-малко посещение в кръчмата, по-малко игра на карти, по-малко пиянство; и най-вече повече грамотност, обръщайки повече внимание на нашите деца и подготовката им за бъдещия живот, ще живеем дълго и много по-добре“ (Симић 1935з: 1).

Основната критика на редактора е насочена към образованите и успешни роми. В първата си програмна статия Симич критикува онези, които са успели в обществото и са забогатели поради професионалния си статус, питайки риторично: „А тогава защо, мили братя, нашите по-богати братя се срамуват от собствените си братя, от името си, кръвта си?“ (Симић 1935а: 1). В статията „Нашата интелигенция и аристокрация“, подписана от Милич, но явно повлияна от стила на Симич, четем:

> Между нас обаче има господа. Но единственият проблем е, че ги е срам, въпреки че и те са родени от циганка и са закърмени с нейното мляко. Но те могат да направят много за нас. Не могат ли да бъдат по-ангажирани с това да се разпространи грамотността сред нашите хора? Не могат ли да създадат едно сдружение, което да ни помогне в случай на болест и смърт. Те могат да ни помогнат да създадем читални и курсове за нашите неграмотни възрастни. Те биха могли много да ни помогнат, за да може всяко наше дете да научи занаят и професия и честно да изкарва хляба си. За съжаление те не правят нищо подобно. Точно обратното, тези, които наричат

> себе си „циганска интелигенция“ и „циганска аристокрация“, лекари и други държавни служители, са открито против нашия вестник. Те разпространяват слухове сред нашите неграмотни братя, особено сред жените, че нашият вестник само опозорява циганите, че собственикът на нашия вестник е против циганите и че никой цыганин не трябва да чете и поддържа вестника. (Милић 1935б: 2)

Това е критика към липсата на гражданска ангажираност на ромите и на съпричастност към дейности, които са от полза за общността и могат да допринесат за нейния просперитет. Основният упрек е насочен към тези, които са грамотни и образовани, тъй като те трябва да имат активна и водеща роля. Текстовете обаче представят грамотната прослойка или като пасивна и незаинтересована към темите, обсъждани в „Романо лил“, или като хора с негативно отношение към самия вестник, защото осветява проблеми, съществуващи сред ромите. Симич критикува и общността като цяло, заради липса на ангажираност и интерес от публикуването на вестника:

> А сега да видим какъв успех е постигнал нашият вестник сред нашите братя цигани… По-голямата част от нашите братя, да не говорим за жените, нашите сестри, са неграмотни. Разбираемо е, че нашият вестник не може да разчита на тяхната подкрепа. Другото, грамотно малцинство, с малки изключения, не чете абсолютно нищо. И когато четат, те се интересуват от различни сензации, като убийство, кражба, кавги, съдебни процеси и т.н. … Мнозина дори не искат да се пише за циганите. Казват: „Този цигански вестник просто ни опозорява“. (Симић 1935и: 2)

В периода между двете войни в много страни е актуален въпросът за общественото здраве и той често се разглежда в рамките на евгеничния дискурс (Tanner 2012). В духа на времето си, на страниците на „Романо лил“ се публикуват две статии, посветени на детското здраве и на безплатните обществени здравни услуги. Тези текстове настояват, че ромите са небрежни към здравето си, въпреки че здравето е една от най-важните ценности за тях:

> Sastipe si majbari bax, здравето е най-голямото щастие, казва мъдростта на нашия народ … здравето е, скъпи братя, най-голямото ни щастие, тогава защо никой от нас не се грижи за него? … Е, има много наши братя, които казват: Купувам хляб, защото трябва, но не ходя на лекар, тъй като мога да понеса болестта си. (Петровић 1935б)

Трябва да отбележим, че текстовете са безспорно насочени към ромска аудитория, тъй като авторите се аргументират с примери от ромски културни практики и схващания. Изразите на ромски език трябва да убедят читателите във важността на обсъжданите проблеми. Посланията и критиките са сходни с идеите на ромски активисти в други страни (Румъния, Финландия, СССР), както и с настоящата ситуация и актуални изявления на някои активисти от Източна Европа, насочени към ромска публика; критиките се фокусират върху проблема с успешните роми, които крият своя произход, поради негативното обществено мнение към циганите. Фактът, че основните теми, които се обсъждат в статиите, са свързани с критика към собствената общност, не означава, че липсва критика към мнозинството. Най-често използваният ромски термин в статиите на сръбски в „Романо лил“ е думата за нероми, а именно гаджже (*гађе*), обикновено последвана от сръбски превод (*нецигани*). По този начин изданието се позиционира като медия, която представя ромската гледна точка. Сърбите са основното неромско население, с което ромите от Белград са в контакт, и тази дума също присъства като термин за нероми в приказките и устните фолклорни разкази, но също и когато се говори за неромите като цяло: „От нашите братя цигани, както и от техните приятели сърбите, зависи по-нататъшната съдба на нашия вестник, както и дали обемът му ще се увеличи, или не“ (Симић 1935з: 1). От една страна, сръбската общност е „Другият“, от който ромите се разграничават. Диференциацията се изразява не само в назоваването, но и чрез анекдотични разкази, в които ромските герои надхитряват гаджо. От друга страна, те са и най-близката общност, наречена приятели.

Редакционните статии на вестниците (Симић 1935а, 1935з) се занимават с критика към макрообществото и погрешните представи за ромите. Симич разглежда две от най-често срещаните и широко разпространени заблуди относно циганите: „циганска престъпност“ и „циганска просия“. От позицията на ромски вестник, който се обръща към широка читателска аудитория, редакторът на „Романо лил“ оспорва наративите, които са характерни за масовите медии. Сред тях са представянето на престъпници и криминални дейности не чрез именуване на извършителя, а чрез посочване на циганската му принадлежност, което предполага приравняването на престъпността с това да си циганин като цяло. Дори повърхностен поглед в медиите от онова време показва, че повечето от материалите са свързани с репортажи за незаконни и престъпни дейности на цигани. Симич, студент по право в Белградския университет по това време, оспорва правния абсурд да се приписва колективна вина за индивидуалните престъпни действия:

> Всички цигани не са и не могат да бъдат виновни, ако някой от тях наруши закона, а вестникът, вместо да каже: този и този, по име и фамилия, направил това и това, съобщава с големи обемни букви: циганите са откраднали … циганите са измамили … цигани са убили … цигани са осакатили … ослепили … цигани … цигани … цигани. Сякаш няма нито едно престъпно деяние на света, в което да не е замесен циганин. В човешката история все още не е имало случай, в който това, което е направил един индивид, принадлежащ към даден народ, да бъде приписано на всички хора. И всички цигани никога не биха могли да отговорят за делата и безделието на отделни цигани. (Симић 1935а)

Друго погрешно схващане сред макрообществото, което се обсъжда и деконструира, е приравняването на циганите с просията.

> Много гадже (нецигани) смятат, че циганин и просяк са едно и също нещо. Това обаче не е така. Има два вида просия. Първият е: когато човек загуби работата си, той е гладен, децата му са гладни. Ако държавата или общината не му помогне като гражданин на тази

> страна, тогава на такъв човек му остават само два изхода, ако не иска да умре от глад: или да поиска парче хляб, или да го открадне. Да поискаш парче хляб не е забранено нито от религията, нито от закона. Наказва се само този, който краде. Вторият е този вид просия, когато човек, вместо да работи, обикаля и по различни начини измъква пари от честни и благочестиви хора за хляб. Ние, всички цигани, колкото и да сме, сме против такъв вид просия. Борим се и ще се борим срещу нея. (Симић 1935а)

Симич оспорва погрешната представа за просията като циганска културна практика, като обяснява социалните обстоятелства, в които водят но нея. Косвено той намеква, че ако социалната система на една държава не може да осигури издръжката на своите граждани в трудна ситуация, то просията е стратегия за оцеляване. Освен това Симич критикува просията като практика, с която се злоупотребява като занимание, заместващо нормалната работа. Той завършва с ясно послание, че просията като занимание е неприемлива за „всички цигани“, които са против нея. Темата се повтаря в третия брой на списанието, където е публикувана статия, критикуваща практиките на просене (Romano lil 1935в: 3). И двете стереотипни схващания (за приравняването на циганин с престъпник и с просяк), дискутирани от Симич, все още присъстват в публичния дискурс и продължават да бъдат адресирани и критикувани от ромски активисти в Сърбия и в цяла Европа (Zahova 2020b: 294–295).

3.6. Художествените произведения на Симич

Първите ромски публикации в Югославия представляват типичен пример за ранния етап от развитието на всяка национална литература. В отсъствието на държава, сравнително малко група формира образован елит, който инициира процесите на национално възраждане и създава първите литературни произведения, обикновено обнародвани в печатни издания. Като всички периодични издания, създадени като резултат от подобни процеси, вестник

„Романо лил“ съдържа кратки статии във всички публицистични жанрове, фолклорни материали, както и литературни произведения в по-кратка форма – разкази, фейлетони и поезия. Светозар Симич пише и други произведения, които са непубликувани до днес. Симич е автор на поне два романа, което го прави един от първите романисти на ромската художествена литература не само в Югославия, но и в световен мащаб. Първият му роман „Циганин“ е автобиографичен и е написан в началото на 30-те години на XX век. Ръкописът е изпратен до едно от водещите белградски издателства „Привреда“. Симич получава обратно ръкописа си със стандартно писмо за отказ, изпратено от издателя от 5 февруари 1935 г. От този непубликуван роман е запазена само корицата на ръкописа, която се съхранява в личния архив на Драголюб Ацкович, заедно с издателския отказ (ЛАДА, ф. Светозар Симић; Acković 2020). Отхвърлянето на ръкописа не трябва да се тълкува като предразсъдък към автора или като оценка за качествата на романа. Издаването на роман изисква значителни финансови инвестиции, които издателите често не са склонни да предприемат без гаранция за пазарен успех. Дори литературни произведения на утвърдени имена като Борисав Бора Станкович, един от най-известните автори в Сърбия в края на XIX и началото на XX век (главни герои в чиито творби често са цигани, най-известната сред тях е драмата „Кощана“), се нуждае от финансова подкрепа от Министерството на образованието през 20-те години на миналия век (AJ-66-638-1059), за да финансира част от тиража на своя роман „Нечиста кръв“ (Корać 1982; Petković 1990).

Въпреки отхвърлянето на първия ръкопис, Симич продължава да работи върху романа, вероятно трансформирайки автобиографията в художествена история, тъй като статия във водещия всекидневник „Време“ от януари 1936 г. гласи, че: „Младият Симич вече е написал роман, пълен с ярки картини от циганския живот, наречен „цигански“ заради съдбата на героите си. Той обещава, че роман с това заглавие ще се появи в книжарниците, когато напусне армията“ (Митровић 1936), но нито една от версиите на ръкописа, озаглавен „Циганин“, не е запазена до днес. Симич също пише текст

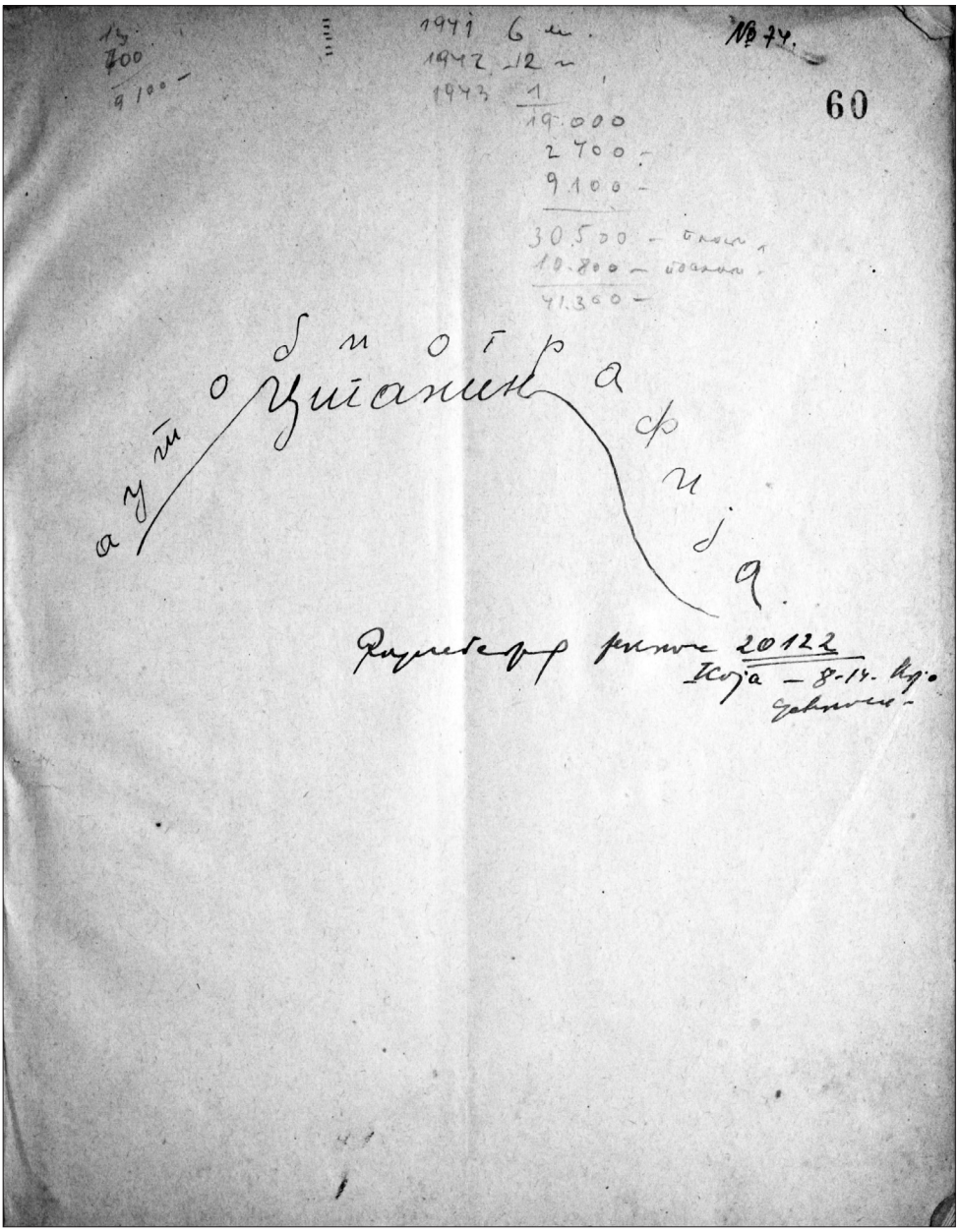

Заглавната страница на автобиография роман „Циганин“

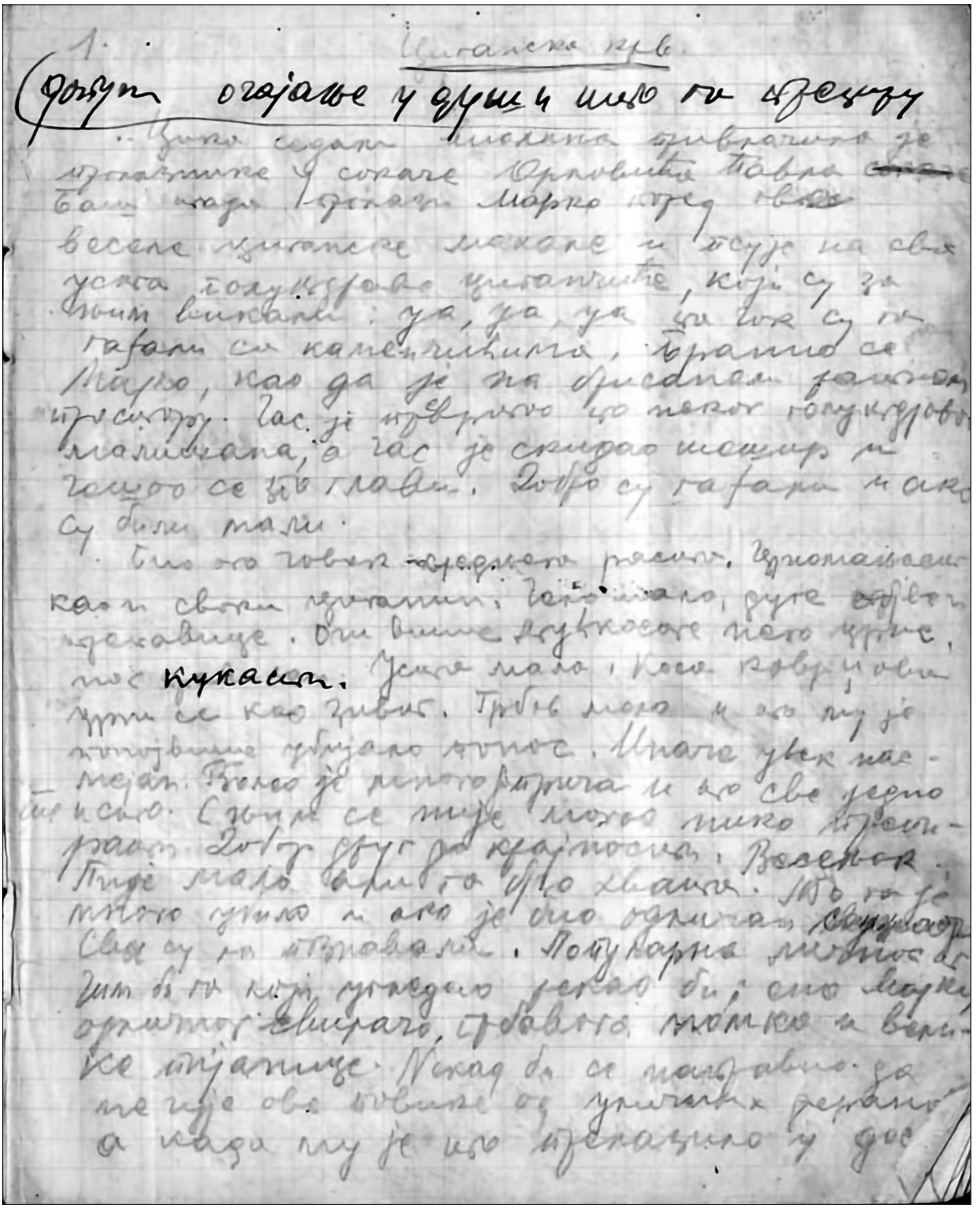

Ръкопис на романа „Циганска кръв“

на роман или повест със заглавието „Циганска кръв“, от който са запазени ръкописни и машинописни страници в архива на Симич (ЛАДА, ф. Светозар Симић). Повествованието в ръкописа позволява да се предполага, че този текст също е написан в междувоенния период, вероятно в края на 30-те години на XX век. Ако бе написан след Втората световна война, без съмнение щеше да съдържа разкази за военните години, тъй като разказите за антифашистката съпротива оформят югославската обществена памет и са основна тема в литературни произведения и публичния дискурс като цяло. Повествованието (описание на героите, техните професии и начин на живот) в запазените страници води до заключението, че те се отнасят за междувоенните години. Въпреки това възможността романът да е създаден след 1946 г., но се отнася до по-ранен период, не може да бъде напълно изключена.

Главният герой в „Циганска кръв“ е Марко, талантлив и много млад цигански музикант, който, заедно с три поколения от своето семейство, живее в една стая в Ятаган махала в Белград. Марко, често подиграван и унижаван заради бедността и пиянството си, получава състрадателен жест от младата циганка Цана. Той е преследван от спомена за срещата с Цана и нейното благосклонно отношение към него. Скоро младият музикант става част от известен цигански оркестър и се замогва. Това води до промяна на отношението на хората от махалата към него и подигравките преминават в уважение. Драги, също музикант и баща на Цана, кани Марко в дома си и го напива, след което обявява годеж между двамата млади, въпреки нежеланието на Марко. Запазените страници са само няколко и не знаем как се развива историята по-нататък, но текстът е подобен на повествованието в един от фейлетоните на Симич, разгледан по-горе („Зира“), в който на младия журналист се предлага брак. „Циганска кръв“ предлага ярки описания на живота в бедната махала:

> За Марко беше трудно да изпие първото питие, но след това му бяха предложени много други. Скоро литърът беше изпит и още един бе на път. Драги грабна контрабаса и пусна баритона си да пее на воля.

> Изпълнен с щастие и радост заради присъствието на Марко, Драги ликува, защото се разбират добре и си общуват. Радва се, пее, пие, но най-важното е, че Марко ще му става зет. Когато питаше Марко дали ще му стане зет, Марко казваше: „Бих, бих, но ми трябва време да узрея“. Този тип въпроси се появяваха често. Той [Драги] мърмореше и искаше песен. Цана запя като славей сред зелена поляна. Песента ѝ беше по-опиняваща от напитката. Напрегнатите вени на шията бяха ясно очертани. Драги се опияни от севдалинката и с едната си ръка се опря на рамото на Цана, а с другата – на рамото на Марко. (ЛАДА, ф. Светозар Симић, романи)

Случаят с неиздадените романи на Симич може да бъде отправна точка за по-широка дискусия върху жанра роман в ромската литература. Много често анализи и прегледи на ромската литература (Eder-Jordan 1993; Romani-Project Graz/Michael Wogg n.d.) посочват, че той е най-слабо развит. Често изтъкваната причина е фактът, че като цяло този жанр е най-сложният и обикновено „корона“ в развитието на всеки литературен канон. Според това тълкуване ромската литература е млада и нова и поради това „недоразвита“ по отношение на жанрово разнообразие. Това твърдение е свързано с тълкуването, критикувано в уводния текст на тази книга, че „недоразвитостта“ на ромската общност съответства на липсата на писателска традиция, особено на романи, които оформят фундамента на националната идентичност. Случаят със Симич обаче, както и с други ръкописи, написани от роми, които никога не са били публикувани, като например Рудолф Даниел (Závodská 2016) и Алия Красничи, сочат необходимостта от по-нюансирано тълкуване, което взема под внимание различни фактори в издателската инфраструктура, свързани с книгоиздаването като цяло или с ромското книгоиздаване в частност. Най-важният фактор по отношение на книгоиздателската среда е, че романите обикновено са литературни произведения, които изискват по-големи ресурси (както от страна на автора, така и от страна на издателя) в сравнение с други произведения. Инвестирането в неизвестен и непубликуван автор е рисковано начинание дори в наши дни. В Източна Европа

1.

Sedeo sam za svojim pisaćim stolom i duboko uvlačio dim od tek zapaljene cigarete a iza moje glave opominjala me je moja fotografija, uveličana i zastakljena, potsećala na moje detinjstvo, prkoseći vremenu koje je prošlo... Misli su mi negde odlutale, prevrtale se i redjale u meni sliku po sliku, listale stranice života - romana pa i tragedije - onih koji su mi se svakodnevno obraćali: jedan je iz puške pucao na svoga tasta jer mu je prodavao ženu; drugi - obeščastio dve svoje kćeri; onaj treći - traži traži da mu se napiše tužba zbog klozeta deljenog sa susedom... Sačuvaj bože! Čega sve u životu nema i šta se ne dešava. Ja sam u duši neke sažaljevao a neke čak i prezirao; i jednih i drugih bilo je u izobilju. Čudan je život svakog; svi mi imamo nečeg zajedničkog.

Rodi se čovek: tu počinje borba. Udovima se bori da probije vrata na koja po prvi put izlazi na svet i tada se bori i tu ne prestaje borba. Zauvek nema mira. Da li mu se raduju ili ljute što je došao na svet? Tek, od tada njegove muke ne prestaju... Što je najgore: često nikada ga ne žele do kraja da shvate, i neće da ga razumeju. Detinje oči lutaju i traže nešto što bi ga spaslo muka, ali ne uspeva. Kao da postavlja pitanje: "Pa ja sam došao u komotan svet gde ima više prostora, gde mogu da potrčim i da se ispružim i da bežim i da se igram, da pevam i kukam, da se borim sa tim prostorom jer tamo je bilo tesno, ali mirno i tiho a sada je širina i dubina, visina i - gle! - borba ne prestaje...zašto je tako?!"

A kada poodraste svi govore: "Ne smeš ovo, ne smeš ono!" Sloboda se sputava iz dana u dan i dobije se snage da se tek ponešto savlada... Pa zar sve ovo čovek ne vidi?

Мемоарите на Симич от 70-те години на XX век

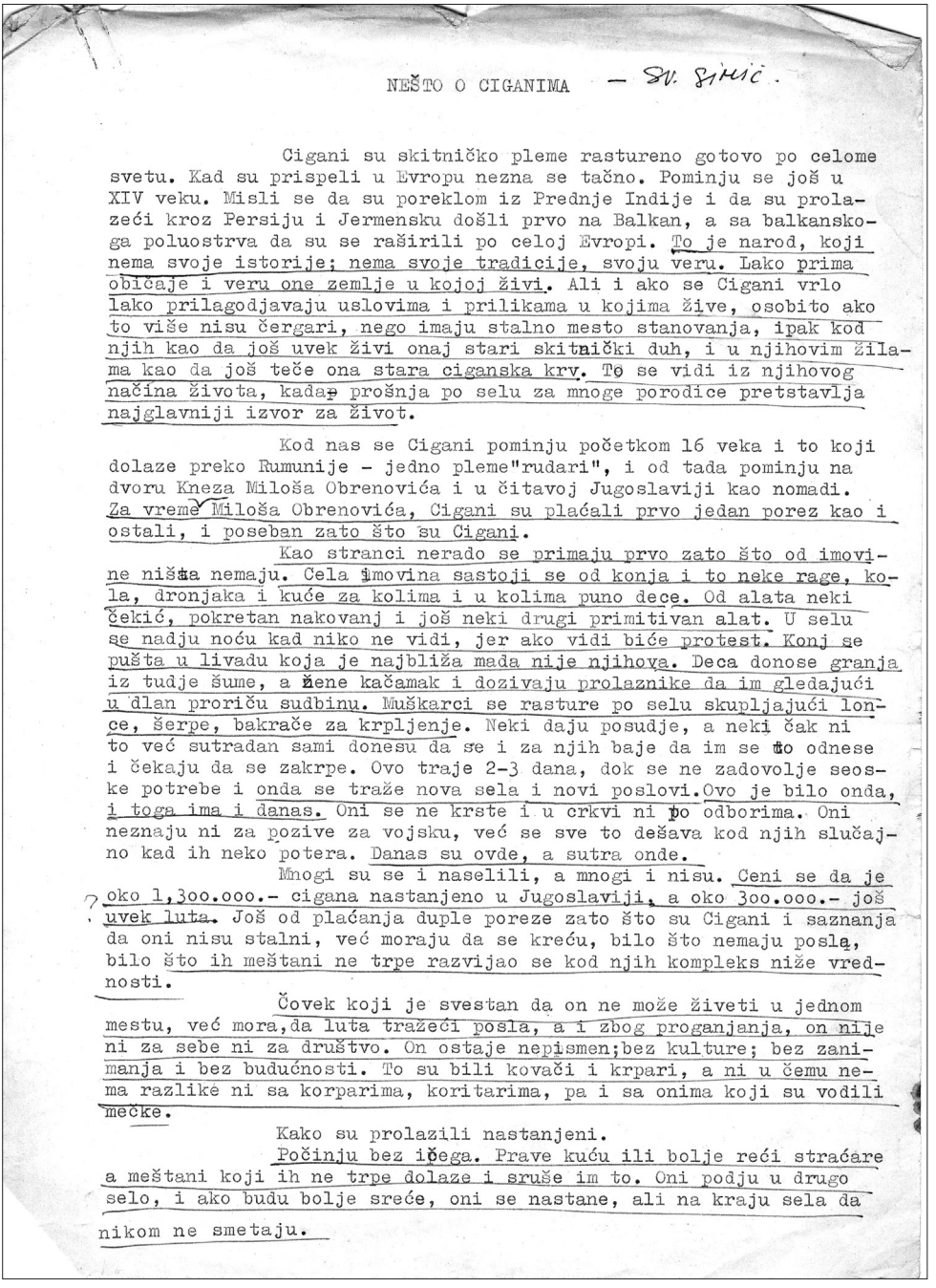

НЕŠTO O CIGANIMA — Sv. Simić.

Cigani su skitničko pleme rastureno gotovo po celome svetu. Kad su prispeli u Evropu nezna se tačno. Pominju se još u XIV veku. Misli se da su poreklom iz Prednje Indije i da su prolazeći kroz Persiju i Jermensku došli prvo na Balkan, a sa balkanskoga poluostrva da su se raširili po celoj Evropi. To je narod, koji nema svoje istorije; nema svoje tradicije, svoju veru. Lako prima običaje i veru one zemlje u kojoj živi. Ali i ako se Cigani vrlo lako prilagodjavaju uslovima i prilikama u kojima žive, osobito ako to više nisu čergari, nego imaju stalno mesto stanovanja, ipak kod njih kao da još uvek živi onaj stari skitnički duh, i u njihovim žilama kao da još teče ona stara ciganska krv. To se vidi iz njihovog načina života, kadaр prošnja po selu za mnoge porodice pretstavlja najglavniji izvor za život.

Kod nas se Cigani pominju početkom 16 veka i to koji dolaze preko Rumunije - jedno pleme"rudari", i od tada pominju na dvoru Kneza Miloša Obrenovića i u čitavoj Jugoslaviji kao nomadi. Za vreme Miloša Obrenovića, Cigani su plaćali prvo jedan porez kao i ostali, i poseban zato što su Cigani.

Kao stranci nerado se primaju prvo zato što od imovine ništa nemaju. Cela imovina sastoji se od konja i to neke rage, kola, dronjaka i kuće za kolima i u kolima puno dece. Od alata neki čekić, pokretan nakovanj i još neki drugi primitivan alat. U selu se nadju noću kad niko ne vidi, jer ako vidi biće protest. Konj se pušta u livadu koja je najbliža mada nije njihova. Deca donose granja iz tudje šume, a žene kačamak i dozivaju prolaznike da im gledajući u dlan proriču sudbinu. Muškarci se rasture po selu skupljajući lonce, šerpe, bakrače za krpljenje. Neki daju posudje, a neki čak ni to već sutradan sami donesu da se i za njih baje da im se to odnese i čekaju da se zakrpe. Ovo traje 2-3 dana, dok se ne zadovolje seoske potrebe i onda se traže nova sela i novi poslovi. Ovo je bilo onda, i toga ima i danas. Oni se ne krste i u crkvi ni po odborima. Oni neznaju ni za pozive za vojsku, već se sve to dešava kod njih slučajno kad ih neko potera. Danas su ovde, a sutra onde.

Mnogi su se i naselili, a mnogi i nisu. Ceni se da je oko 1,300.000.- cigana nastanjeno u Jugoslaviji, a oko 300.000.- još uvek luta. Još od plaćanja duple poreze zato što su Cigani i saznanja da oni nisu stalni, već moraju da se kreću, bilo što nemaju posla, bilo što ih meštani ne trpe razvijao se kod njih kompleks niže vrednosti.

Čovek koji je svestan da on ne može živeti u jednom mestu, već mora, da luta tražeći posla, a i zbog proganjanja, on nije ni za sebe ni za društvo. On ostaje nepismen; bez kulture; bez zanimanja i bez budućnosti. To su bili kovači i krpari, a ni u čemu nema razlike ni sa korparima, koritarima, pa i sa onima koji su vodili mečke.

Kako su prolazili nastanjeni.

Počinju bez iđega. Prave kuću ili bolje reći straćare a meštani koji ih ne trpe dolaze i sruše im to. Oni podju u drugo selo, i ako budu bolje sreće, oni se nastane, ali na kraju sela da nikom ne smetaju.

Есе за циганите на Симич

много романисти вече са публикувани писатели на други прозаични жанрове, преди да публикуват роман. Освен това следва да се отчете и липсата на опит сред някои ромски автори, които невинаги са част от професионалните писателски кръгове или не са склонни да преработят ръкописа си според редакционната политики и издателски изисквания. Примерите за успешни и публикувани художествени или биографични романи обикновено са от автори, които са част от литературните среди (Лакатош 1977; Парушев 2006) или са фокусирани само върху писането на романи (Didi 2004, 2008, 2011; Kamberi 2018, 2021). В наши дни ромските издания обикновено се подкрепят от средства по проекти или от собствени средства на авторите. При тези обстоятелства авторите, които често финансират и сами издават собствените си произведения, може да предпочетат да инвестират в книга, която изисква по-малко финансиране и може да бъде издадена в по-голям тираж (например поетични сбирка или сборник с разкази). Първият художествен роман в Сърбия, „Грехът на една ромка“ (*Greh jedne romkinje* в сръбския оригинал) от Златомир Йованович, бе публикуван едва през 2015 г. (Jovanović 2015).

Симич е продуктивен автор на проза и полемични текстове. Наред с творбите му от междувоенния период (публицистика, репортажи, фолклорни материали, фейлетони в „Романо лил“, както и непубликувани текстове на романи) трябва да добавим и непубликуваните му мемоари, написани вероятно след пенсионирането му (средата на 70-те години на XX век). В ръкописа са преплетени разкази от собствения му живот, истории на роми, с които Симич се е срещал, легенди, както и публицистични елементи, подобни на тези, публикувани на страниците на „Романо лил“. Ръкописът е без заглавие и от него са запазени около 50 машинописни страници. Мемоарите на Симич могат да се разглеждат като квинтесенция на неговото визионерство:

> [Да] си циганин, да ти се подиграват и да ти се смеят, и каквото се случи да ти се крещи „Цигани, цигани…“ Но какво са сбъркали циганите и защо е така. Циганите не са тези, за които ги смятат.

> Те също са хора като всички останали. Те също имат свои обичаи и собствен живот, и свои представи за живота. Те наистина са отделен свят и може би всичко това изглежда така, защото са разпръснати по целия свят. Но това са хора, които човек трябва да съжалява, а не да ги прогонва и да им се надсмива, тъй като произходът им е неизвестен. Нито откъде са дошли, нито защо са дошли тук и защо са се пръснали по целия свят. Това са хора със свои легенди, но без история. Историята ни е скрита. Нашият цигански живот е инвалидизиран. Дори не знаем защо сме създадени на този свят. Презрени и осмивани от целия свят. Презират всички цигани, включително и мен, въпреки че не съм толкова типичен циганин. Нека презират, но аз знам, че Ром-Циганин не е нищо подобно. Нашите стари хора разказваха, че са слушали от дедите си, че Девла /Бог на ромски език/ – Господ първо създал циганина. Леле, колко прекрасно беше тогава на Земята, колко красив беше животът на циганите тогава. (ЛАДА, ф. Светозар Симић, мемоар: 69)

Анализът на непубликуваните ръкописи на Симич показва, че всички елементи и мотиви в неговите романи и есета по същество са идентични с наративите за представяне на ромите като колектив (например разкази от първо лице, множествено число), анализирани в предходната част. Те говорят за циганите/ромите като цяло и критикуват погрешните схващания за циганите и несправедливото отношение към тях в миналото и съвремието. Тези разкази са изпълнени с мотиви от собствената биография, професионален и личен опит на автора. Те са преплетени с размисли върху традиционната представа на самата общност за произхода, историята и културата им. Непубликуваните прозаични произведения на Симич също трябва да се разглеждат като „активизъм“ в литературна форма. По същество тези произведения са още едно средство за популяризиране на целите на гражданското движението за еманципация на ромите и постигане на равен статут с останалите общности.

За разлика от много ромски активисти Симич е типичен прозаичен автор и не твори в жанра на поезията. Въпреки че „Романо лил“ е създаден в традицията на ранния национализъм – свързан с

поетични и патриотични текстове на интелектуалци, водещи движения за независимост, които пропагандират идеите за национална еманципация, – такъв тип поезия не е публикувана на страниците на вестника. Подобни поетични примери има в други страни, където се развива ромско движение и книгоиздаване (например Румъния и СССР). Тоест въпреки общия модел на развитие, трябва да се имат предвид и личните фактори, които в случая с Югославия показват, че нито Симич, нито другите автори, публикувани във вестника, имат афинитет към поезията. Ромските поетични произведения от този период не са съвременни авторски текстове, а текстове на традиционни песни, които са записани, като например публикуваните в книгата на Раде Ухлик (Uhlik 1937) или в рубриката „Наши песни“ на вестника.

Богатият спектър от литературни произведения, журналистическа и издателска дейност ни позволява да определим Светозар Симич като основоположник на ромската литература в Югославия и един от първите ромски автори в жанра роман/новела в световен мащаб (наред с други автори от същия период, като Георге А. Лазурица в Румъния, Алексей Светлов и Володимир Зорин в СССР). Според някои изследвания първият автор на оригинална ромска литература в региона е Гина Раничич. Тъй като идентифицирането на Раничич като ромска поетеса е по-късно явление, развило се след 90-те години на XX век в Югославия, и нито нейната личност, нито нейните творби са широки познати преди това, тя не би трябвало да се разглежда като част от ромската литературна сцена в по-ранни периоди. Авторските постижения на Светозар Симич включват също академични текстове и изследвания в съавторство с Александър Петрович (Петровић & Симић 1934а, 1934б, 1934в). Симич също така е съставител на граматика на ромски език и ромски речник, работата по които започва в междувоенните години (Митровић 1936; Николић 1939) и продължава по време на Втората световна война, когато е военнопленник в Германия (Acković 2014: 263–406). Ето защо той с право е считан за първия изследовател от ромски произход в Югославия (Acković 2014: 359; 2020).

3.7. Заключение

В междувоенния период се заражда ромската гражданска активност и се появяват първите инициирани от роми публикации в публичното пространство в повечето страни от Източна и Югоизточна Европа. Кралството на сърби, хървати и словенци (Кралство Югославия) не е изключение. Процесите на гражданска еманципация на ромската общност в Югославия се проявяват в различни обществени сфери. Създават се организации и неформални инициативи, които заявяват амбиции за гражданско и политическо участие. Те са свързани с дейности, целящи диференциация на ромите на базата на културни характеристики, считани за маркери на идентичност – религия, език, фолклор, обичаи. Столицата на Югославия е мястото, където повечето от тези дейности се осъществяват – малкото ромски организации от онова време създават и развиват дейност там, единственият ръководен от роми вестник е публикуван там и първата общоюгославска организация (Образователният клуб на Югославската циганска младеж) е била активна само няколко месеца преди Втората световна война. Най-младият и изтъкнат ромски активист от онова време, Светозар Симич, издава вестник „Романо лил“, който се занимава с теми, важни както за ромската общност, така и за обществото като цяло. Според посланията на тези текстове ромите трябва да осигурят образование на децата си, последвано от професионално обучение и културно развитие. Те също трябва да се организират и да се ангажират с общността, особено когато са по-образовани. По този начин вестникът ясно се позиционира като издателска платформа, която дава трибуна на визиите на ромския активизъм от периода. Вестникът по същество популяризира посланията на ромските активисти, присъстващи в публичното пространство, известни като ръководители на организации и инициативи на местно ниво (Marushiakova & Popov 2021a: 180–235; Zahova 2022).

В същото време „Романо лил“ се обръща и към по-широката аудитория и илюстрира взаимодействието общество–общност. От една страна, той представя ромите като неразделна част от

сръбската нация и равнопоставена на всички югославски общности. От друга страна, въпреки че е създадено и публикувано предимно за роми и дава платформа на техните визии, съдържанието на изданието очевидно е насочено към по-широка неромска читателска аудитория, присъстваща с колективните изрази „нашите сръбски братя“ или „гадже“. Вестникът също се издава предимно на сръбски и винаги предлага превод на сръбски, когато публикуваните текстове са на ромски. Представянето на ромите като народ с обща идентичност се популяризират както сред роми, така и сред нероми. По този начин „Романо лил“ може да се счита за средство за утвърждаване на позицията на ромите в публичната сфера.

Освен своята публицистична и редакторска дейност, Симич е автор и на други произведения. В художествените текстове и мемоарите на Симич откриваме мотивите и посланията, познати от публикуваните текстове. Там идеите са развити по-обширно и в по-сложна литературна форма, която обединява фолклорни разкази и легенди за произхода, съвременни истории на герои, есеистични текстове. Както публицистичните публикации, така и художествените текстове на Симич, запазени в ръкописна форма, изглеждат стратегически обмислени по отношение на съдържание и повествование. Тяхната цел най-общо е създаване на разказ за циганите като народ, обединен от обща култура и история, по този начин равнопоставени с останалите общности от Кралство Югославия. Важен компонент от съдържанието на вестника е акцентът върху принадлежността на ромите към нацията и споделянето на нейната история. Посланията, които вестникът отправя – че ромите са една общност със собствена богата култура и история, необходимостта ромите да бъдат по-ангажирани и да се самоорганизират като общност, образованието и професионалното обучение като ключ за по-добро бъдеще, борбата срещу погрешните схващания на мнозинството за циганите, – съдържат основните елементи от визията за еманципацията на ромите, която продължава да оформя наративите на ромския активизъм в по-късни исторически периоди и до наши дни.

ТРАНСНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ И ОБЩИ ПОВЕСТВОВАНИЯ

През 80-те и 90-те години на XX век Съветът на Европа има активна позиция по отношение на статута на ромите – издава различни документи с препоръки в подкрепата на техния език, култура и образованието на циганските деца в Европа (Боев и Югова 1997; Данбакли 1997; Лиежоа 1996; Liégeois 1987, 1994). Ромският е един от езиците, специално споменати в Европейската харта за регионалните или малцинствени езици от 1992 г. Някои страни в Централна и Източна Европа, в прехода си към демокрация, ратифицират конвенцията, която се счита за мярка за демократично управление, изисквана в процеса на интеграция към Европейския съюз на държави от региона. След смяната на режимите в Източна Европа международни организации имат значителна роля със стратегии и ресурси в подкрепа на ромски програми, някои от които са свързани с ромския език и култура. В този дискурс Четвъртият конгрес на Международния ромски съюз във Варшава през 1992 г. поставя въпроси за правата на ромите. На него се издига за първи път концепцията за ромите като транснационално малцинство (Marushiakova & Popov 2005) и се приема решение, предложено от Марсел Куртиаде, за използване на стандартна ромска азбука (досега тя е възприета официално в Румъния като стандарт за публикации на ромски език, а публикации на нея се появяват също и в издания с участието на Куртиаде в Косово, Албания и Франция, Courthiade 2017). Идеята за публикации на ромски език е обсъждана като важен въпрос още на Първия световен конгрес на циганите в Лондон през 1971 г. (организиран в рамките на фестивал за ци-

ганска култура), а на конгресите на организацията, която се преименува на Международен ромски съюз през 1978 г., са сформирани групи (под формата на комисия и комитет) за ромския език. Както Международният ромски съюз, така и международните донори и програми (предимно с финансиране от фондациите на „Отворено общество“) определят езика като символичен ресурс, който въплъщава ромската идентичност, и подчертават особената важност на неговото запазване, документиране, развитие и използване като средство за комуникация и културната еманципация на ромите. Като се възприема такъв подход, дейностите за издаване на ромски език и книги на ромски автори са субсидирани от фондации, международни организации, местни и национални правителства и неправителствени организации (Matras 2005). Процеси на признаване на ромите като национално малцинство текат през 90-те години в някои страни на Западна и Северна Европа, например в Австрия (1993), Финландия (1995), Швеция (1999). В тези държави се провеждат политики, свързвани с образованието и културата на ромите, включително книги на ромски език. В резултат можем да говорим за подем на ромската литература със значителна продукция в Източна Европа и увеличаване на публикациите в Западна Европа.

4.1. Тенденции от началото на XXI век

Глобализацията, нарастващата мобилност и масовото използване на интернет са фактори, улесняващи трансграничната комуникация. Много международни събития в рамките на ромското движение или международни организации (с програми и звена свързани с ромите) осигуряват контакти между активисти и автори на литературни произведения. По този начин се разпространяват публикации в областта на ромската литература, а донорските програми подпомагат производството на ромска културна продукция, която включва различни издания.

Интернационализацията и глобализацията на ромското движение влияят не само на развитието на ромската литература. Писателите и издателите по правило са участници в ромското дви-

жение. Ромските автори са част от ромската интелигенция – те са едновременно активисти (в областта на правата на човека, образованието, дискриминация и т.н.), събирачи на фолклор, педагози, лингвисти, учени или творци в общия смисъл на думата. По този начин в литературните си и други дейности те изразяват идеята за ромите като един народ и при липсата на стандартизирана история прилагат и популяризират основните идеи на ромското движение. Като примери можем да посочим творбите на Христо Кючуков от България или Райко Джурич от Югославия/Сърбия, които са едновременно учени, активисти, редактори, преподаватели, автори на образователни материали и книги за ромски деца. И двамата са част от международното ромско движение и заемат важни постове в ръководството на Международния ромски съюз: Джурич е президент на организацията в периода 1990–2000 г., а Кючуков – неин секретар от 2000 до 2004 г.

Докато преди 90-те години на XX век ромските автори са публикувани и познати предимно в границите на държавата, в която живеят, в десетилетията след 1989 г. се наблюдават характеристики на интернационализация и глобализация на ромската литература, както и общи тенденции в създаването на съдържание. Има и няколко опита за институционализиране на полето на ромската литература чрез международни (авторите участват като представители на определена държава) и глобални (такива, в които националната рамка не е фактор) инициативи. Първата транснационална организация, Ромският ПЕН център, е създадена в Берлин през 1996 г. като член на световната писателска организация ПЕН с председател Райко Джурич. Центърът развива дейност в продължение на около десетилетие, популяризира ромски автори, публикува няколко издания на свой бюлетин (*Stimme des Romani PEN*), а през 2003 г. организира международен конкурс за литературно произведение, посветено на Холокоста. През 2001 г. група автори и издатели подписват и разпространяват т.нар. Кьолнска декларация, в която се издигат искания за създаване на професионален писателски съюз. В групата лидерска роля има Йован Николич, сръбско-ромски автор, живеещ в Германия и вицепрезидент на Между-

народния ромски съюз. През 2002 г. Николич става съосновател и заместник-председател на Международна асоциация на ромските писатели (*International Romani Writers Association*), а за председател е избран домакинстващият срещата ромски писател Вейо Балцар. Целта на асоциацията е да разпространява ромската литература и да насърчава международното сътрудничество между авторите, а нейни членове са ромски автори от цяла Европа. Организацията дава възможност на писателите членове да общуват пряко по време на срещите, провеждани обикновено във Финландия, а нейният уебсайт популяризира своите членове и ромската литература като цяло. Международната асоциация на ромските писатели прекратява активната си дейност през 2008 г., а през 2018 и 2019 г. има кратък период на възраждане, при който организацията е представена на Франкфуртския панаир на книгата.

Интернационализацията се проявява също и в организирането на форуми и конкурси за ромски автори по целия свят като международния годишен конкурс с литературни награди в няколко категории „Amico Rom", основан през 1994 г. и организиран оттогава от Сантино Спинели, ромски автор, активист и творец. В рамките на конкурса са издадени няколко сборника с избрани произведения и са организирани различни артистични дейности, включително презентации, награждавания и литературни четения. За да се представи богатството на ромската литературна продукция и същевременно нейното единство, са публикувани сборници с произведения (предимно стихотворения) на ромски автори от различни страни (Acković 2012; Choli Daróczi et al. 1995). Стихосбирки са издадени в няколко държави (Унгария, Италия, Швеция, Германия, България, Сърбия и др.), но най-популярна и пазарно най-успешна е антологията на ромската литература със заглавие „Пътищата на циганите" (Hancock, Dowd & Djurić 1998), излязла в САЩ като част от дейността на Ромския ПЕН център под редакцията на утвърдените ромски учени и активисти Ян Ханкок и Райко Джурич, в сътрудничество със Сиобан Дауд (българското издание е със заглавие „Ромски кръстопътни"). Същевременно влиянието на общите тенденции на интерес към т.нар. джендър въпроси и аспекти на женското писане

Маргита Рейзнерова (вляво на снимката долу) получава наградата „Amico Rom“ през 1998 г.

Основаване на Международната асоциация на ромските писатели през 2002 г.

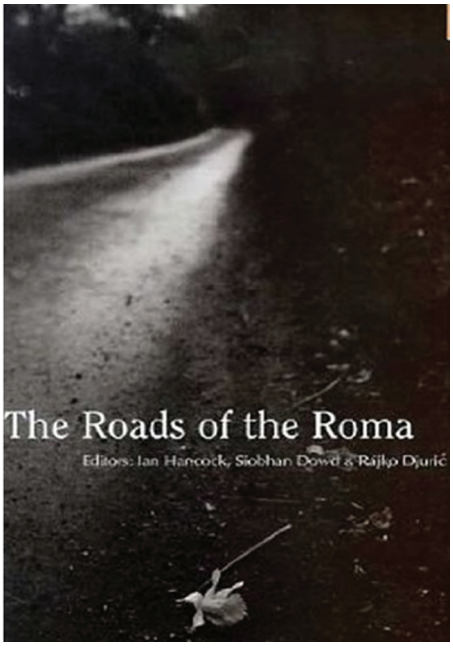

Антология, подготвена от Ромския ПЕН център

Антология с поезия, издадена в Сърбия

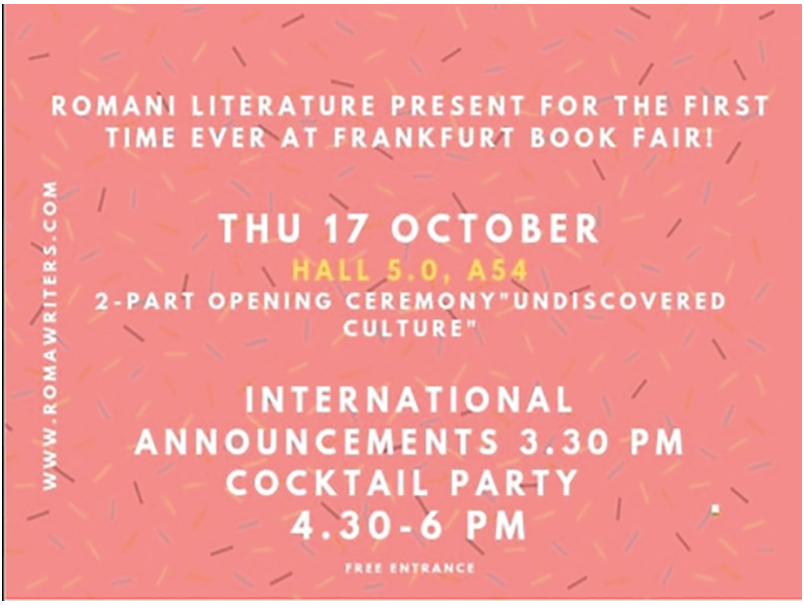

Реклама на представянето на ромската литература на Франкфуртския панаир на книгата, 2019 г.

привлича вниманието и на издателите на ромска литература. Появяват се няколко антологии, представящи произведения на автори от ромски произход (Clement 2021; Tahirović Sijerčić 2010; Tahirović-Sijerčić & Levine-Rasky 2017).

В рамките на международните инициативи за издания на книги в областта на ромските изследвания са създадени поредици, посветени на представянето на ромска литература чрез превод. Например в рамките Колекцията „Интерфас“, създадена от Университета в Хертфордшир и Центъра за циганоложки изследвания към Университета „Рене Декарт“ – Париж, е включена ромска литература като биографичните книги на Илона Лацкова (Lacková 2000) и Алъоша Тайкон (Taykon & Lundgren 2003), както и споменатата антология на Ромския ПЕН център. В други случаи сътрудничеството се изразява в преводи на ромски автори от един език на друг. Например в чешкото научно списание за ромски изследвания, *Romano Džaniben*, се публикуват преводи на ромски автори от други страни. Творби на следвоенното поколение автори като Бронисла-

ва Вайс – Папуша, Чая Стойка, Матео Максимов, Менихерт Лакатош, Райко Джурич, Роналд Лий са издавани на различни езици. Днес те се нареждат сред най-превежданите ромски писатели. Театралната пиеса „Kosovo mon amour“ на Йован Николич и Руждия Русо Сейдович, написана първоначално на сръбски език, е преведена на френски и ромски (Nikolić & Sejdović 2004). Има и някои любопитни примери за преводи, които са показателни за световната популярност на някои ромски автори, като например преводите на арабски език на книга с разкази на Алия Красничи и „Аз се казвах Хюсеин“ на Христо Кючуков, както и на поезията на Бронислава Вайс – Папуша на японски.

В резултат на миграционните потоци на роми от Източна Европа към западната част на континента в годините след 1989 г. (а в случая на югославските роми – от 70-те години на миналия век) много от авторите също мигрират, установяват се и живеят в друга държава. Те пишат и публикуват в новата страна и в техните произведения се открояват повествования, свързани с родината, но също и с мигрантската им идентичност, което ни позволява да говорим за мигрантска ромска литература. Творбите обикновено са написани на ромски език или на езика на страната на произход. Някои от тези автори са считат за водещи имена на ромската литература. Като такива автори може да се разглеждат публикуваните на немски език Мишо Николич (Nikolić 1997, 2000), Йован Николич (Nikolić 2006), Илия Йованович (Jovanović 2000), босненските *Хорохане Рома* в Италия (Bello & Cizmic 1992), които са част от югославската миграция от 70-те и 80-те години на XX век. Роми, чиято миграция е причинена от югославските войни, пишат произведения, в които основна тема е историческата памет за тежката съдба на ромите между двете враждуващи страни. Един от най-активните автори по тази тема, е роденият и израснал в Косовска Митровица Неджмедин Незири-Неджо. Заглавията на неговите книги са показателни за посланията в тях: „Не забравяй …“ (препратка към лозунга на движението за публичност и признаване на прогонването на ромите от Косово и Метохия по време на конфликта през 90-те години на XX век), „Моето кървящо сърце“ и „Улица Фабричка“

(част от голямата и известна циганска махала в Митровица, разрушена по време на сблъсъка между Югославската народна армия и Армията за освобождение на Косово). Незири разказва в поетичен и документален стил за страданията и преследванията, илюстрирани с фотографски кадри от родната му махала. Друг трансграничен аспект в публикациите на живеещия във Франция Незири е, че изданията му са редактирани и издавани от Алия Красничи в Сърбия.

Появява се и ново поколение ромски автори (особено млади жени), които (за разлика от представените досега автори) са родени или израснали в миграция. Такива примери са книгите на израсналите в семейства на ромски бежанци от Сърбия (включително Косово и Метохия) в Германия Низакете Бислими (Bislimi 2015) и Семра Идич (Idic 2008), както и на родената в Крайова Анина Чиучиу („Циганката съм и такава ще си остана“), издадена за първи път във Франция (Anina & Veille 2014), както и мемоарът на Оксана Марафиоти (Marafioti 2012) за израстването ѝ в семейство на цигани, емигрирали от СССР в Америка.

Първото поколение от известни ромски автори (родени преди Втората световна война или в първите десетилетия след нея) представя историята и етнокултурата на общността в творбите си в класически литературни форми. През новото хилядолетие се оформя поколение автори, сред които се наблюдават нови тенденции (наред с продължение на предходните). Сред тях са експериментиране с нови литературни форми и дори с езика. Например Самуел Маго (Австрия) пише стихосбирките си без спазване на граматически правила (например изписване без главни букви и пунктуация). Някои по-млади автори критикуват предходното поколение заради писането само на ромски теми и фолклоризиране на понятието „ромско“. Тамаш Йонаш, най-продуктивният съвременен автор от ромски произход, дори заявява, че утвърденото поколение автори в Унгария се крие зад паравана на определението „ромски автори“, което снижава очакванията на критиката. Според Йонаш по този начин към ромската литература се прилагат специални критерии, които привилегироват ромските автори и не ги поставят на равни начала с останалата литературна продукция (Beck 2006).

4.2. Жанрове и теми

В европейските страни, където живеят роми, са издадени образователни материали и художествена литература във всички жанрове. Много от книгите са на езика на мнозинството в съответната държава, но литературата за деца е предимно на ромски или в двуезични издания, които подпомагат процеса на образование на ромските деца. Изданията се публикуват при различни обстоятелства, като повечето от тях отразяват ромската (етно)култура и история. Вместо изчерпателно описание на продукцията и авторите от края на XX век и началото на XXI век, което така или иначе е невъзможно (поради огромния обем издания и факта, че този период още не е приключил), бихме могли да разгледаме отделните жанрове и темите, които преобладават. В някои случаи квалификацията на самите произведения е условна, тъй като изданията са многопластови и могат да се считат за принадлежащи към различни жанрове. Например графичната новела „Софи–4515“, която представя историята на оцелялата в лагерите на смъртта София Тайкон (Lundgren, Taikon & Eriksson 2005), може да се счита за мемоар, свързан с исторически събития, за детска литература и може да бъде използван като образователен материал в преподаването на историята на Холокоста.

Първите **образователни материали** на ромски език се издават през 30-те години на XX век в СССР, като сред изданията са не само книги за образование на деца и възрастни, но и учебници на ромски по общообразователни предмети като геометрия, естествознание и др. След Втората световна война се разработват брошури, насочени към образованието на циганското/ромското население, които се използват в т.нар. стационарни училища в цигански лагери в страни от Западна Европа. В някои случаи, като Великобритания например, става дума за инициативи от долу нагоре, когато кръг от активисти и ромски организации създават образователните брошури „Моята ромска книга“ (Acton 1971) и песнопойката „Романо дром“ (Stanley 1986), а в други – за целенасочени политики от горе надолу в контекста на изграждане на социална държава в

страни като Швеция, където се издават „Ние сме Роми“ (*Ame sam Rom*) и „Нашият ромски език“ (*Amari śib*), с подкрепата на Националната агенция за образование (Scherp 1979). Днес образователни материали са издадени във всички страни в Европа: например „Уча ромски език“ (*Sikljova Romani čhib*) в Македония (Jusuf 1996), „Ние пишем на ромски“ (*Amen roman pisinas*, Halwachs et al. 1996) и „Ние учим ромски“ (*Amen roman siklojas*, Glaeser et al. 1998) в Австрия, „Нашият ромски език“ (Amari romaňi čhib) в Словакия (Gašparová & Lukáčová 2016). Финландия е сред страните, които разработват образователни програми, като най-изтъкнатият автор е ромската активистка Миранда Вуласранта. Христо Кючуков е автор и съставител на материали за образование по ромски език, сред които сборник за ромска култура (1993), серията учебници в четири части *Amari Romani Lumja* (Нашият ромски свят), буквари по ромски език (*Romano ABC Lil*, *Romani chib*, *Romani Alfabeta*), както и други издания, които могат да се използват в образователния процес, като христоматии, песнопойки, ромски фолклор и детска литература (Kjučukov 1997, 2000, 2001).

Изборът на диалект и ортография на учебниците зависят от държавно утвърдените стандарти за обучение по ромски. Най-голяма е продукцията на учебници в Румъния, където обучението на ромски език е предвидено за всички класове на основното образование и гимназията, а издадените материали са на т.нар. ромски стандарт и ортография, приета на Световния ромски конгрес от 1992 г. (Sarău 2013) Издадените в Швеция образователни материали за деца се печатат на официално признатите пет ромски диалекта, т.е. издават се учебници с едно и също съдържание и дизайн, но публикувани на различни диалекти.

В материалите, насочени към развиване на уменията за четене и писане на ромски език, са включени стихотворения и приказки на ромски автори от различни страни. Например в образователните издания „Ромската култура“ и „Нашият ромски свят“, съставени от Христо Кючуков, са представени ромски автори и фолклор на различни диалекти от цяла Европа, за да се демонстрира единството на ромите и да се представи на децата богатството на ромска-

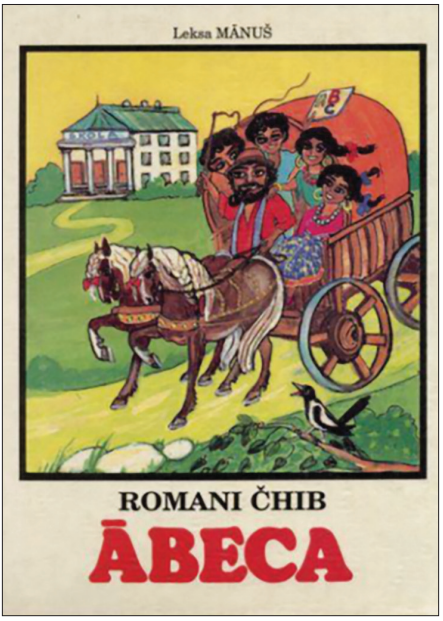

Образователни материали от България, Латвия Румъния и Сърбия

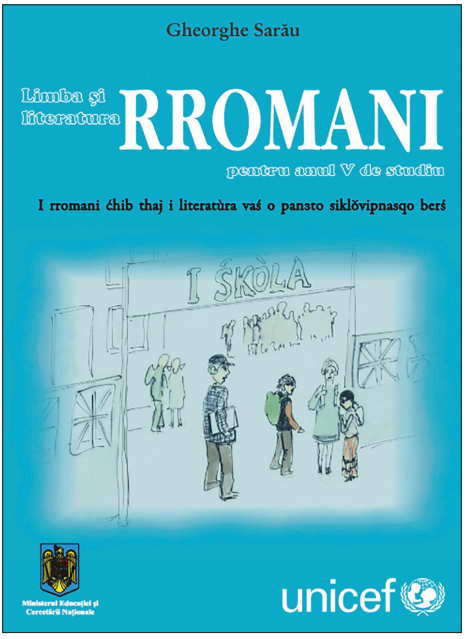

та култура и литература (пълен списък в Приложение 1). Учебниците за изучаване на ромска литература в Румъния, които са част от обучението на ромски език, също представят писатели от различни страни (Sarău & Cordovan 2011).

Ромската **детска литература**, оригинална и в превод, е също сред първите жанрове, които се развиват през XX век. До днес са издадени много книги с приказки или съвременни истории с илюстрации, както и ромски издания на класически произведения за деца (Grimm 2000). Други примери са книги с илюстрации или комикси, които също разказват за реален ромски герой или представят ромската история (Rudowski & Wiśniewski 2012; Šebová, Pospíšil & Lomová 2008). Публикуваната първо в САЩ книга с илюстрации „Аз се казвах Хюсеин" от Христо Кючуков описва Възродителния процес през очите на дете (авторът е свидетел на събитията в по-късна възраст). Книгата може да бъде разделена на две части. Първата описва щастливия живот на голямото семейство, илюстриран от обичаите за празнуване на Рамазан байрам, а втората разказва как всичко се преобръща, когато семейството е принудено да смени мюсюлманските си имена с български (християнски). С помощта на повествованието от първо лице се представя един от най-травматичните епизоди в комунистическа България, който е кулминацията на продължилата десетилетия политика на опити за заличаване на мюсюлманското (т.е. турското) наследство. Книгата разказва не само за шока и травмата, но и за силата на идентичността, адаптацията и съпротивата (у дома семействата продължават да пазят обичаите си и да използват собствените си имена). Книгата впоследствие е издадена на ромски, български, немски, турски и арабски (Kyuchukov 2020; Kyuchukov 2021ab). В България в двуезични издания се публикуват ромски приказки от Йосиф Нунев (1996, 2003) и Васил Чапразов (2004).

В корпуса на детската литература на ромски език са включени и различни преводи; сред тях са книги от световната класика като „Снежанка и седемте джуджета", „Емил от Льонеберя" и дори превод на текст от популярната продукция на Дисни „Шрек", публикуван в българското периодично издание „Андрал" в превод

на Савчо Савчев. В някои случаи при превода се извършва т.нар. одомашняване на текста – преводът е свързан с промени, целящи да приближат смисъла на повествованието до ромския културен контекст. Така например издадената на ромски в Македония приказка за Хензел и Гретел е озаглавена „Рамче и Есма“, като са използвани често срещани имена сред общността в региона. Издавани са и периодични издания за деца, като например *Chhavorrikano Lil* (Сърбия), *Luludi* (Словакия) и *Miri nevi minimulti* (Австрия).

Традиционният фолклор и устните разкази (особено за произхода), народните приказки и вярвания имат водещо място в ромската литература. Те се публикуват или като фолклорен материал от ромски или неромски изследователи с анотации, коментари и информация за разказвача или от автори, които понякога трансформират тези наративи. Издаването на фолклорни материали повтаря добре познатата парадигма в етнонационалните държави, която се развива през XIX и началото на XX век (следвайки Хердеровия модел за национална еманципация) за събиране и публикуване на широк спектър от фолклорни материали, речници, разкази за обичаи и традиции. Така още от ранните исторически периоди се издават и сборници с ромски фолклор, паралелно и във взаимовръзка с появата на фолклорни сборници на съответните етнонационални държави. Такъв е примерът с ромските фолклорни приказки, събрани и публикувани от Барбу Константинеску в края на XIX век в Румъния, или тези, събрани от Раде Ухлик през първата половина на XX век, преиздавани и до наши дни (Constantinescu 2005, 2016; Heinschink et al. 2006; Tahirović-Sijerčić 2021). В Румъния са публикувани и нови сборници с ромски приказки под редакцията на Георге Сарау, образователен експерт и активист, който е основна фигура в разработването на учебни програми по ромски език в страната (Сороіu 1996). Значителен брой издания са с ромски приказки, съставени от активисти и експерти в областта на образованието и езика, например: Йосиф Нунев от България (Нунев 2003), Лятиф Демир в Македония (Demir 1996), Кароли Бари в Унгария (Bari 1996), Том Одли във Великобритания (Odley 2002). Публикуването на фол-

клорни материали обаче не е характерно само за страните от Източна и Централна Европа, такива сборници се появяват и във всички страни, в които живеят роми. В Швеция например Йохан Димитри Тайкон, известен разказвач и основна фигура в публичното представяне на ромите *Калдараши* там, съдейства на властите при събиране на информация за групата през 40-те и 50-те години на XX век, като в замяна желае неговите приказки да бъдат записани и издадени. Записите на приказките се издават през 1956 г., а в следващите десетилетия приказки се издават и от други роми *Калдараши* (Caldaras & Caldaras 1983; Demetri & Dimiter-Taikon 2002; Kaldaras Nikolizsson 2014).

Някои от утвърдените учени в областта на ромските изследвания са съставители на поредици от сборници, посветени на ромски фолклорни материали. Елена Марушиакова и Веселин Попов публикуват пет тома от поредицата „Студии Романи" с материали, представящи фолклора, културата и езика на ромските общности в Източна Европа (Марушиакова и Попов 11994, 1995, 1997; Марушиакова et al. 1998). Изследователската група по ромски проучвания към Университета в Грац съвместно с издателство „Драва" публикува и поредица от ромскоезични разкази, съставена от Мозес Хайншинк, дългогодишен събирач на ромския фолклор, класифицирани главно по разновидности на ромските диалекти, например сборници с приказки на *Ловари*, *Гурбети*, *Ерлии* и т.н. (Cech et al. 2001, 2009; Heinschink et al. 2006).

Устният фолклор и вярвания оказват влияние и върху всички останали жанрове в областта на ромската литература: много разкази, публикувани от ромски автори (като приказките на Андрей Гиня или Георгий Цветков например), се основават на модификация или пренаписване на традиционни разкази и вярвания. В детските книжки често се представят адаптации на ромски приказки. Поезията също е повлияна от фолклора както по отношение на съдържанието, така и на формата. Някои творби отразяват ромската традиция чрез представянето ѝ в поетична форма – например стихотворението „Bijav" (Сватба) на Михаил Петров Георгиев (Petrov 2008), разказващо за сватбения ден на

булката, омъжена не за този, който е избран от сърцето ѝ. Други стихотворения са повлияни от фолклора като начини на изразяване – стихотворението „Без дом, без гроб“ на Райко Джурич е построено като траурно оплакване. В други случаи изпълненията на традиционни песни или рецитирани авторски поеми са записвани и по-късно публикувани в книги като ромска поезия. Такъв е случаят с „Песните на Папуша“ в Полша (Pieśni Papuszy 1956), бестселъра „Циганска поезия“, издаден от Раде Ухлик и сръбски поет Бранко Радичевич (Ухлик и Радичевић 1957, 1982) или творчеството на Трифун Димич (Dimić 1986).

Сред примерите за разкази на съвременни автори, които не се основават на фолклора, са прозаичните текстове на чехословашките писателки Тера Фабианова и Илона Феркова или на родения в Косово Алия Красничи (най-продуктивният автор в постюгославското пространство, а вероятно и в света – Krasnići 1995, 2001, 2005). Красничи публикува няколко сборника с разкази изключително на ромски език, посветени на съдбата и живота на общността в махалата, изпълнени както с хумор, така и с тъга.

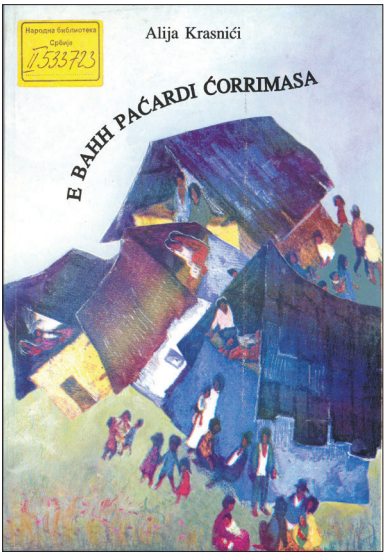

Алия Красничи е най-продуктивният писател на кратки разкази на ромски език

Жанрът **на кратките разкази** е характерен за ромите от Чехословакия; тази традиция продължава след демократичните промени и разпадането на Чехословакия на две отделни държави (повечето автори в Чехия днес са родом от Словакия, мигрирали в процеса на урбанизация и индустриализация по време на социализма). Авторите, които са публикували своите произведения в периодичния печат, на страниците на вестник „Романо лил“, след 1990 г. издават и отделни сборници с разкази на ромски като „Сватба“ (*Bijav*) на Андрей Гиня (Giňa 1991) и „Как ходих на училище“ (*Sar me phiravas ande škola*) на Тера Фабианова (Fabiánová 1992). На прага на XXI век се изявяват нови талантливи ромски автори като Моника Хейдукова, Ерика Олахова, Гейза Хорват, Патрик Банга, Ян Хорват и др., които разказват за съвременния живот на ромите и за спомените си за процесите на миграция в рамките на Чехословакия и живота през социализма изобщо, (например в сборника „Красота навсякъде“, Všude samá krása 2023) или постсоциализма и миграциите във Великобритания (например цикъл с разкази „Истории от Англия“ на Илона Феркова, Ferková 2008). В момента в Чехия се развива изключително динамична и успешна издателска дейност, като много автори пишат предимно в жанра на кратките разкази (често базирани на истории от общността) с характерен хумористичен стил. Друга особеност на чешката литературна сцена е, че тя е доминирана от жени, най-продуктивната сред които е Феркова (Ferková 1992, 1996, 2000, 2018, 2023). Маргита Рейзнерова, един от членовете на Международната асоциация на ромските писатели, по-известна с поетичните си творби, пише разкази, най-популярният сред които е „Кали“, посветен на считаната за циганска светица Сара (Šebková 2003). Тъй като култа към Кали Сара не е характерен за ромите в Чехословакия, появата на тази тема може да се интерпретира като резултат от влиянието на транснационалните тенденции в литературните мотиви.

„Всеки ром е поет“, пише Сантино Спинели (Spinelli 1997: 9) – и действително много ромски активисти и творци пишат поезия и издават **поетични сбирки**. В Източна Европа на прага на новото хилядолетие броят на поетичните публикации се увеличава в сравнение с предишния период, а също така се увеличава и поезията на

ромски език – Дезидер Банга, който преди това е публикувал на словашки, вече издава стиховете си на ромски (Banga 2012). Други автори, писали на националните езици, се превеждат на ромски, като например поетичните творби на автори от Унгария (Choli Daróczi et al. 1995) или България (Парушев 2002).

Сред новаторите на ромската поезия (и разкази) в Румъния е Луминица Чоаба, от известната фамилия Чоаба (една от претендентите в публичното пространство за титлата „Крал на ромите“ в Румъния). Нейните стихове са издадени в няколко сбирки през последното десетилетие на XX век и началото на XXI век (Cioabă 1994, 2016) от собствената ѝ организация „Нео Дром“. Това е добре познат модел сред източноевропейските роми – неправителствена организация е подкрепена със субсидия от донор за издаване на книга на ромски език. Югославските роми продължават да публикуват както в страните си на произход (Krasnići 2000b; Jovanović 2003), така и в миграция, като например Йован Николич в Германия, Илия Йованович в Австрия, Шемсо Адвич в Италия и Швеция (Advić 1975, 1985, 1993, 1998). В Западна Европа също има примери за поетична продукция, написана от местни роми – например в Италия и Обединеното кралство. Докато през 80-те години на XX век в Италия са публикувани само поетични творби на роми с произход от Босна, след 90-те години започва литературно творчество на италиански роми, като Сантино Спинели, Луиджи Чирели (Cirelli 1994), Мансуето Левакович (Levakovich 1991), Нада Брайдич, и синти (Паула Шьопф, Витторио Майер Паскуале, Олимпио Каро) (Toninato 2014: 87–96). Сантино Спинели е най-активният в областта на ромското книгоиздаване. Той е поет, продуцент, активист, преподавател и музикант, който от 1990 г. ръководи създаденото от него културно сдружение *Them Romanö* и е редактор на едноименното списание. Спинели също публикува две двуезични (ромски/италиански) стихосбирки: „Ромска поема“ (Spinelli 1988) и „Романипе“ (Spinelli 1993).

Поезията за деца е много важна в образователния процес и изучаването на ромския език. Примери за такива произведения, предназначени за деца, са стихосбирките на Лекса Мануш (Manuš 1996), Сейдо Яшаров (Jašarov 1996), Карлис Рудиевич (Rudevičs 2000) и Ама Бечева в България (2004).

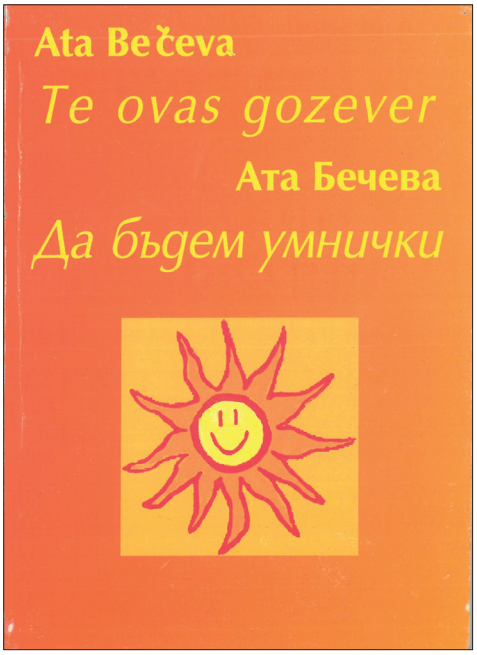

Поезия за деца от Ата Бечева

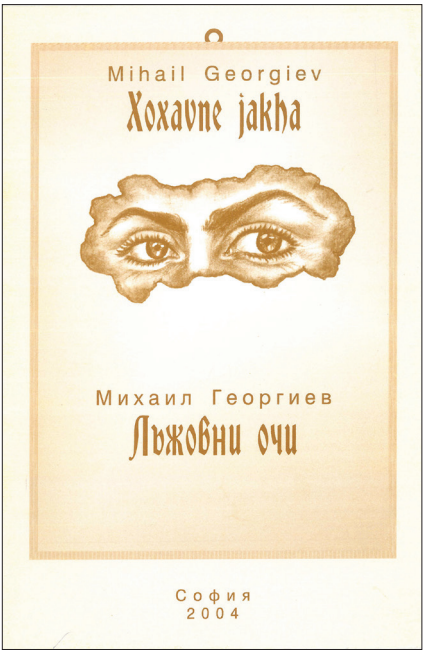

Стихосбирка от Михаил Георгиев

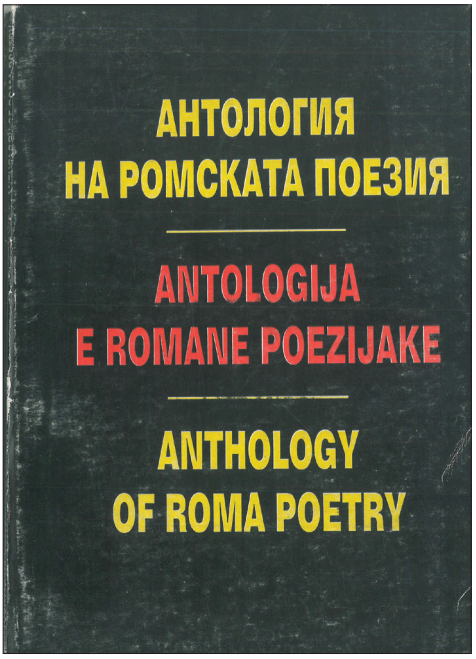

Георги Парушев
е съставител на антология
на ромската поезия

Значително нарастващата поетична продукция стимулира издаването на антологии с ромска поезия, обичайно на няколко езика (ромски, език на страната на издаване и/или английски). Публикуват се сборници, представящи поети в границите на национална държава или бивша федерация: такива са публикувани в Унгария (Rostás-Farkas 1993), Италия (Spinelli 1993), България (Парушев 2002); в Сърбия са издадени няколко сборника/антологии, представящи роми от бившата югославска федерация (Krasnići & Saćip 1999; Šainović & Balić 2001). Други сбирки имат за цел да представят културното единство чрез издаване на антологии на европейската ромска поезия, като например издадените в Унгария (Choli Daróczi & Hontalan 1995), Италия (Innocenzi 2007; Spinelli 1995–1997), Чехия (Hübschmannová 1990), Швеция (Lundgren 2002, 2003), или от целия свят като сборника „Пътищата на Ромите: ПЕН антология на цигански автори“, публикуван на английски език (Hancock, Dawd & Djurić 1998) и „Атлас на ромската поезия“, издаден на немски език (Ihrig & Janetzki 2018).

Множество публикации на роми в **жанра на автобиографиите, биографиите и мемоарите** са посветени на разкази за житейския път на фона на исторически събития. Както бе споменато, водеща сред първото поколение следвоенни автори е темата за съдбата на ромите по време на Втората световна война. В немскоговорящите страни често срещана тема е ромският Холокост, което следва да се разглежда в историческия контекст на политическия, научния и обществения дискурс по темата след 70-те години на XX век, включително и значението му в международното ромско движение. Мемоарите на Чая Стойка „Живеем в забрава“ (Stojka 1988) и „Скитници в този свят“ (Stojka 1992) стават ценни образци на ромската литература, които в процеса на интернационализация допринасят за повишаване на съзнанието сред широката общественост за преживяното от ромите по време на Холокоста. Чая Стойка участва в четения на своите произведения, организирани в училища, библиотеки и други форуми, като част от общото движение за възпоменание на жертвите на нацисткия режим в Австрия. Въпреки неодобрението на семейството на Стойка за

публичен разказ за преживяното, след успеха на книгата ѝ, нейните братя също издават свои книги със спомени. Карл Стойка публикува автобиографията си „У дома по целия свят“ (Stojka 1994) и спомените си от нацистките лагери в „Моето име в Третия райх: Z 5742“ (Stojka 2000a), а Монго Стойка – „Хартиено дете“ (Stojka 2000b).

Паметта за Холокоста е тема не само в творчеството на поколението, преживяло ужаса на лагерите на смъртта. Някои от наследниците на оцелелите стават писатели от т.нар. второ поколение (тенденция, характерна и за други литературни традиции), като например Берит Каландер, дъщеря на преживялата Аушвиц Хана (Kalander 1996) и родената в семейство на оцелели от Холокоста *Синти* Анита Авозузи (Awosusi 2016). Ромски автори и активисти от общности, които не са преки жертви, също поддържат жива паметта за трагичната съдба на циганите. Люан Кока, творец и активист от Югославия, създава през 80-те години на XX век графичната новела „А, Ти, Боже, оцелей“ за интернирането и масовото избиване на ромите в усташкия комплекс от лагери Ясеновац в Хърватия по време на Втората световна война (по-късно новелата става основа за сценарий на документален филм от 1988 г.). Под редакцията на Алия Красничи е публикуван литературен сборник със стихове за Ясеновац (Krasnići 2000a).

Най-големият концентрационен лагер и комплекс Аушвиц-Биркенау е един от топосите на възпоменателните практики за Холокоста. В комплекса се намира и т.нар. Лагер за цигански семейства, където са депортирани и намират смъртта си хиляди роми. Аушвиц става символ на ромските жертви и художествени произведения са посветени на тяхната трагична съдба. Райко Джурич е автор на разказа „Сватба в Аушвиц“, а Байрам Халити издава стихосбирката „Ромите пред стената на смъртта в Аушвиц“ (Haliti 2003). Стихотворението „Аушвиц“ на Сантино Спинели е гравирано върху една от плочите на открития през 2012 г. в Берлин Мемориал на синтите и ромите, убити по време на националсоциалистическия режим:

Хлътнало лице
угаснали очи
студени устни
тишина
разкъсано сърце
без дъх
без думи
без сълзи

В Австрия Щефан Хорват публикува своите спомени и разкази в три книги: „Аз не бях в Аушвиц“, „Котешка тоалетна“ и „Ацинганос. Ромите от Оберварт и техните селища“ (Horvath 2003, 2007, 2013). В първите си две книги Хорват разказва за собствените си преживявания и психически срив след смъртта на сина му, жертва на неонацистко нападение с взрив в Оберварт. През 2013 г. австрийският ПЕН център за първи път присъжда литературна награда за ромска литература, а носител е Щефан Хорват.

Гунила Лундгрен, шведска писателка на детска и ромска литература, насърчава юноши и възрастни да споделят своите житейски истории. Сред първите такива примери са историята на тийнейджърките от квартал Ринкеби, която пишат съвместно с Лундгрен (Lundgren et al. 1972), или книгата за Альоша Тайкон „От калайджия до медицинска сестра: Альоша, синът на цигански вожд“, публикувана първоначално на шведски език и преведена на ромски и английски (Lundgren & Dimiter Taikon 1999, 2001; Taykon & Lundgren 2003). Друга история, разказана от член на фамилията Тайкон и редактирана от Лундгрен, е графичната новела „Софи–4515“ (Lundgren, Taikon & Eriksson 2005), която е сред най-популярните съвременни примери за графична новела, издадена на няколко езика и ромски диалекта. В Швеция продължават да се публикуват биографични книги – например изключително успешният мемоар на Ханс Калдараш (Caldaras 2002, 2015), както и детските спомени на Фред Тайкон, издадени в поредица от детски книги с илюстрации (Taikon 2017).

Публикуването на биографични/мемоарни книги е популярно и сред ромите и синтите в Италия, като например книгите на родените в Югославия Давид Халилович и Радко Драгутинович (Dragutinovic 2000; Toninato 2014: 89, 110), както и автобиографиите на Анибале Нимен и Гуалберто Нимен (Niemen 1995; Niemen 2000; Trevisan 2008: 45–70). В Обединеното кралство са публикувани спомените на Силвестър Гордън Босуел, Брамуел Романи Евънс (Loveridge 1995), както и на т.нар. цигани *Травелърс*, сред които най-продуктивен е Дънкан Уилямсън (Williamson 1989, 1994; Williamson & Williamson 1987). На английски език в Австралия е публикувана автобиографията на ромската активистка Ивон Слий (Slee 2005), а в САЩ са издадени мемоарите на Виктор Вишневски (Vishnevsky 2006) и на Оксана Марафиоти (Marafioti 2012). Интересен пример от по-новото поколение автори е книгата на Дамян Ле Бас „Местата за спиране: пътешествие през циганска Британия", която е под формата на пътепис, в който се преплитат спомени на автора и разкази от съвременността (Le Bas 2019).

Вероятно най-известната досега автобиографична книга в Източна Европа е „Родена съм под щастлива звезда: животът ми на циганка в Словакия" на Илона Лацкова, публикувана на чешки език в резултат на сътрудничеството на авторката с Милена Хюбшманова (Lacková 1997). Книгата има издания на много езици, включително и на английски, където оригиналното заглавие (*Narodila jsem se pod št'astnou hvězdou*) е преведено неточно като *A False Down* (фалшиво развиделяване/фалшива зора) вместо като *I was born under a lucky star*. Това не е просто грешен превод, а индикация за общоприетия дискурс в Европа след 1989 г. да се представят бившите комунистически режими като репресивни спрямо циганите.

В Източна Европа българските роми заемат водещо място по отношение на биографиите и мемоарите. Нещо повече, те могат да се считат за основоположниците на политическия мемоар в лицето на Шакир Пашов и Господин Колев. Шакир Пашов пише „Рома. История на циганите в България и Европа" и „Автобиография" през

50-те година на XX век, издадени едва в последните няколко години на български и английски (Пашов 2022; Pashov 2023). Автобиографията му разказва за неговото участието в политическите и обществени процеси и приноса за организиране на общността и подобряване на живота на циганите.

Господин Колев, който работи десетилетия в отдела за етническите малцинства на Централния комитет на Българската комунистическа партия (Стоянова 2017: 404–405), публикува три книги със спомени. Първата е „Сърце за хората: Спомени на партийния работник“ (1988) и е издадена от „Партиздат“ в тираж от 2000 копия. Другите две, „Един циганин в Централния комитет на Българската комунистическа партия“ (2003) и „Българската комунистическа партия и циганите в периода 1944–1989 г.“ (2010), са публикувани след т.нар. демократични промени и са особено ценни свидетелства за работата с циганското население. За постигнатите успехи, но и за (не)изпълнението на решенията на партията по отношение на циганите (за държавните политики в различни области по отношение на циганите по времето на социализма Стоянова 2017). Освен като важен автор и функционер на БКП, Колев има основополагащ принос за развитието на ромската литература като пръв публикуван автор в жанра политически мемоари. В наши дни този жанр е популярен: издадени са спомените за международното ромско движение и политика на Джъд Ниренберг (Nirenberg 2015), мемоарите на Емил Шчука (Ščuka 2019), генерален секретар (1990–2000) и президент на Международния ромски съюз (2000–2004), както и на ромски политици с дългогодишна кариера на национално ниво като Велько Кайтази в Хърватия, автор на автобиографична книга и сборник с политически речи (Kajtazi 2021, 2022), и книгата на Неждет Мустафа в Македония (2023).

Ромският лингвист и педагог Христо Ключуков е не само издател и редактор (в качеството му на основател и ръководител на Фондация „Дайвърсити“) на научна литература и книги на ромски език, включително дидактически разработени образователни материали, но и автор на литературни произведения, предимно в жан-

Една от книгите с мемоари на Господин Колев

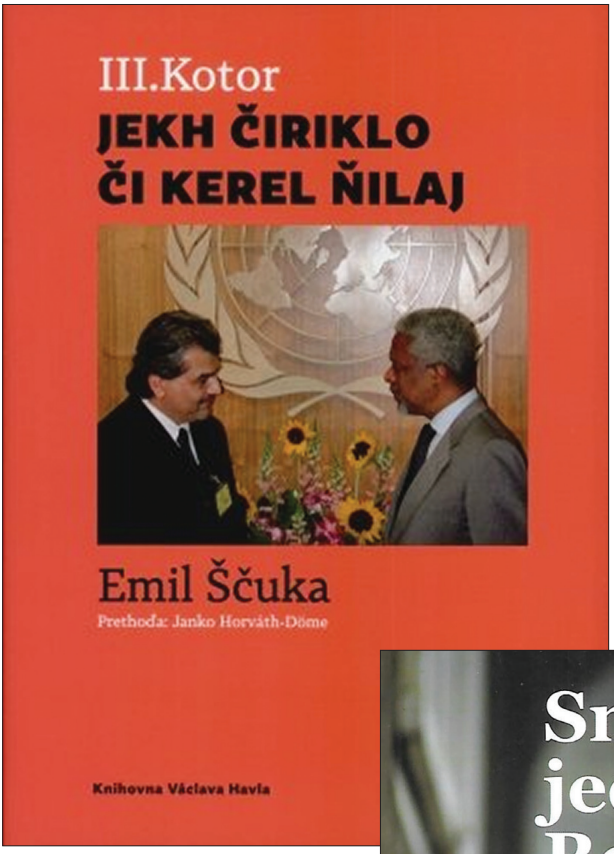

Мемоарите на Емил Шчука са издадени и на ромски език

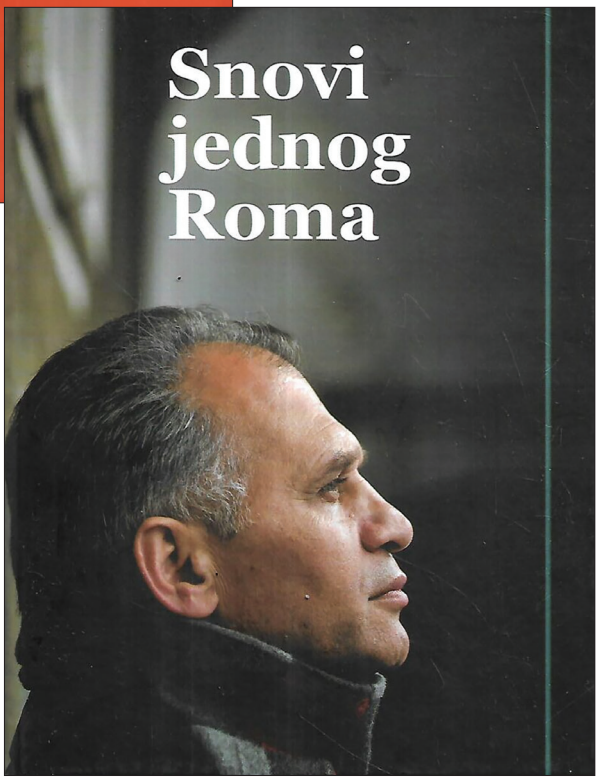

„Мечтите на един ром“ от Велько Кайтази

ра на мемоарната литература и устната история. По-рано публикуваната биографична детска книжка с илюстрации „Аз се казвах Хюсеин“ (Kyuchukov 2004) е вече издадена и на ромски, немски, български, турски и арабски. Ключуков е най-продуктивният български ромски автор в наши дни, като освен лични спомени (Ключуков 2016; Ключуков и Димитрова 2012.) той публикува и книга за семейната, родовата и общностната история по време на Втората световна война, които се базират на лични разкази и спомени на негови близки, както и на интервюта с членове на ромската общност (Ключуков 2022аб; Ключуков и Касимова-Моасе 2023).

Лиляна Ковачева, активистка, учен и експерт по образованието на ромски деца в България, е автор на няколко биографични книги. Първата „Ромът знае пътя“ е публикувана в три издания (български, ромско и английско) и представлява базиран на интервюта разказ за живота на 12 ромски личности от Европа със значителен принос за развитието на ромската култура и движението за еманципация (Kovacheva 2000, 2001). Втората двуезична (ромски/български) книга е биографичен разказ с архивни материали за живота на Шакир Пашов (Ковачева 2008, преиздадена в Пашов 2022). Последната разказва за произхода и историята на собствената фамилия на авторката Ковачеви от гр. Кюстендил (Ковачева 2020).

Сред автобиографичните книги трябва да добавим и тези за живота на роми, които са особено успешни и популярни в т.нар. мейнстрийм култура сред макрообществото. Такива примери са мемоарите на особено известните още от времето на Чехословакия музиканти Антонин Годнолан и Вера Била (виж следващата глава за ролята на ромския език), както и биографията на популярния у нас попфолк изпълнител от ромски произход Азис („Аз, Azis“).

Романите, вдъхновени от живота на общността, са популярен жанр още от зараждането на ромската литература, макар много да остават в ръкописна форма. Днес ромските автори пишат и публикуват на езиците на страните, в които живеят, но ромският език присъства в техните текстове, предимно чрез пряката реч на героите или в повествованието на автора (виж дискусията в главата, посветена на ролята на ромския език). Ут-

върдените романисти в национален план започват да бъдат познати и превеждани на други езици. Същевременно темите на новите творби на тези писатели се свързани с тенденциите на транснационализация – ромският Холокост и съдбата на ромите по време на Втората световна война са често основен сюжет или част от повествованието. Безспорно Матео Максимов остава един от най-познатите романисти и негови творби се превеждат и издават и извън Франция (например на немски, чешки и английски). Вейо Балцар, чиято творческа дейност започва още през 60-те години на XX век, през новото хилядолетие издава романите си „Phuro" (Старец на ромски) и „В любов и война", в които третира темата за ромския Холокост за първи път в свои произведения (Baltzar 2000, 2008). Българският поет и публицист Георги Парушев е автор на романа „Хамали на илюзии" (Парушев 2006) за съдбата на млад ром по време на Втората световна война. Людовик Диди, автор на поредица от романи и разкази (Didi 2004, 2008, 2011), е определян от словашката критика „първия ромски писател". Въпреки значителната продукция на ромска литература в Сърбия, първият роман – „Грехът на една ромска жена", е издаден едва 2015 г., а през 2018 г. нашумява Мети Камбери с първия си роман „Град на болката", последван от „Град на греха". И двата са бестселъри, а авторът става медийна звезда, заради личната си история (проблематичен младеж от изключително бедно семейство, отраснал в дом за сираци и приемни семейства), на която се базира повествованието на романите. Камбери и други по-млади автори, като Том Люндберг (автор от групата на т.нар. *Ресанде Рома* в Швеция) и Патрик Банга (Чехия), критикуват доминацията на повествования, романизиращи миналото в ромската литература. Те се стремят да предадат съвременния начин на живот, който е далеч от доминацията на фолклорните разкази и обсъжда теми като дискриминация, третирането на циганите като „втора категория хора" и тежките социални условия на живот. Общото между тримата творци е и желанието да бъдат представени като млади автори на литературна сцена изобщо, а не само като ромски писатели.

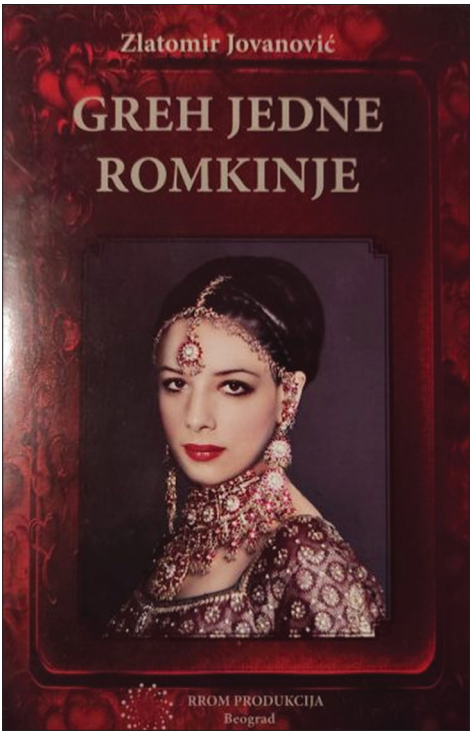

Романи, публикувани в Източна Европа през XX век

Сред жените автори можем да споменем Есмералда Романес, автор на романа „Пътища на дъгата“ (Romanez 1998), и Луиз Даути, автор на „Огньове в мрака“ и „Каменна люлка“ (Doughty 2003, 2014) за съдбата на роми в Централна Европа по време на Втората световна война (Doughty 2003, 2014). Луминица Чоаба също издава роман, в който семейната история е преплетена с разказ за протестантската вяра (Cioabă 2021). Ирена Елиашова е една от съвременните авторки, която публикува мемоарната новела „Нашата осада“ и историческия роман „Огънят спря да гори“, в който разказва за съдбата на четири поколения роми от словашките земи до 1900 г. (Eliášová 2008, 2019). Романите на по-младото поколение писателки като Жанет Мазиниова (Словакия), Киба Лумберг (Финландия) и Саломия Кароли (Норвегия) са също вдъхновени от биографичния им опит и често описват теми, които се вписват в стереотипните представи на мнозинството за циганите (насилие в семейството, потисничество на жената, бедност). Романите и мемоарите от ромски автори са пазарно най-успешни и популярни сред макрообществото поради факта, че са публикувани от т.нар. мейнстрийм издателства, които рекламират изданията и ги разпространяват в книжните мрежи и онлайн книжарници. Следва също да отбележим, че тези жанрове са по принцип по-популярни в книгоиздаването изобщо (в сравнение например с жанрове като поезия).

Комиксите и графичните новели добиват популярност в четвъртия период на ромската литература, въпреки че първият комикс е публикуван под формата на стрип в ромското списание „Ромска зора“ още през 1929 г. с автор на текста Мария Полякова (1929, 1930a), а стриповете се публикуват в ромската периодика през 70-те години (напр. в Югославското ромски издание от 1973 г. *Krlo e Romengo* [ромски глас]). Жанрът става по-масов след 90-те години, когато се издават графични новели и комикси книги, а стриповете са елемент от ромските периодични издания (Zahova 2021a). В Чехия и Полша, например, са издадени исторически комикси със сходни заглавия – „Път. История на ромите в Европа“ (Rudowski & Wiśniewski 2012) и „Дром [път]. Комикс за ромска-

та история“ (Šebová, Pospíšil & Lomová 2008). Комикс книги разказват за живота на литературни или реални герои, като например „Мимек на война“ за ромско дете в нацистки лагер (Gancarz & Karpowicz 2013) и поредицата книги, посветени на живота на роми, създадени като резултат от антропологическо изследване на учени от Карловия университет в Прага (Bořkovcová Hajská & Mašek 2010abc, 2011). Най-популярната и превеждана графична новела е за живота на оцелялата нацистките лагери София Тайкон (Lundgren, Taikon & Eriksson 2005). Темата за преследванията на ромите по времето на Втората световна война заемат централно място в продукцията в Западна Европа и дори някои изследователи (Hertrampf 2021) предлагат термина „Пораймос-комикс“ (за термина Пораймос виж по-долу). Киба Лумберг е един от съвременните ромски творци, която е автор едновременно на текста и илюстрациите на вдъхновената от личния ѝ опит история в комикси „Дневник на лудия художник“.

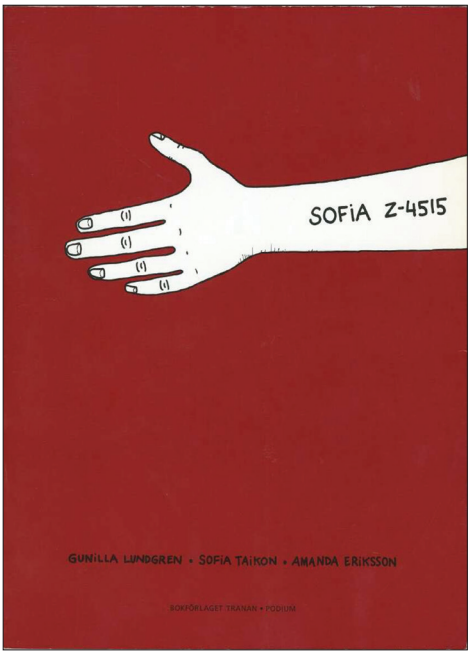

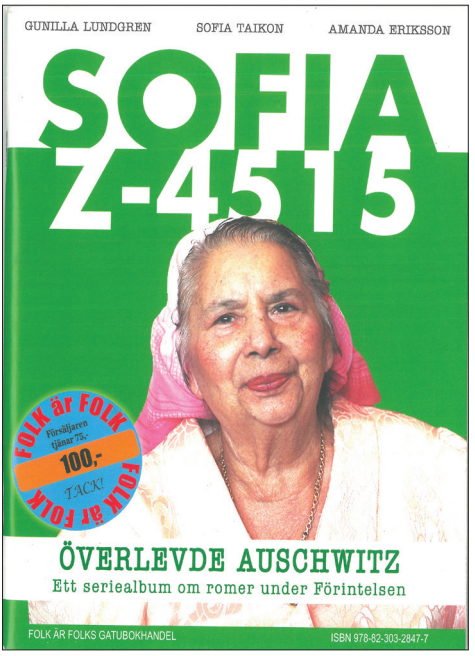

Графичната новела „Софи – 4515“ е сред най-познатите и превеждани в света

Преводите на ромски нарастват значително в периода на транснационализация, когато ромският език има определен статут в редица държави и се използва като език в публичното пространство. Текстове от Новия завет са сред първите, преведени на ромски от различни евангелски мисии от началото на XIX век, и тази тенденция продължава и до днес, като ромските преводи на светите Евангелия оформят значителен корпус от ромските издания (van den Heuvel 2020). Най-превежданата книга в света – Библията – остава и сред най-преживаните текстове на ромски. Корпусът от религиозна литература включва издания за деца както на протестантски, така и на православни църкви, и дори комикс, издаден на ромски в САЩ за популяризиране на вярата сред ромите. Адаптации на Библията за деца са публикувани най-рано в САЩ и Испания, а днес са особено популярни сред евангелските мисии (Chavrrikano evangelio 2012; Muri anglunyi Bibla 2010).

Коранът е преведен от Мухарем Сербезовски (Kur'ani 2005) и издаден в Сараево и на ромски са издадени няколко религиозни текста и ръководства за мюсюлмани (Serbez 2002; So si o Islamo 2004).

Ромски преводи на световна класика за деца

Ромски преводи на световна класика за деца

Както бе споменато, преводите на литературна класика за деца и възрастни са многобройни. Важен аспект още от времето на появата на ромската литература са преводите на национални поети. Стихосбирката на българския национален герой и поет Христо Ботев е преведена на дръндарски диалект от ромския автор и журналист Савчо Савчев. Преводите и актът на (само)превеждане са част от процеса на създаване на ромската литература още от времето на нейното зараждане. Когато произведенията са написани на ромски, те биват превеждани на официалните езици от авторите или редакторите на произведенията. Утвърдени автори често превеждат свои произведения (дискусия върху самопревеждането сред ромските поети в Tahirović-Sijerčić 2019) или биват преведени от други (ромски) поети, творци и преводачи.

Съществуват и примери за превод на научна и популярна литература като книгата *Berša Bibahtale* (буквално Нещастни години), ромски превод на английското издание „Съдбата на европейските цигани“ от Гратън Пъкстън и Доналд Керик в превод на самия Д. Керик (Puxton & Kenrick 1988); *Romengiro Drom Indijatyr ke Maškiratuno Derjav*, ромско издание на „Пътят на Ромите. От Индия до Средиземноморието“, в превод на Валдемар Калинин (Kenrick 2001); *I Romani Kultura* (Ромската култура) от Елена Марушиакова и Веселин Попов (Marushiakova & Popov 2012).

В Източна Европа по-голямата част от заглавията на ромската литература са издадени от неправителствени културни/образователни/правозащитни организации или от самите автори с помощта на грантове от донори, подкрепящи развитието на ромската култура и литература. В Западна Европа издателската дейност се осъществява предимно от професионални издатели, в повечето случаи специализирани в малцинствена литература некомерсиални издания. В наши дни изданията на ромски език често са подкрепени от държавни програми в страните, където ромите имат статут на (национално) малцинство и ромският е признат като малцинствен език, а периодичните издания на ромски организации са подкрепени от програми за култура и медии на малцинствата или са част от институционалния бюджет на дадена ромска организация.

4.3. Преплитане на активизъм и литература в международен контекст

В тази част се анализират повествованията за ромския народ в съвременни илюстрирани книги за деца и по-широка читателска аудитория. Основната цел е да се изследва преплитането на литературните повествования и идеите за ромска нация на международното ромско движение. Сравнителният анализ се базира на примера на три издания от различни географски региони на Европа – илюстрираната историческа книга „Ромите“, издадена в Полша на ромски, полски и английски (Różycka, Balkowski & Rudowski 2011), двуезичната книга с фотоилюстрации „Мари-Клод – едно ромско момиче“, издадена в Швеция (Taikon-Melker & Eriksson 2010) и ромскоезичната детската книжка „Легендата за Ган и Чен“ от Лятиф Демир (Demir 2009).

След 90-те години на XX век развитието на международното ромско движение и ромската литературна сцена са взаимносвързани в глобализиращия се свят. Една от общите тенденции е появата на ромска историография и на стандартизиран модел на разказване на ромска история, въплъщаващи идеите на Международния ромски съюз (International Romani Union – IRU) и отделни ромски активисти. Примери за този историографски разказ могат да бъдат намерени в книгите, публикувани от ромски учени и активисти (Djurić & Demir 2005; Hancock 2013; Kenrick 1998; Koka 2007). Интернационализацията и транснационалните тенденции в развитието на ромската литературна сцена (които надхвърлят границите на национална държава или регион) са характерни за четвъртия период в развитието на ромската литература, който започва на прага на XXI век и продължава и до днес. Именно в този период наблюдаваме развитието на общи тенденции. Сред тях са появата на общи повествования за ромска история и идентичност, които съответстват на т.нар. големи национални разкази за политическа емансипация. В текста се разглеждат някои от най-често срещаните, а именно: за произхода и пътуването на ромите от Индия (който може да бъде наречен разказ за предците), за ромския Холокост

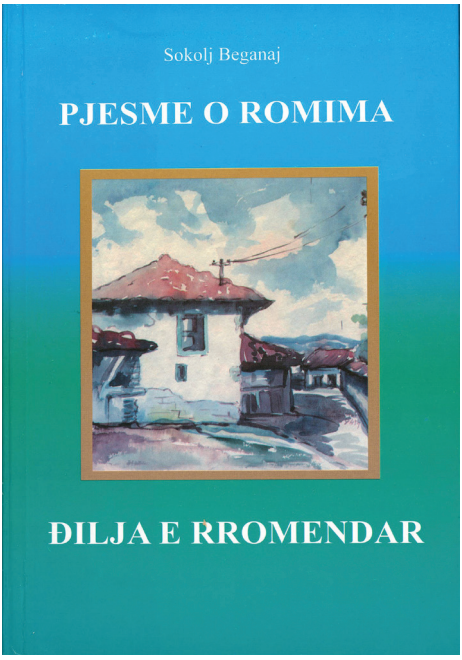

Ромският флаг вдъхновява дизайна на корицата на много ромски издания

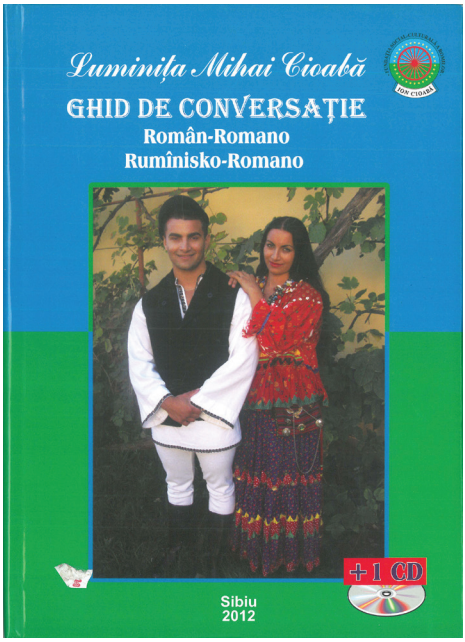

(разказът на жертвите) и този за обединителните ромски национални символи (химн и знаме). В дискусията се привеждат примери от трите книги, създадени в периода на транснационализация на ромската литература, с акцент върху тези три общи повествования и връзката им с идеите за ромите като нация в дискурса на ромското международно движение.

С оглед на анализа ще представим накратко идеите на ромското движение за единството на ромския народ според дейностите и решенията на Международния ромски съюз от 1971 г. насам, и особено през 90-те години на миналия век. В този период възниква концепцията за ромите като нация/народ без държава, транс(гранично)национално малцинство (Marushiakova & Popov 2005), или диаспора (Mirga & Gheorghe 1997). Едно генерално обобщение на идеите, изразени в политическите декларации на Международния ромски съюз, както и в трудовете и публични изказвания на ромски представители и учени (Acton 2006), имащи за цел да създадат национален исторически разказ, би било: Общият произход на ромите от Индия и Индия като ромската прародина; Дългогодишно присъствие в Европа и принос към европейската история и култура; Систематични преследвания, кулминация на които е ромският Холокост; Самоорганизиране на ромските елити със създаване на ромски национални символи и издигане на идеите за ромска нетериториална нация като политическа единица. Очертание на тези идеи може да се намери в текста на Анджей Мирга и Николае Георге „Ромите в XXI век: политически документ“:

> Ромските политически елити никога не са били решени да настояват за собствена територия и държава. Следователно, за да легитимират претенциите си, те изтъкват други елементи от концепцията за нация – общите корени на ромския народ, техния общ исторически опит и перспективи, както и обединяващия елемент в културата, езика и социалното положение. Опитът от Порайморс – холокоста на ромите по време на Втората световна война – изиграва важна роля за осигуряването на чувството за национална принадлежност на ромската диаспора. (Mirga & Gheorghe 1997: 18)

Тези идеи са артикулирани в научнопопулярната книга „Ние сме ромският народ“ (*We are the Romani people. Ame sam e Rromane džene*) на един от най-известните учени от ромски произход Ян Ханкок (Hancock 2013), публикувана за първи път през 2002 г. като помагало за учители и социални работници или за широката публика. От общо четиринайсет глави първите четири са посветени на историята на ромите от Индия до Втората световна война. Заглавията и подзаглавията на главите се състоят от ромски термин за съответния период, който Ханкок формулира и популяризира: *O Teljaripe*: Изселването от Индия; *O Aresipe*: пристигане във Византия и на Запад; *Robija*: Робство; *Desrobija*, *O Vuxljaripe: Навън в Европа*; *O Baro Porrajmos* (Голям Пораймос – термин на ромски за геноцида на ромите през Втората световна война, въведен от Ян Ханкок). Книгата, особено в историческата си част, може да се счита за прототип на други публикации на учени активисти, предназначени за учебни материали, като например „Кратка история на ромите“ от Райко Джурич и Лятиф Демир (Djurić & Demir 2005).

Както бе посочено, фигурите на ромския автор и ромския активист се припокриват. При липсата на утвърдена историографска традиция на „големия“ исторически разказ (т.нар. мастър наратив), писателите популяризират идеите на ромското движение за ромите като народ или нация, като изграждат литературен разказ, предаващ историческата памет. Техните публикации често са преплетени с политиката на идентичност, като индивидуалният разказ е тясно свързан с колективната съдба. Често срещани изрази в ромските публикации са обобщителни конструкти на колективна идентичност, предадени чрез „ние, ромите“, „всички роми“ и др. Сред някои от най-познатите активисти и писатели на международно или национално ниво са Слободан Берберски, Матео Максимов, Катарина Тайкон, Райко Джурич, Ян Ханкок, Христо Кючуков, Лятиф Демир, Надежда Деметер, Фред Тайкон и др. Тези изтъкнати ромски личности са писатели, редактори, съставители, публицисти, интелектуалци, които в своята литературна дейност (писане или редактиране на книги, създаване на организации на ромски писатели, издателска дейност, преподаване и др.) действат като „хроникьори“ на етническото минало,

ако използваме израза, популяризиран в теорията на етнонационализма на Антъни Смит (Smith 1996: 176). „Хроникьорите“ на етническото минало представят обобщаващ разказ за ромската идентичност в своите произведения (Smith 2000). В този смисъл повествованията в ромската литература не са индивидуални, а колективни и политически (свързани с политиката на идентичност), в смисъла на определението на Жил Дельоз и Феликс Гатари (Deleuze & Guattari 1986).

4.4. Трите разказа

Публикациите, с които ще илюстрираме „големите“ разкази за ромския народ, са от различни географски региони и са насочени към деца и ученици (а вероятно и към по-широка публика). „Мари-Клод – едно ромско момиче“ (*Marie-Claude – Jekh řomaní šej/ Marie-Claude – en romsk tje*j) е книга с фото илюстрации от Рамона Тайкон-Мелкер и утвърдения фотограф Ан Ериксон, чиито илюстрации са част от много от издадените ромски книги в Швеция след 2000 г. Двуезичният ромско-шведски текст разказва в първо лице за ежедневието и преживяванията на деветгодишната Мари-Клод, племенница на авторката Рамона Тайкон и внучка на Надя Тайкон, активистка от групата на *Калдарашите* (чиято биография също е публикувана, Mannerfelt & Eriksson 2003). Книгата е публикувана от издателство, управлявано от Фред Тайкон, редактор на ромското списание „Romani Glinda“ и издател на много от ромските детски книги в Швеция. Тя е илюстрирана с документални снимки и е придружена от CD с аудиозапис на ромския текст (Taikon-Melker & Eriksson 2010). Текстът е написан в стила, утвърден от Гунила Лундгрен, съавтор на много ромски публикации. Този стил, за първи път приложен от Лундгрен в нейната първа книга в съавторство с три ромски момичета, повлиява на ромската литература в Швеция от началото на XXI век, когато ромите са признати за едно от петте национални малцинства и се увеличава броят на издадените книги (Rodell Olgaç 2013: 200–201). Този стил се отличава със следните характеристики: (1) публикациите са богато илюстрирани с документални снимки и графични илюстрации от живота на главните

Romowie-Roma-Romanies
HISTORJA W OBRAZKACH
BILTENGRI ROMANI HISTORJA
E HISTORJA ROMANI OBRAZORIS ADRE
PICTURE STORY
Wrocław 2011

ЕДИЦИЈА: ДВОЈАЗИЧНИ УЧИЛИШНИ МАТЕРИЈАЛИ ОД ПРОГРАМАТА ПОР
E ALMAKORO SUNO
СОНОТ НА АЛМА
I LEGENDA
GAN THAJ ĆEN
ЛЕГЕНДАТА ЗА ГАН И ЧЕН
PEN3ARDE
ROMA
Jul Briner
Jango Reinhard
ПОЗНАТИ
РОМИ
Јул Бринер
Џанго Рајнхард
EDICIA: DUJ ĆHIBĚNGERE
MATERIALOJA TARI PROGRAMA POR
RKEC DARHIA
Skopje

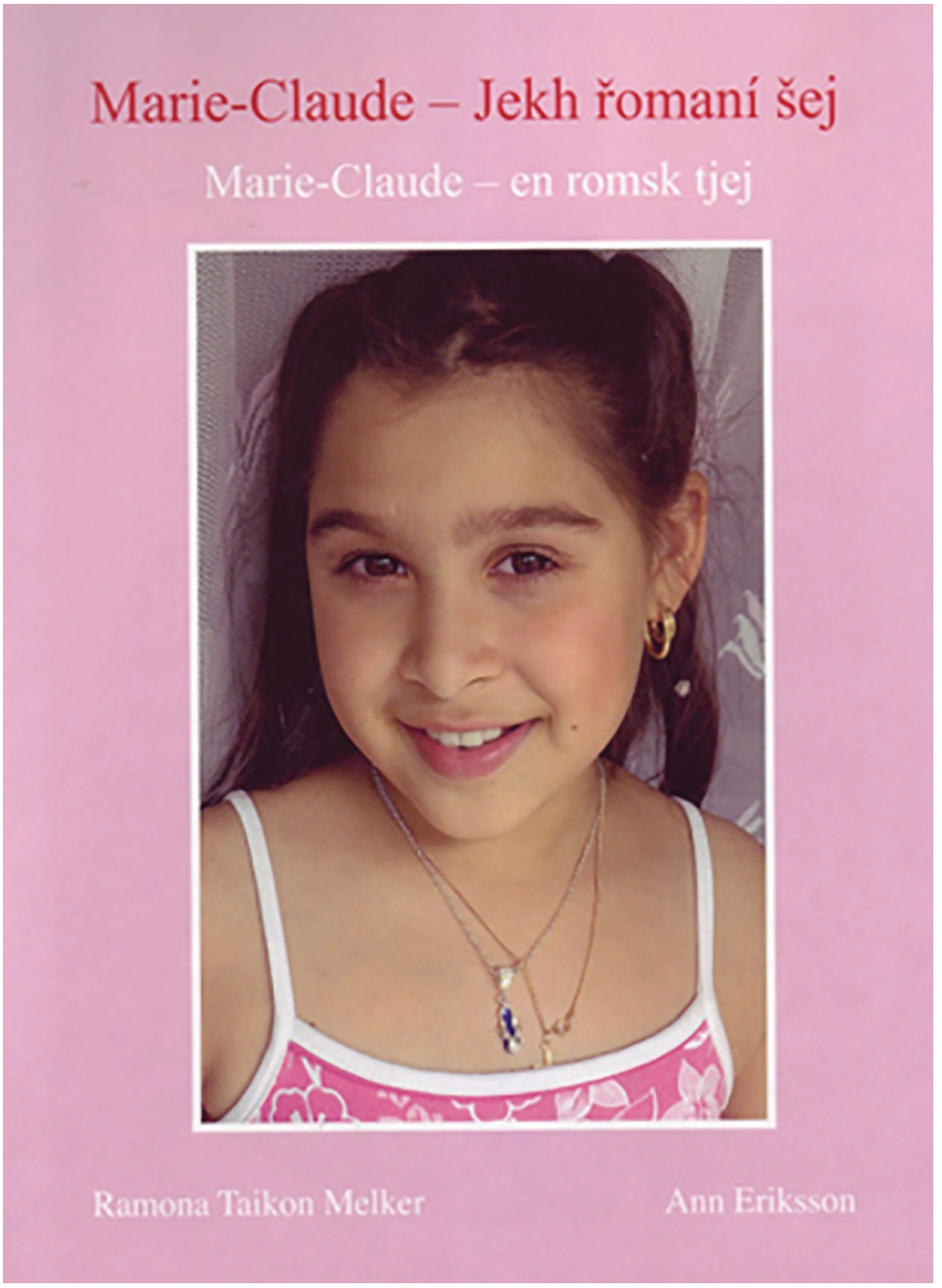

Трите издания за деца, които се дискутират

герои и техните семейства; (2) разказът е от първо лице и се базира на автобиографията и спомените на ромската личност от съвремието и майсторски съчетава повествование за собствения им живот с разкази за предците; (3) книгите са подходящи както за младежи, така и за възрастни (Zahova 2017a).

Мари-Клод разказва в книгата за своето лично пространство, за баба си, за уроците по ромски танци и карате, за забавленията в увеселителния парк на Стокхолм и как помага в семейния бизнес по време на лятната ваканция. Ромският произход на момичето често се споменава, например при първия разказ за нейните танцови умения („muří mami e Nadja sičardás man te kheláv řomanés kána símas tísta cinoři“ – моята баба Надя ме научи да танцувам в ромски стил, когато бях съвсем малка), при представянето на своя учител по танци („vo či del duma pes a godó řomanó dialékto sar mánde, núma sa gadjá miští ačaráv les“ – той не говори ромския диалект, който аз говоря, но все пак го разбирам добре) или говорейки като цяло за ромския начин на правене на нещата („kána khelés řomanés“ – когато танцуваш по ромски). На няколко страници в книгата са представени ромският език, ромското знаме, произходът и съдбата на ромите през Втората световна война.

Втората книга – „Ромите“, е с подзаглавие „История в картини“ и има паралелен текст на полски, два ромски диалекта (на *Бергитка Рома* и *Полска Рома*) и английски. Повествованието е в популярен стил и разказва в трето лице множествено число историята на ромите от Индия до днес, като се позовава на установени факти. Текстът е фокусиран върху определени периоди, сред които миграцията от Индия през Персия и Армения до Византийската империя, първото споменаване на присъствието на ромите на Балканите и в Западна Европа и т.н. Специално внимание е отделено на черните периоди от ромската история като „робството на ромите на Балканите“ и преследването на ромите в западноевропейските държави, политиките на асимилация в Австро-Унгарската империя и особено съдбата на ромите през Втората световна война и след това. Тъй като книгата е издадена от полска неправителствена организация, тя естествено има специален фокус върху

историята на ромите в Полша. Книгата завършва с информация за съвременното ромско движение – създаването на световната ромска организация през 1971 г. и на Европейския форум на ромите и чергарите в Страсбург.

И в двете публикации са поместени трите разказа, посочени по-рано: за пътуването на ромите от Индия (разказ за произхода и напускането на прародината), за ромския Холокост (разказ за жертвите) и за ромските национални символи, химн и знаме. Централно място в разказа на всяка етническа/национална общност заема въпросът за предците и историческия произход на общността. Въпреки че на ниво легенди и устни вярвания, и дори в личните разкази и публични изявления на някои ромски лидери (Нормундс Рудевич), а също и на обикновени роми (на Балканите или в Обединеното кралство), идеята за Египет като място на произхода на циганите все още съществува, в литературата и историческите издания се представя научно потвърденият факт, че произходът на ромите е от Индия. През 70-те години на XX век международното ромско движение има активни връзки с Индия, а на конгреса на Световния ромски съюз в Женева през 1978 г. Индия е обявена за родина на ромите. Връзката между ромския активизъм и Индия продължава и до днес. В Чандигарх, където се намира Индийският институт за ромски изследвания, за определен период от време се издава списание „Рома“ и се организира сесия по ромска литература, култура и език в рамките на Международния фестивал на писателите (и двете инициативи, ръководени от Вир Раджендра Риши, лингвист и активист на ромското движение). Дискурсът за циганите/ромите като забравени „деца на Индия“ присъства както в индийската политика, така и в ромския активизъм (Lal 1962; Ministry of External Affairs 2012).

Миграциите на ромите от Индия и пътя към Европа са отразени във всички учебници и научнопопулярни книги за ромска история (Djurić & Demir 2005; Hancock 2013), както и в редица научни разработки. Индийските корени на ромите се споменават и коментират в почти всеки текст в жанра мемоарна и биографична литература. Преселението от Индия има важно място не

само поради необходимостта да се знае произходът на народа и предците. При липсата на държава, обединяваща в момента ромите, символичното значение на Индия като място на произход, където всички роми са живели заедно някога (от гледна точка на опростения разказ, а не на научната точност, тъй като все още има дискусии дали ромите са били едно цяло по време на тяхното изселване, дали са мигрирали наведнъж или на групи т.н.) и която е „тяхната страна майка" и историческа прародина, позволяваща самоидентификация с определена територия, където някога са били обединени, е особено важно. Текстът в началото на историческата книга с илюстрации разказва:

> Ромите първоначално произхождат от Индия. В средата на първото хилядолетие след Христа те напускат родната си страна и се отправят на запад, спасявайки се от войни. Ромските предци са пътували през Персия и Армения във Византийската империя. Те остават в тази област за по-дълъг период от време, което се вижда от огромния брой заемки от местните езици на тези региони. (Różycka, Balkowski & Rudowski 2011)

Разказът на малката Мари-Клод също споменава на няколко пъти индийския произход на ромите и миграцията в Швеция на ромите *Калдараши*, към групата на които момичето принадлежи. Връзката с Индия е представена по индивидуализиран начин, през призмата на размислите на момичето: „Харесвам стаята си. Аз самата си я поръчах да е в индийски стил. Харесвам всичко, което идва от Индия. Преди много време ромите са дошли от Индия в Швеция. Може би заради това харесвам всичко, което идва от Индия." (Taikon-Melker & Eriksson 2010: 2). Повествованието внушава, че освен далечната връзка с Индия може да има и някои културни следи, тъй като момичето харесва всичко, което произхожда от Индия. По-късно, в средата на книгата, на няколкото страници, посветени на ромския народ, разказът преминава от индивидуалното към колективната идентичност. Забелязва се трансформация от първо лице единствено към първо лице множествено число. Раз-

казът така става представителен за всички роми, а внушението се подсилва с използването на първо лице множествено число, „ние, ромите“, и фразата *jekh narodo* (един народ): „Ние бяхме народ, който пътуваше. Ние идваме от Индия. Не знам защо сме напуснали Индия. Това е било преди много, много години. Дядото на баба ми е дошъл в Швеция от Русия преди повече от сто години“ (Taikon-Melker & Eriksson 2010: 7).

Интересен разказ, свързан с индийския произход на ромите, може да бъде прочетен и в книгата „Легендата за Ган и Чен“, редактирана и издадена от ромския активист Лятиф Демир в Македония (Demir 2009) под формата на илюстрирана приказка. Разказът е любопитна интерпретация на легендата за Ган и Чен, често срещана в устния фолклор на циганите и другите народи на територията на бившата Османска империя и обясняваща произхода на ромите от инцестен брак между брат Ган и сестра Чен, от които са се родили ченгене (*çingene* на турски), т.е. цигани. Книгата обаче представя променена в положителен смисъл интерпретация, в която дъщерята на индийския крал, Чен, е осиновена от ромите и се омъжва за сина на ромския главатар. Книгата започва така:

> В индийското царство в едно село живеели и роми. Те били земеделци. Главатар на ромите бил Шерин, който подобно на краля на Индия бил добър и мъдър владетел. Ромите го уважавали, защото бил праведен водач. Те живели мирно и добре, докато богатството на тяхното царство не привлякло завоеватели от други земи. Те искали да завладеят Индия и да заграбят богатството на хората, които живели в тази земя. (Demir 2009: 2)

Освен положителното преобразование на популярния народен разказ, тази версия за произхода на циганите може да се счита за повлияна от теориите на някои ромски активисти и учени относно произхода на предците на ромите от висшите касти на индийското общество (Hancock 2013: 14).

Наред с повествованието за индийския произход, вероятно най-разпространеният и плътно преплетен с идеята за общата

транс(национална) ромска идентичност разказ, който намираме в книгите с автобиографична и историческа литература, е този за ромския Холокост или за ромите като жертви в по-общ смисъл. Историческата памет за преследване, поробване и потисничество играе важна роля при определянето на символичните граници на много общности в техните исторически разкази. Според Славомир Капралски на фона на разнообразието от ромски групи, живеещи при различни обстоятелства и имащи различен исторически опит, наративът за гоненията/преследването притежава необходимия потенциал да създаде усещане за единство:

> Посланието, което се съдържа в този дискурс [за гоненията/ преследването], е трудно за оспорване от опоненти, като в същото време е лесно приемливо за различни групи роми. То дава възможност за създаване на исторически разказ, описващ събитията в хронологичен план, допринасяйки за развитието на историческото съзнание. Като показва продължаващото преследване/гонение, дискурсът може да улесни обяснението на съвременното положение на ромите в контекста на тяхната продължаваща дискриминация. (Kapralski 1997: 273)

Значителна част от усилията на ромския активизъм на национално ниво (особено в Германия от 70-те години на XX век, а по-късно и в други страни) и в международен план са насочени към получаване на официално признание на ромския геноцид и изграждане на възпоменателни практики за него. Въпросът за признаване и компенсиране на ромските жертви на Холокоста е повдиган на всички конгреси на ромския съюз от 1971 г. насам и е централен за Третия конгрес в Гьотинген (1981 г.), който е съорганизиран от Централния съвет на германските синти и роми (Marushiakova & Popov 2005; Klímová-Alexander 2005). На проблема на геноцида над ромите са посветени редица публикации (About & Abakunova 2016).

Следва да се отбележи, че самите ромски активисти използват различни термини на ромски, за да назоват трагичната си съдба по време на Втората световна война. Освен геноцид и холокост (често

с малка буква, за да се отбележи разграничението му от Холокост, който се отнася само до съдбата на евреите) ромите използват следните термини *Holokausto, Holokosto, Porrajmos, Samudaripen, Kali Traš, Pharrajmos* (Marushiakova & Popov 2010), като в последно време са налагат най-вече термините *Pharrajmos* и *Samudaripen*.

Макар и критикуван и отхвърлен от някои ромски активисти, един от най-популярните сред неромите е терминът, предложен и използван от Ян Ханкок: Пораймос или О Баро Пораймос. Ханкок вижда историята на ромите в Европа като вековно преследване, дискриминация и поробване, които кулминират в опита за унищожаването им по време на Втората световна война:

> Най-голямата трагедия, сполетяла европейското ромско население, бе опитът то да бъде изкоренено, като част от плана на нацистите за Европа „без цигани“. Въпреки че това не е първият правителствен план за унищожаване на ромите (германският император Карл V е издал такава заповед преди това през 1721 г.), той е най-опустошителният, като в крайна сметка унищожава над половината от ромското население на окупираната от нацистите Европа. Ромите бяха единствения друг народ освен евреите, които бяха набелязани за унищожаване на расова/етническа основа в окончателното решение […] На ромски Холокостът се нарича Baro Porrajmos, или „голямо заличаване“ на човешки живот. Porrajmos е грозна дума, напълно съответстваща на най-грозното събитие в нашата история. Може също да означава „изнасилване“, както и „зяпване“ като при шок или ужас. Някои хора се колебаят да изрекат думата на глас. (Hancock 2013: 34)

Докато наративите за циганите/ромите като „вечна жертва“ (Marushiakova & Popov 2005) се развиват в произведенията на някои ромски активисти през 80-те години на XX век и са били тема на автобиографични книги в немскоговорящите държави от същия период (Franz 1985; Stojka 1988), а спомените за преживяното по време на войната е част от литературните и публицистични дейности на едни от най-известните ромски автори в следвоенна Европа, от началото на XXI век тази идея се разпространява в ромската

литература за деца и ромските учебници (Zahova 2014: 68–70). Днес почти няма ромски автор, който, занимаващ се с интерпретация на исторически събития в мемоарна или друга литература, да не спомене преследванията и съдбата на ромите през Втората световна война или други периоди.

Кратка историческа версия за преследването на ромите четем в книгата с илюстрации „Ромите“. Повествованието предоставя някои от основните исторически факти и въвежда термина Порайморс. Публикацията предлага цялостен разказ, комбиниращ историята на преследването (ромите са принудени да напуснат поради войни, те са „подложени на принудително робство на Балканите“, жертви на преследване и асимилация в Западна Европа и т.н.) и историята за ромите като част от европейските общества от навлизането им в Европа („в много европейски страни ромите са били ценени заради техните занаятчийски умения“). Съдбата на ромите по време на Втората световна война, илюстрирана с тълпи от семейства, качвани през нощта в товарни вагони, е представена така:

> Втората световна война се оказа най-трагичното време на изтребление. Много роми са изпратени в гетата, разстреляни или депортирани в концентрационни лагери. На 2 август 1944 г. нацистите унищожиха „циганския лагер“, убивайки 2897 ромски мъже, жени и деца в лагера Аушвиц/Биркенау. Ромите наричат този период „Порайморс“, буквално [означава] „поглъщащо унищожение“. През годините 1935–1945 г. са избити не по-малко от двеста и петдесет хиляди роми. (Różycka, Balkowski & Rudowski 2011)

Интересно е да отбележим, че това е едно от малкото издания за деца, в които се използва терминът Порайморс. Докато „Ромите“ представя кратък научнопопулярен разказ за ромската история, в книгата за Мари-Клод повествованието е от първо лице. Момичето разказва как се запознава за първи път с историята на ромите по време на Втората световна война. Тъжната история на ромите (*nekežime historia*) е разказана от близък роднина, нейната леля Рамона, при посещения на изложба:

> Моята леля Рамона ми каза, че ние, ромите, имаме тъжна история. Тя искаше да науча повече за това, затова ме заведе в музея, за да видя снимки за ромите и снимки за Втората световна война. Облякохме се в най-красивите си дрехи, когато отидохме там. Имаше снимки на деца на моята възраст. Те бяха хванати като пленници в лагерите и не им даваха да ядат. И поради това с течение на времето мнозина са умирали. Бях изпълнена с мъка, когато си мислех за тях. Не можех да разбера защо постъпваха така с ромите. Ние не сме лоши хора. (Taikon-Melker & Eriksson 2010: 32–33)

Разказът в тази книга е много важен и интересен поради няколко причини, свързани с процеса на изграждане на историческа памет, и по-специално с комуникативните и възпоменателни аспекти на ромския Холокост, формулиран от Капралски (Kapralski 1997: 276). Посещението на музея се обозначава като важен, почти ритуализиран момент: момичето и леля ѝ са в най-красивите си дрехи, които обикновено обличат за важни тържества и официални събития. Момичето се идентифицира с децата, от една страна, защото са на нейната възраст, а от друга, защото е научила, че са в концентрационен лагер само поради ромския си произход. Въпреки че на фотографиите, илюстриращи текста, виждаме изложените плакати, които представят нацистките лагери и експериментите на Менгеле с хора, както и снимка на две момичета от лагерите, в текста не се споменават никакви числа (на убитите хора) или термини (като Порайпмос, нацисти и т.н.). В случая се разчита на внушението на индивидуализирания детски разказ; текстът е подсилен от персонализираните размишления на деветгодишното момиче, което е изпълнено с тъга и недоумение. В края на тази част разказът от първо лице единствено число се измества към разказ от първо лице в множествено число, с обобщаващи изказвания от името на всички роми – „ние не сме лоши хора“.

Швеция не е сред страните, в които ромите са пострадали по време на Втората световна война, но ромският активизъм в страната в наши дни е в голяма степен фокусиран върху дискурса за дискриминация, антициганизъм и преследванията на ромите. Темата за ромския Холокост стана особено актуална в първите десетилетия

на XXI век, когато започна изграждането на Музей на Холокоста в Стокхолм. Лелята на момичето, Рамона Тайкон, съавтор на книгата, е местна активистка, част от екипа на ромския културен център в шведската столица по времето на създаване на книгата. Тя е пример за местен активист, който разпространява ромския разказ за Холокоста от горе надолу и в унисон с международния дискурс и възпоменателни практики. Капралски определя ромските активисти на средно (местно, национално) ниво като тези, които действат между върховете на ромските политически лидери и обикновените ромски общности (Kapralski 2012: 364–366). Разказът, представен в книгата (на посещение на музея и възпоменание), показва, че в Швеция се наблюдават процеси на разпространение на идеите за обща ромската идентичност и история към по-младите поколения, като по този начин паметта се изгражда и поддържа жива (Kapralski 1997: 276).

Въпреки че някои по-ранни проучвания стигат до заключението, че ромското национално знаме и химн остават непознати за ромите (Barany 2002: 299), можем да твърдим, че в наши дни, поради широкото разпространение на тези символи в публичното пространство, в социалните медии и интернет като цяло, те все повече се припознават като символи не само от роми, но и от много нероми. Все по-масово е разпознаването на „Джелем, джелем" като ромски химн и една от най-познатите ромски песни. Мелодията е композирана от югославския ромски музикант Жарко Йованович, живеещ в емиграция във Франция и участник в Първия цигански конгрес през 1971 г., на базата на традиционна песен, станала популярна в публичното пространство на Югославия от изпълнението във филма „Събирачи на пера" на известния режисьор Александър Петрович. Йованович пише текст, свързан със страданието на ромите по време на Втората световна война, за да отбележи това централно събитие в историята на ромския народ (представяне на различни версии на химна в Марушиакова и Попов 1995). Въпреки че много роми знаят, че „Джелем, джелем" е ромският химн, малцина, извън активистите, участващи в световното ромско движение, биха свързали текста с трагичните събития от Втората световна война. Все по-разпознаваем е и ромският флаг – син и зелен цвят,

разположени хоризонтално един над друг с червена дхармачакра от 16 спици в средата, която символизира връзката с Индия и е вдъхновена от индийския флаг (в повечето случаи този символ се възприема и тълкува като колело на каруца, символизиращо чергарския начин на живот). По-широко разпространение ромският химн и флаг получават през 90-те години на XX век. Присъствието им в доминирания от медии, информационните технологии и мобилност свят, както и в инициативи и публикации, свързани с ромите, водят до по-широкото им популяризиране. Друг въпрос е колко от ромите се идентифицират с тези символи, както и в каква степен символите са израз на чувство за солидарност с ромите по целия свят. Интересен факт е, че много ромски публикации използват дизайн, наподобяващ ромското знаме при оформяне на кориците.

Символите на ромското национално движение се представят и в публикации за ромски деца и младежи. Една от илюстрациите в научнопопулярната книжка за историята на ромите представлява подиум с някои от ромските личности, избрани в ръководството на Първия конгрес, на фона на ромско знаме, като текстът гласи:

> През 70-те години на XX век са създадени много ромски организации, за да защитават правата на ромите и да представляват интересите на ромската общност. През 1971 г. близо до Лондон се провежда Първият световен ромски конгрес, на който са представени официалният ромски химн и обединяващият флаг. (Różycka, Balkowski & Rudowski 2011)

Както бе посочено, индийската чакра в средата на ромския флаг често се тълкува като препратка към номадския начин на живот, считан от роми и нероми за автентична традиция. Откриваме пример за това тълкуване в шведската книга за Мари-Клод:

> Веднъж в клас трябваше да разкажем за нашата страна. Но ние нямаме ромска страна. Имаме само знаме и ние го нарисувахме. Синьо отгоре, зелено отдолу, има червено колело в средата. Синьото е небето, зеленото е тревата и колелото произлиза от каруците, които сме имали преди. (Taikon-Melker & Eriksson 2010: 29)

4.5. Заключение

През 90-те години международното ромско движение формулира и популяризира в международен план някои идеи за ромите като нация без държава. Въпреки че тези идеи са резултат от различни процеси, протичащи през втората половина на XX век, в края на 90-те години, поне на ниво ромска интелигенция и активисти на ромското движение, се появяват опити за създаване на ромска национална (наднационална/транснационална/диаспорна) идентичност с няколко основни наратива, които трябва да изградят чувство за принадлежност и да представляват единството на ромите.

Можем да очакваме трайно присъствие и по-нататъшно развитие в ромската литература на трите разгледани наратива – за произхода, за ромите като жертви и за националните символи. Към тях можем да добавим и други често срещани теми и повествования, които не бяха обсъдени специално, като например тези за робството във Влашко, за „типичните“ ромски занимания, за чергарския начин на живот, за известни ромски личности, познати в масовата култура на макрообществото и т.н.

Тъй като стремежът за историческа справедливост чрез публичен разказ за ромите като жертви преобладава в ромския активизъм, бихме могли да очакваме нарастване на литературната продукция, свързана с това повествование (не само за времето на Втората световна война, но и робството в по-ранни исторически периоди в княжествата на Влашко и Молдова, както и съвременната дискриминация). Друг (взаимосвързан с наратива за жертвите) мотив, който се появява по-късно в ромския активизъм и историография, тепърва се развива и утвърждава като тенденция в литературата. Това повествование е свързано с бунта и съпротивата срещу потисничеството и дискриминацията, чрез например разкази за ромски герои, бунтари и участници в различни форми на съпротива (като партизански движение). Литературни и публицистични повествования за храбростта на „ромските герои“ и съпротивата вече се появяват (Mirga-Kruszelnicka & Dunajeva 2020; Nirenberg 2016).

Анализираните тук общи литературни разкази и взаимовръзката им с идеите на ромския активизъм се наблюдават не само в детската, но и във всички жанрове на ромската литература и дори във всички области на изкуството. През последните две десетилетия ясно виждаме как идеите за ромската нация са вградени в писмената продукция от и за ромите. Ромските детски книги на исторически или автобиографични теми са все по-тясно свързани с политиката на колективна идентичност на ромите. В тях присъстват повествования, свързани с дискурса за ромската нация на международното ромско движение. По този начин публикациите за деца представляват исторически разкази, които целят да изградят и представят ромската национална идентичност в отсъствието на стандартизирана ромска историография.

РОЛЯТА НА РОМСКИЯ ЕЗИК

Развитието на ромската литература през XX и XXI век е динамично, като броят на публикациите на ромски нараства значително. Ромската литература е многоезична от самото си създаване и ромският е един от езиците, на които тя се издава. В десетилетията след 1989 г. в повечето страни с ромско население в Европа нараства употребата на ромския език в книгоиздаването, преводите и периодичните публикации, написани и публикувани от и за роми (Bakker & Kyuchukov 2003; Matras 2013; Toninato 2014). Въпреки че много автори избират да пишат и публикуват на езика на мнозинството, ромският език има важна роля в тяхното творчество и в дейността на ромските издатели като маркер и символ на ромската идентичност. Наблюдават се тенденции на преплитане на ромското политическо движение и ромската литературна продукция на национално и на международно ниво, а ромската литература вече има характеристики, които надхвърлят границите на една държава или регион (Zahova 2014: 58–60). В този период ромската литература става глобален феномен. В някои страни на латинска Америка, в които живеят роми от векове, за първи път се издават книги на автори от ромски произход (Bernal 2005; Giannini & Felix 2021). На някои езици за първи път се появяват художествени произведения от ромски автори, като например исландски, където е публикуван сборник с разкази (Zahova, Magnúsdóttir & Jónsdóttir 2020).

В първата част на тази глава се разглежда типологията на употребата на ромски език в произведения, написани от ромски автори и активисти, която включва: (1) ромския като език на създаване и/или публикуване; (2) ромски преводи на литературни тексто-

ве, първоначално написани на друг език; (3) думи и фрази на ромски език като ключови елементи в книги на ромски автори, написани на друг език. Във втората част се разглежда последният тип, като се анализира ролята на ромския в текстове, написани на други езици. Обект на анализа е присъствието на ромския в текстовете и интерпретацията на употребата му. Думите, фразите и диалозите на ромски език, цитирани в текста, са представени така, както са публикувани в цитираните литературни произведения, без промяна или редакция. В цитатите ромските текстове са дадени в оригинал, а текстовете на други езици са преведени. Преводите от други езици на български са мои, с изключение на случаите, когато цитираните произведения са вече публикувани на български език. Ромските думи, термини и названия са изписвани предимно на латиница, тъй като това е обикновено използваната ортография, включително и в България.

5.1. Фактори

Периодизацията на развитието на ромската литература бе вече разгледана. Първият период започва с появата на писмени текстове през XIX век до Втората световна война. Следващият период се отнася към втората половина на XX век, когато произведения на ромски автори са издавани в много европейски страни, докато публикуването на ромски език е все още спорадично и зависи от националната политика спрямо ромите. Третият период настъпва през 80-те години на миналия век и се характеризира със значително увеличение на литературната продукция от ромски автори, особено през десетилетията след 1989 г. В четвъртия период, започнал в самия край на 90-те години на XX век и началото на новото хилядолетие, можем да говорим за интернационализация и глобализация на ромската литературна сцена.

От макроисторическа гледна точка, езиковите права и в по-общ план политиките на идентичност на дадена държава оказват влияние върху присъствието или отсъствието на ромския език в обществения живот и в печатните издания. Политиката на Съ-

ветския съюз в периода до 1938 г. създава условия, при които се публикуват стотици заглавия изключително на ромски (Roman et al. 2021: 264–273; Shapoval 2021ab), в големи тиражи, в рамките на малко повече от десетилетие. Когато общата държавна политика се променя, ромските писатели вече нямат необходимата подкрепа за издаване на произведенията си на ромски. Автори, които пишат на сърбохърватски, като например Йован Николич, са преведени на ромски и творчеството им е публикувано в двуезични издания (Acković 2014: 312; Nikolić 1982) като част от стратегията на Югославската федерация за гарантиране на културните права на ромите като етническа група в унисон с югославската етническа политика. През същия период в държави като комунистическа България и Румъния, където демонстрирането на ромска идентичност чрез публичната употреба на ромски език и културна продукция не е възможно, книги на ромски език не се публикуват, но въпреки това ромските автори издават свои произведения на езика на мнозинството. След падането на комунистическия режим в Източна Европа и появата на програми и политики в подкрепа на продукцията на ромски език, автори, които преди това са публикували на друг език, вече издават произведенията си на ромски. Такива примери са известният словашки ромски поет Дезидер Банга, който превежда свои текстове, публикувани по-рано само на словашки език (Banga 2012). През 90-те години на миналия век са направени ромски преводи на някои от произведенията на Усин Керим (Парушев 2002), известен като „циганския поет на България“, писал и публикувал на български.

До 70-те години на XX век издаването на ромски език, както и на който и да е неофициален език в Европа, е непопулярна идея сред утвърдените издателства, които се стремят да публикуват произведения с ясно определена читателска аудитория и гарантиран пазарен успех. Този фактор е валиден и днес. Публикуването на ромски е по-скоро зависимо от местните политики и финансовата подкрепа на образователни и правителствени институции или други донори, а издатели на ромска литература са предимно неправителствени организации, издателства на некомерсиална литература

или образователни институции. Специалните политики, свързани с правата на малцинствата в някои държави, нарасналият обществен и академичен интерес, както и ромското движение и активизъм в национален и транснационален план допринасят за публични изяви, включително издателска дейност, на ромски език. Роналд Лий сравнява 70-те години на миналия век – когато се появява първото издание на неговия автобиографичен роман „Проклет циганин“ – с десетилетията на прага на новото хилядолетие в Канада, когато излиза последното му издание под заглавието „Живият огън“:

> „Живият огън“, моето отхвърлено оригинално заглавие на „Проклет циганин“, описва по-добре темата на моята история, капсулирана във времето на монреалската субкултура и живота като периферия в квартала на червените фенери от 60-те години. […]
> Днес фалшивият образ на циганите като полумитологични същества или стереотипи от книги с приказки бързо се променя. Имаше огромен приток на ромски бежанци от новите демокрации и ромите (бивши цигани) вече не са безгласни. Непрекъснато нарастват ромските граждански права и политически организации, културни организации по целия свят и отделни уеб сайтове, чатове, бюлетини с обяви и други достъпни и популярни в интернет хитове, създадени от роми, са навсякъде в мрежата. Множество нехудожествени книги, някои дори от роми, са публикувани за ромите в много страни… (Lee 2009: ix-x)

Освен макроисторическата рамка трябва да се вземе под внимание и развитието на нивото на микроисторията и подхода на индивидуалните автори, редактори, специалисти по ромски език, които също влияят на присъствието на ромския в тяхната издателската дейност. Всяка публикация е резултат също и от индивидуални решения. Бронислава Вайс-Папуша създава поезия под формата на устни рецитации на ромски, която по-късно записва, за да бъде преведена на полски и публикувана от Йежи Фицовски в двуезичното издание „Песните на Папуша“ (Pieśni Papuszy 1956). Алия Красничи, най-продуктивният автор, редактор и издател в

постюгославското пространство, целенасочено публикува само на ромски, защото личното му убеждение е, че това е най-ефективното средство за запазване и развитие на езика.

Публикуването на езика на мнозинството е свързано със стратегията на ромските автори да отправят своите послания към националната читателска аудитория и да бъдат част на националната литературна сцена. Според Паола Тонинато така ромските писатели критикуват и деконструират наративите за роми, срещани в литературното творчество, създадено от други автори, с наративи, създадени от самите роми (Toninato 2014: 74–76). Един по-задълбочен преглед върху ромското книгоиздаване показва, че много ромски автори и издатели всъщност не се стремят да деконструират или критикуват образите на циганите в световната класика или националната литература, с които самите те се гордеят, превеждат и издават на ромски език; например преводите на поемата „Цигани“ на Александър Пушкин (1937, 1999) или „Кървава сватба“ на Федерико Гарсия Лорка (Lorca 1996). Целта на ромските автори е да запознаят с ромската култура и да „образоват“ читателите си относно своята история (като ги противопостави на погрешното схващане за ромите като свободни и неподчиняващи се на правила и закони), както и с непозната историческа съдба чрез собствени и автентични разкази, описващи чуто, видяно или преживяно от самите тях. Матео Максимов, както и много други ромски автори, пише художествена литература на френски не защото не владее свободно и писмено ромски език (той издава приказки на ромски и превежда религиозни текстове), а защото индивидуалната му стратегия е да установи диалог с мнозинството, да опровергае, иронизира или измести съществуващите стереотипни разкази за циганите в литературата на мнозинството чрез повествования, базирани върху неговия личен опит, наблюдения и схващания.

Ролята на индивида в създаването, редактирането и публикуването на ромски език не се изчерпва с автора. Експерти по ромски език и култура също могат да играят важна роля по отношение на публикуването на ромски. Милена Хюбшманова например изиграва

ключова роля в стимулирането на ромски автори да публикуват на ромски в Чехословакия и участва в процеса на редакция и публикуване на мнозина ромски автори от 1970 г. до началото на XXI век (Kramářová & Sadílková 2007: 11–12; Sadílková 2009; Ryvolová 2020, 2021). Ламберт Шерп и Ерик Люнгберг допринесят за редактирането на значителна част от литературата на ромски език, публикувана в Швеция след края на 70-те години на XX век (Gjerdman & Ljungberg 1963; Scherp 1979). Отново в Швеция, Гунила Лундгрен, съавтор на много от произведенията на шведската ромска литература, инициира преводите им на ромски. Елена Марушиакова и Веселин Попов са създатели и редактори на поредицата от томове „Студии Романи", в които се публикуват материали с ромски фолклор. Внушителната колекция на Мозес Хайншинк от устна култура и фолклор на ромски език формира основата за много от публикациите на ромски в Австрия (например Cech et al. 2009; Fennesz-Juhasz et al. 2003; Heinschink at al. 2006). Хайншинк допринася и за издания на ромски език в цяла Европа. Райко Джурич (Djurić 1969, 1979, 1980, 1982) и Шаип Юсуф (Jusuf 1996) са сред югославските ромски активисти, които участват като експерти в превода и публикуването на ромски на творби, първоначално написани на друг език (Balić et al. 1980; Zdunić, Vavpotić & Pavcek 1978). Ромската литературна сцена в тези страни би била по-оскъдна и по-различна, ако тези личности не участваха със своята експертиза в книгоиздаването на ромски.

5.2. Издания на ромски

Двата най-често срещани типа публикации на ромски са едноезични (само на ромски) и двуезични/многоезични книги, в които ромският е един от езиците за издаване. И двата вида имат своите подкатегории. Едноезичните публикации могат да бъдат първоначално написани на ромски език или да бъдат ромски преводи на произведения, създадени на друг език. Двуезичните/многоезичните публикации могат да имат версии на ромски език, отразяващи неромските текстове, или да събират произведения на ромски език

и такива, написани на други езици. Освен това има издадени ромски аудио версии на литературни произведения или части от тях, които иначе са публикувани на друг език.

Едноезичните литературни произведения, написани първоначално (или само) на ромски, не са много и най-впечатляващият до момента пример са творбите, създадени в различни литературни жанрове от ромските автори и активисти на Съветския съюз от междувоенния период: Александър Германо, Николай Панков, Нина Дударова, Олга Панкова. Михайло Безлюдско, Ром Лебедев, Евдокия Орлова (виж дискусията във втора глава). Между 1931 и 1938 г. са публикувани над 300 заглавия на ромски, като около една четвърт от тях са оригинални произведения (поезия, разкази, есета, пропагандна литература). В основата на езиковия стандарт, прилаган в тези издания, са кирилицата и диалектът на *Руска Рома*. Писани на ромски, тези литературни произведения са преведени по-късно на руски за други издания, а не обратното, което често се случва в наши дни (произведения, написани на друг език, се превеждат на ромски). Това е в унисон с политическата платформа на съветския режим по това време, който разглежда циганите като една от по-малките етнически общности (народности), чиято политическа и социална интеграция трябва да бъде постигната чрез развитие на собствен език и култура чрез създаване на оригинални произведения и преводи (Marushiakova & Popov 2017b; Shapoval 2021a). Наред с това ромските преводи на библейски текстове са не само най-превежданите, но и най-честите примери за монолингвистични текстове, издадени на ромски (van den Heuvel 2020). Библейските преводи и религиозни текстове на ромски са много и могат да се сравняват като обем само с преводната и оригинална литература, издадена в СССР в междувоенния период. Този факт води до заключението, че най-мащабните и успешни опити за развитие на ромския език като равностоен на другите чрез превод и разпространение на монолингвистични публикации са подкрепени от силно идеологизирани институции или политически режими, които иначе се считат за недемократични и потискащи индивидуалните свободи.

Що се отнася до авторското творчество на ромски език, броят на монолингвистичните издания, различни от фолклорни и религиозни текстове, до 90-те години на XX век е малък. Примери за това са поемата „Тари и Зерфи“ от Владислав Якович, издадени на диалекта на ромите *Ловари* (Jakowicz 1983) в Швеция, както и няколко заглавия, публикувани от Алия Красничи в Югославия. „Тари и Зерфи“ се публикува в период, когато стартира държавната инициатива на Националния съвет по образование в Швеция, наречена „Ромско учебно помагало“, в рамките на която се издават няколко произведения (Zahova 2017a). Докато произведенията, написани на ромски, са издадени заедно с превод на шведски (Caldaras & Caldaras 1983), текстът на ромската поема, съществуващ първоначално в устна форма, може да е бил твърде голямо предизвикателство за превод от страна на шведските лингвисти, участвали в редакцията и издаването, които нямат опит с превод на поетични произведения в рими и практическата невъзможност да предадат музикалността на оригинала чрез превод[3].

Алия Красничи, писател, преводач и редактор, чието лично убеждение е, че езикът може да се поддържа само чрез активно писане и издаване на ромски, е един от малкото автори, създаващи художествена литература на ромски. Предговорът към сборника с ромска поезия „Антология на ромската поезия от някогашна Югославия“ (Krasnići 2016), редактиран от него, първоначално е написан на ромски. В този предговор Алия пише за ромските поети (romane điljara), които са вдъхновени от ромската действителност и начин на живот през вековете:

[3] За илюстрация на оригинала предлагаме част от началото на поемата:

Atunći von kathar trade,
Ek laśo them avri rode,
Dikhle mišto njerin pe l gras,
(Ke sa laśe kofara sas.)
Kana gele te zumaven
Lenge źuvlja te draberen,
Pherdo love khere ande.
them kodo sas so rode.
(Jakowicz 1983: 35)

> Те (поетите) пишат със сърце и душа, когато създават поезия от болка или щастие, от бедност или липса не, от ромското богатство, което ги заобикаля. От майките и старите, от болката в сърцата им, от отминалите времена, от костите и пепелта на дедите и прадедите. От вековете, които са отминали и съхранили някъде там, под камъка на ромските шатри. От това, което се нарича Ромски живот (Krasnići 2016: 7).[4]

Въпреки че повечето ромски автори владеят майчиния си език, те обикновено пишат произведенията си на други езици. Обръщането към неромска аудитория е по презумпция част от стратегията за самопредставяне на „ромска реалност", създадена от ромски автори, често в противовес или в диалог с образа на циганите в световната литературна класика (Toninato 2014: 74–76). Така текстове, първоначално създадени на ромски в писмена или устна форма, се публикуват в двуезични и многоезични издания. Например Луминица Чоаба, която пише на ромски, но публикува своите творби в многоезични издания (Cioabă 1994, 2002, 2016), или Георгий Цветков (1999, 2001), който понякога създава разкази дори на два ромски диалекта, но винаги придружени с превод на руски. Пример за създаване на „суров" материал на ромски, който е публикуван на друг език, е „Родена съм под щастлива звезда" на Елена Лацкова (Lacková 1997). Книгата е написана и публикувана на чешки, последвана от издания на много други езици, но „оригиналните източници на ромски език" – разговорите между Лацкова и Милена Хюбшманова, въз основа на които е създаден ръкописът, остават непубликувани.

Друг вид издания на ромски са произведения, първоначално публикувани на друг език. Такива са преводите на класически произведения на детската литература, публикувани на ромски, като „Снежанка и седемте джуджета", книжки от поредицата „Емил от Льонеберя" и „Пипи Дългото чорапче" на Астрид Линдгрен, пореди-

[4] *Von hramosaren iljesa thaj oďesa, kana ďilaben katar e dukh jase lošajpe, katar o ćorripe thaj bićorripe, katar o rromano barvaljipe, kata goda so trujalisarol ljen. Katar e deja thaj phura, katar e dukh ano ilo, katar e nakhlje vaktore, katar e kokala thaj prahho e paponengo thaj anglopapunengo. Katar e šlberšimate save nakhlje jase garade, varekaj kote, telal o barr e rromane cahrengo. Katar goda so akhardol Rromano ďivdipe.*

цата от детски книжки с картинки за кучето Спот от Ерик Хил и дори преводът на продукцията на Уолт Дисни „Шрек“, публикувана на дръндарски диалект в българското ромско списание „Андрал“. Ромските преводи още от своето зараждане включват преводи на национални поети, станали част от литературния и образователен канон, като например Шандор Петьофи в Унгария (Petőfi 1878) или българския поет и революционер Христо Ботев, чиято стихосбирката е преведена от Савчо Савчев (Botev 2003). Сред преводите на ромски на литература за възрастни са и световни класици като Александър Пушкин (1937, 1999) и Федерико Гарсия Лорка (Lorca 1996). Корпусът от ромски преводни книги включва и издания от ромски автори, първоначално написани на друг език: „Kosovo mon amour“, драматургичен текст от Йован Николич и Руждия Русо Сейдович, първоначално написан на сръбски, е преведен на ромски за театрална постановки и публикуван в книжни издания (Nikolić & Sejdović 2004). Много от книгите, написани на шведски от Гунила Лундгрен в съавторство с ромски автори, са издадени в преводи на ромски език. Има ромски литературни преводи, издадени само като аудио версия – например избрани части от серията от детски книжки „Катици“ от Катарина Тайкон, четени от Ханс Калдараш, са издадени на ромски в четири части (компактдиска) в Швеция.

Многоезичните издания, в които ромският е един от езиците на публикуване, обикновено са двуезични книги с материали, първоначално написани или събрани (в случай на фолклор) на ромски и след това преведени на езика на страната на публикуване. Тези издания са предимно двуезични, но с цел достигане до по-широка аудитория често английският е трети език на публикуване. Такъв пример е издадената в България антология на ромската поезия под редакцията на Георги Парушев и с преводи на английски и ромски от Лиляна Ковачева (Парушев 2002). В многоезичните издания ромският е или първи и водещ език на публикацията (текстовете се създадени на ромски и впоследствие преведени), или оригиналите са написани на друг език и са публикувани в двуезични издания с преводи на ромски. В някои случаи, за да бъдат стимулирани книгоиздаването и развитието на ромския език, дори ромският устен фолклор, разказан на

друг език, е преведен на ромски. Така например в Черна гора, където много ромски групи говорят на албански, е записан ромски фолклор на албански, който впоследствие бе публикуван заедно със сръбски и ромски версии на текста, като ромската версия е в превод на ромския преводач Сейдо Яшаров от Македония (Vuksanović-Vukoslavović & Beganaj 2005).

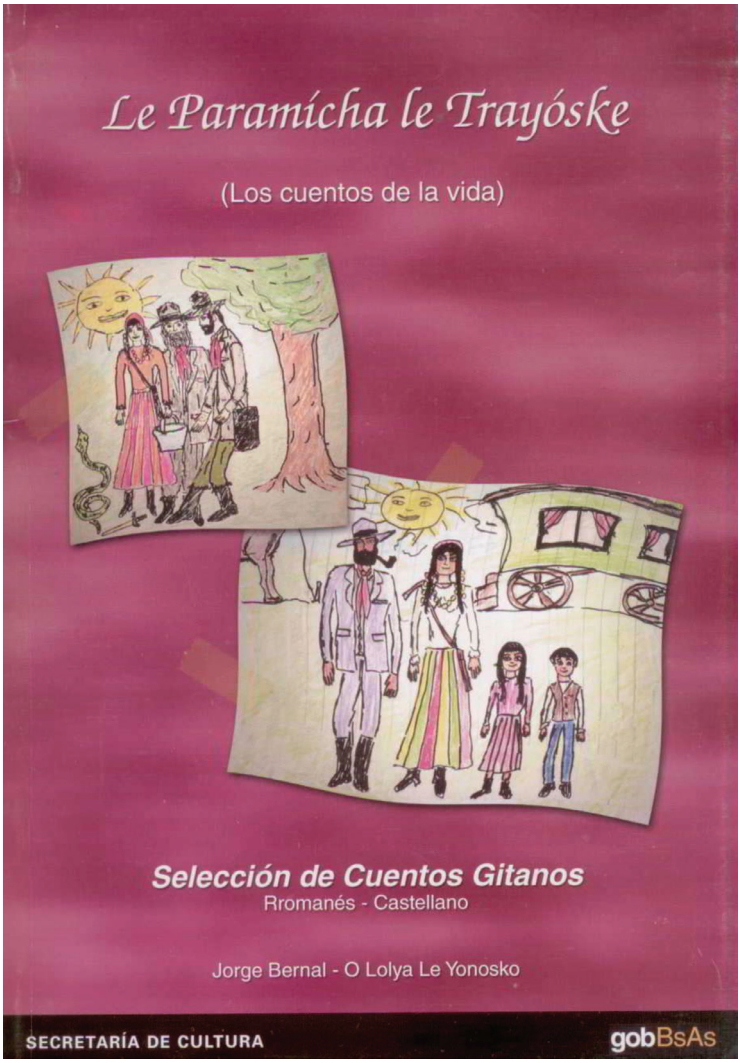

Двуезично издание от Хорхе Бернал Лоло (Bernal 2005)

DENAŠĽOM KHERAL
ÚTĚK Z DOMOVA

E Praha igen šukar foros, na ča šukar, ale the baro. A me, čhaj pal o gav, avľom andre ada foros pal e buťi. Akana terďuvaľ pro štacijonos u na džanav, kaj te džal. Naši imar ľikerďom khere, sa pes mange odoj zdžungľiľa. Mindig mange avľa andro šero, kaj avrether pes feder dživel. The khatar amende phiren o muršа Prahate te kerel buťi. Sako sombat avnas khere u vakernas, sar pes dživel Prahate. Akana som adej u na džanav, kaj te džal. So man khere vesekeďinďom la daha the le pheňenca, the avke thoďom pre miro u denašťom adej. Kajso dživipen, sar hin mire pheňen, man na cirdelas. Me kamavas vareso buter. Som le pheňendar nekterneder, hin mange dešochto berš. Avľom adej pal e buťi. Šunďom, kaj prikiden andre oja tovarňa, kaj keren o čokoladi, a the den ubitovňi. Ale akana hin štar ori pal o dilos u odoj nane ňiko.

Praha je moc hezké město. Nejen hezké, ale i veliké. A já, holka z vesnice, jsem přijela do města za prací. Teď stojím na nádraží a nevím, kam jít. Doma jsem to už nemohla vydržet, všechno se mi tam zošklivilo. Pořád jsem si myslela, že jinde se žije líp. I od nás jezdí muži pracovat do Prahy. Každou sobotu přijíždějí domů a vyprávějí, jak se v Praze žije. Teď jsem tady a nevím, kam jít. Doma jsem se pohádala s matkou a se sestrami, prosadila si svou a utekla. Takový život, jako mají moje sestry, mě nelákal. Chtěla jsem něco víc. Jsem nejmladší ze sester, je mi osmnáct. Přijela jsem do Prahy za prací. Slyšela jsem, že berou do čokoládoven a že dávají i ubytovny. Ale teď jsou čtyři hodiny odpoledne a nikdo tam není.

„Betko, sal oda tu, či na!“ šunel e čhaj pal o ďumo, visaľol u dikhel varesave Romes.

„Na sal tu e Betka Michaľanatar, la Kačaňakri čhaj!“

„He,“ phenel e Betka, „ale me tumen na džanav.“

„Tu man imar na prindžares, salas mek cikňi čhajori, sar geťom het andal o gav. Igen mares pre tri phen Heľena, vašoda peske maj phenďom, kaj peres ke late. Man vičinenas Khandis. Deš berš na somas khere.

„Betko, jsi to ty, nebo ne?“ slyší za sebou. Obrátí se a vidí jakéhosi Roma.

„Nejsi ty Betka z Michaľan, Kačaňačina dcera?“

„To jsem,“ povídá Betka, „ale já vás neznám.“

„Ty už mě neznáš, byla jsi ještě malá holčička, když jsem odešel z vesnice. Jsi moc podobná své sestře Heleně, proto jsem si hned řekl, že k ní patříš. Já se jmenuji Khandis. Deset let jsem nebyl doma.

Ale so tu adej keres korkori, Betko, kadebor svetos?“

„Avľom pal e buťi. Imar mande savoro kerdo, ča tosara kamav odoj te džal,“ chochaďa e Betka.

„A khere džanen, kaj adej avľal?“

„Joj, so tumen mandar phučkeren, oda miri veca. Tumenge andr'oda ňič nane,“ phenel imar choľaha e Betka.

„No, ta šun, čhaje: E Praha nane gavoro sar khere a kajsi čhajori, so na dikhľa ňič ča o veš the o maťi, andre kajso baro foros našľola sar niť! Še tu nadzem aňi na džanes, kaj oja tovarňa hin! A te odoj kameha te džal, ta the avke až tosara, bo akana odoj ňiko nane. A kaj kames te el dži tosara, te ňikas na džanes Prahate?“

„Mange jekh, the adaj šaj ačhav pro štacijonos a tosara šaj džav odoj. Šunen, Roma, mek tumenge vareso phenava: Me som pal o gav, ale te mek na dikhľan, mišto pre ma dikhen! Dikhen, kaj man hin muj? Šaj phučav, sar man odej dochudava, na?“

„Ale hin tut lačhi čhib!“ asal o Khandis. „No, ta ma ruš, ale te avena o phandle, ta so lenge pheneha? Buťi na keres, a mek kij'oda avľal pal e Slovensko! Ta takoj tut bičhavena pale, khatar avľal. Te kames, av manca. Me bešav adej nadur u tosara tut lidžava pro than. Ma dara mandar, se sam andal jekh gav, ta soske bi tuke na šigitinás? No, ta so, aves?“

„Mišto, ale len vera, kaj man tajsa ildžana andre oja tovarňa!“

„Betko, o Dei man te marel, te tuke me adej chochavav!“ phenďa u vazďa duj anguša upre kijo ňebos. Ila lake o taški u džanas avri. Mek mište, kaj bešelas nadur le štacijo-

Ale co ty tady děláš sama, Betko, takhle daleko ve světě?“

„Přišla jsem za prací. Už mám všechno vyřízené, zítra nastupuju,“ zaplaha Betka.

„A doma to vědí, že jsi odešla sem?“

„Joj, co se mě pořád ptáte? To je přece moje věc! Vám do toho nic není,“ říká Betka už rozzlobeně.

„No tak poslouchej, holka: Praha není vesnice jako doma a taková holka, která neviděla nic jiného než les a pole, se v takhle velkém městě ztratí jako nic! Vždyť ty asi ani nevíš, kde ta tvoje továrna je! A jestli tam chceš jít, tak až zítra, protože dneska tam už nikdo není. A kde chceš v Praze spát, když tu nikoho neznáš?“

„To je mi jedno. Můžu zůstat i na nádraží a jít tam zítra. Poslechněte, člověče, ještě něco vám řeknu: Jsem z vesnice, ale jestli jste se na mne ještě nepodíval, tak se dobře podívejte! Vidíte? Pusu mám, a tak se můžu zeptat, jak se tam dostanu, ne?“

„No, jazyk máš ostrý!“ směje se Khandis. „Tak se nezlob, ale co když přijdou policajti, co jim řekneš? Nepracuješ, a navíc jsi ze Slovenska! To tě pošlou zpátky tam, odkud jsi přišla! Jestli chceš, pojď se mnou. Bydlím tady nedaleko a zítra tě do té továrny zavezu. Neboj se, vždyť jsme z jedné vesnice, tak proč bych ti nepomohl? Tak co, půjdeš?“

„Dobře, ale přisahej, že mě zítra do té továrny odvezeš.“

„Betko, ať mě Bůh potrestá, jestli ti tady lžu!“ řekl a zvedl dva prsty vzhůru k nebi. Vzal jí tašky a vyšli z nádraží. Uká-

Двуезично издание
от Илона Феркова
(Ferková 1996)

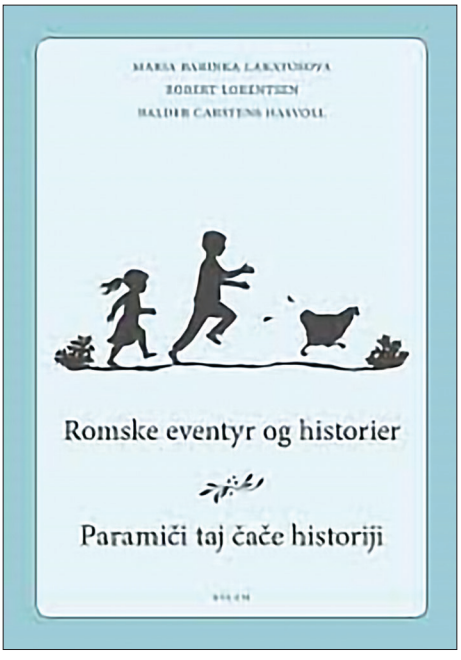

Двуезично издание
с разкази и приказки, публикувано
в Норвегия
(Lakatosova, Lorentsen
& Hasvoll 2016)

Въпреки че ромските и неромските текстове са идентични в повечето двуезични и многоезични издания, има публикации, в които ромските произведения не са огледален превод на неромския текст, а изданията включват компилация от ромски и други текстове. В някои случаи ромски версии само на част от литературните произведения се появяват в издание, публикувано предимно на друг език. Например сборникът с литературни и визуални произведения „Не бях в Аушвиц“ (*Ich war nicht in Auschwitz*) от австрийски ром Щефан Хорват (Horvath 2003) е написан и публикуван на немски, но три от разказите се появяват и на ромски – *O odleri* („Орелът“), *Jek lil andar Auschwitz* („Писмо от Аушвиц“) и *Jek suno* („Една мечта“). Фолклорният сборник „Горската майка“ (*Le vēšeski dēj*) от Кароли Бари (Bari 1990) съдържа разкази както на ромски, така и на унгарски в зависимост от езика, на който са записани материалите. Поредицата от сборници, редактирани от Сантино Спинели, които представят произведенията на ромски и неромски автори, участващи в конкурса за литература „Amico Rom“, са публикувани на много езици, включително ромски, в зависимост от езика, на който са представени в конкурса (Spinelli 1995–1997). Сборник на украинската ромска активистка Рани Романи (2015) съдържа нейни собствени текстове, както и произведения на други поети на ромски, украински или руски език.

Примери за двуезични публикации са и случаите на издание на неромски език, придружено от аудиоверсия на ромски на компактдиск. Публикуваната книга „Магията на силата на живота. Духовни и свръхестествени истории на циганите Ловари“ от Виктор Вишневски (Vishnevsky 2008) е написана и публикувана на английски език заедно с аудиодиск, подготвен по поръчка на издателя (Salo Press), в който авторът разказва шест от историите от книгата на ромски на фона на музика, композирана и изпълнена от сина на автора Лаци Вишневски. Издаденият на английски роман на Питър Инграм „Приказка за стърчиопашка: Животът на циганите от отминали дни“ (Ingram 2014) също се предлага с компактдиск, съдържащ записи на ромски и песни на уелски цигани, изпълнени от автора на книгата с акомпанимент на цигулка в изпълнение на Кати Уоткинс.

5.3. Езикът като маркер на идентичност

В наши дни почти няма произведение от ромски автор, написано на друг език, в което ромският език да не присъства. Употребата на ромски варира от думи и възклицания до по-обемни части като фрази, изречения или цял абзац, или речник в края на произведението. На базата на по-широк преглед на литературния материал може да бъде направена типология на присъствието на ромския език. Цитатите са от няколко литературни произведения, предимно мемоари и автобиографични романи, но типологията може да се счита валидна за всички жанрове.

5.3.1. Ромският език начело

Още от зараждането на ромската литература и появата на издания на ромски активисти периодичните издания носят ромски имена. И до днес ромските периодични издания публикуват предимно на националния език в държавата на издание, за да се популяризират изложените в тях идеи сред макрообществото, но повечето от имената на вестниците демонстрират ромска идентичност чрез заглавията си. Тази тенденция се наблюдава от раждането на ромската журналистика – списанията „Романы зоря“ (Ромска зора) и „Нево дром“ (Нов път) са публикувани на ромски в края на 1920-те и началото на 1930-те години в Съветския съюз, вестник „O Rom“ (Ромите) е публикуван през 30-те години в Румъния, в Сърбия „Romano lil“ (ромски вестник) се издава в три поредни броя през пролетта на 1935 г. (Zahova 2021c). Ромските заглавия и имена продължават да бъдат много популярни в журналистиката и периодиката – *Romano lil, Romano nevipe(n), Romano them, Romano Ilo, Nevo drom, Romano drom, O Rom/O Roma, Romano lav, Romani glinda* са често срещани периодични издания на ромски в много държави. Сред издаваните в България периодични издания срещаме имената на „Неве рома“, „Нево дром“, „О Рома“, „Романо ило“, „Дром дромендар“, „Романи дай“, „Акана“, „Амала“, „Андрал“ (подробен списък на изданията в Приложение 1).

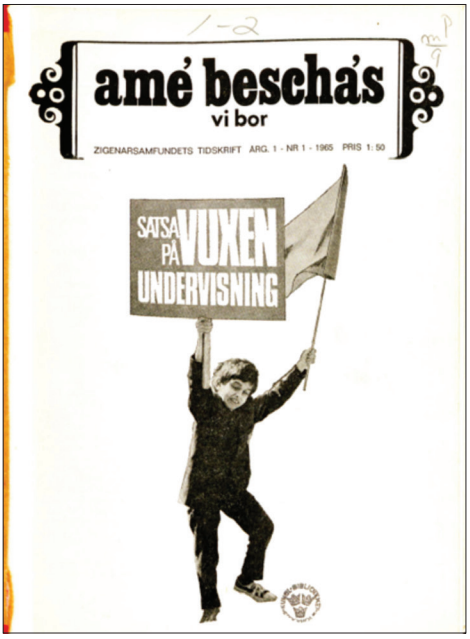

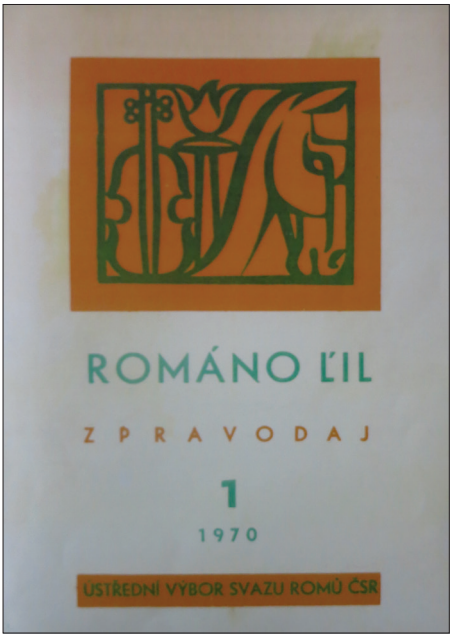

Периодични издания с ромски имена

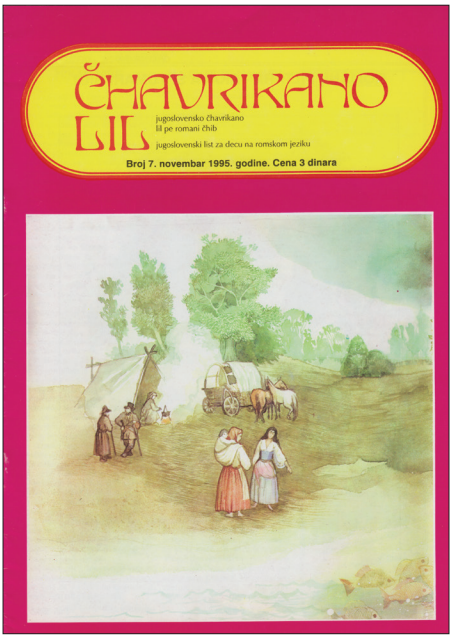

Моделът на използване на ромския в именуването на произведения се наблюдава и в литературните жанрове. Ромският в тези случаи присъства в заглавия или подзаглавия на произведения на ромски писатели. Двуезичните заглавия са популярни наред с подзаглавия или епиграфи на ромски в писменото произведение. Всяка глава от романа на Роналд Лий „Живия огън“ (в оригинал *E Zhivindi Yag / The Living Fire,* Lee 2009) е обозначена с карта Таро и име на ромски, преведено на английски, последвано от параграф, обясняващ как значението на картата е свързано със съдбата на главния герой (Янко): „E De Devleski, или карта Земя-Майка“ (Lee 2009: xiv), „O Del, или Бог“ (Lee 2009: 28), „O bengoro, дяволчето или превъплътен човек“ (Lee 2009: 84), „E zelani devliaka, или зелена богиня“ (Lee 2009: 130), „O bango vast, Пътят на лявата ръка ръка“ (Lee 2009: 164), „E Zor Devleski, или силата на универсалния интелект“ (Lee 2009: 198).[5]

„Ние сме ромите. Ame sam e Rromane džene“ от Ян Ханкок (2002, 2013) е написана основно на английски като помагало за учители и социални работници или като научнопопулярно издание за широка аудитория, която има интерес към ромската история и култура. Състои се от четиринайсет глави, първите четири от които са посветени на ромската история от Индия до Втората световна война. В заглавията или подзаглавията на главите присъства ромски термин за съответния период, който Ханкок е формулирал и популяризирал в своите академични публикации, като например „O Teljaripe: Изселването от Индия“, „O Aresipe: пристигане във Византия и на Запад“, „Robija: Робство“, „Desrobija: Освобождаване от робство“, „O Buxljaripe: Навън в Европа“, „O Baro Porrajmos“.

Всички глави в мемоарната книга на Ханс Калдараш (2015), публикувана на шведски, имат ромско название, отразяващо темата на главата, последвано от шведски превод: „Páro (дядо)“, „Kalderash“ (ромската група, към която принадлежи авторът), „Telarén (тръг-

[5] Заглавията на главите се цитират така, както се появяват в книгата, напр. някои са с главни букви, докато други не са с главни букви. Българският текст съответства на английския оригинал.

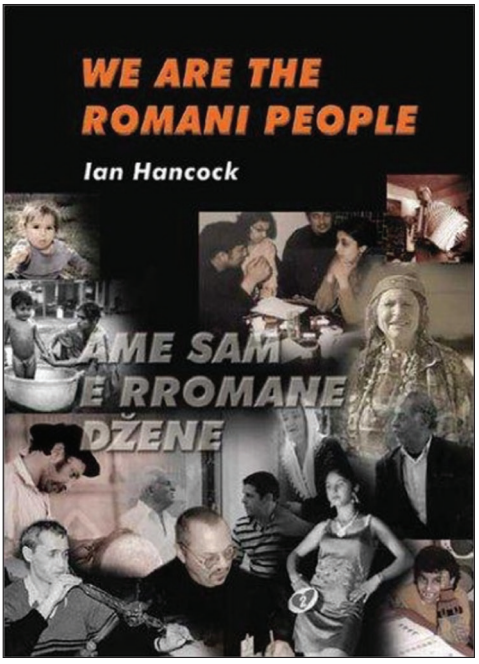

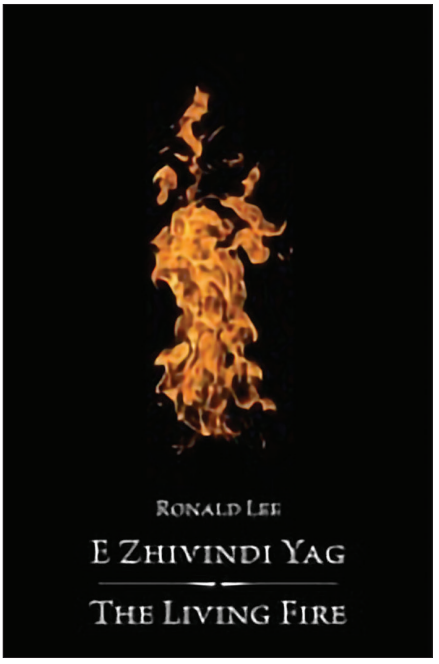

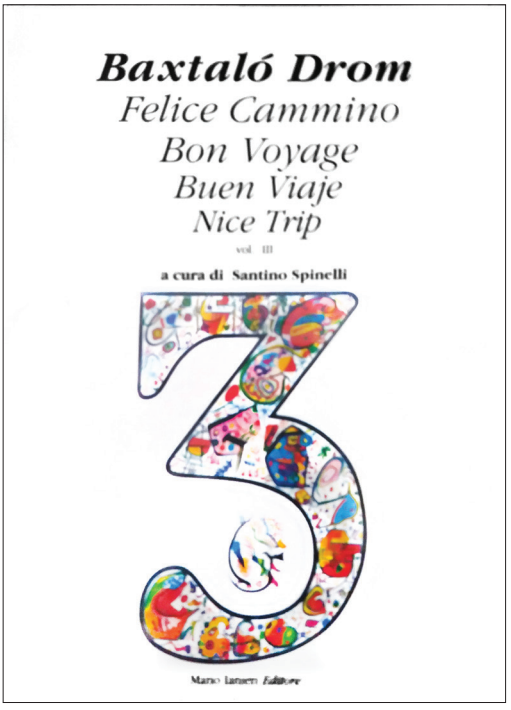

Ромският език
в заглавия на книги

вам)“, „O nevó them (Новата страна)“, „Paramitji (Приказка)“, „Rom“, „O sunó (Сънят)“, „Muri dei (Моята майка)“, „Gadjé“, „Ando rájo (В рая)“, „Gunári, moró ‘mamko’ (Гунар, баща ми)“ и т.н. Една глава от мемоарната книга в есеистичен стил „Циганка“ на Катарина Тайкон, първоначално публикувана през 1963 г., е озаглавена „Diklo, kris, marimé“ (Забрадка, ромски традиционен съд, нечисто, в смисъл на отлъчване и санкциониране от общността) без превод, за да отрази съдържанието на главата, посветена на ромската идентичност и културните норми, считани за специфични от автора (Taikon 2016a: 84). Джъд Ниренберг в своята книга със спомени на английски език, озаглавена „Цигански движения“ (Nirenberg 2015), също използва ромски за номерата на главите в книгата от първа част (Angluno kotor) до осма част (Oxtoto kotor).

Книгата с мемоари на Вера Била („Вера Била – Път с възходи и падения“), популярна ромска певица и основател на групата „Кале“, е написана от Мари Формачкова на чешки език. Книгата и всичките 22 глави започват с епиграф под формата на ромска фраза или поговорка, последвана от чешки превод в скоби (Formáčková 2011). Поговорките са избрани според съдържанието и съответно виждането на Била за описаната в главата част от живота ѝ. Този модел започва от заглавната страница на книгата, където чешкото заглавие „Nahoru a zase dolů“ (Възход и падение) е последвано от ромски текст с превод на чешки в скоби (тук даден на български):

So hin čačipen andro džívdipen?
(Какво е истинско в живота?)
Kamiben the meriben.
(Любовта и смъртта)

Заглавието на първата глава „Kdo jsem?“ (Коя съм аз?), е последвано от епиграфа „Gadžeske bašavav andro kan, Romeske andro jilo (На неромите пея в ухото, на ромите в сърцето)“. Втората глава („Какви бяха родителите ми“) има епиграфа „Muršes šaj jel šel piraňa, al´e romňi hin les ča jekh (Мъжът може да има сто любовници, но само една жена)“. В началото на главата за нейния съпруг

Манжел Франтишек е цитирана поговорката: „Pativalo Rom mek the andre bokh te merel, pativ na bisterel (Достопочтеният ром не забравя уважението дори когато умира от глад)“. Главата, разказваща за осиновения син на Вера („Моя син“), започва с поговорката „Nane čhave, nane bacht (Без деца няма щастие)“.

Друг мемоар – „От Брутовце до края на света“ на популярния чешки изпълнител от ромски произход Антонин Гондолан, съдържа две глави, посветени на обща информация и размислите на певеца за ромския народ. И двете включват ромски поговорки като епиграф. В началото на главата „За ромите“ (Gondolán 2010: 151) е цитирана поговорката „Dilino phenel, so džanel, goďaver džanel, so phenel (Глупавият казва каквото знае, умният знае какво казва)“. Втората глава за историята на ромите (Gondolán 2010: 161) започва с епиграф, цитиран също в началото на една от главите в мемоарите на Вера Била (Formáčková 2011: 45): „Ko kamel ča pes, na džanel s´oda bacht (Който обича само себе си, не знае какво е щастие)“.

5.3.2. Ромски думи, обозначаващи културни кодове

В текстове на литературни произведения се използват думи, свързани с вярвания и социокултурни норми в ромската култура, които се считат за маркери на идентичност от общността. Както посочва Анджей Мирга, съществуват неписани правила и норми на поведение, които се възприемат като уникални ромски характеристики от всеки член на общността. Тези правила и норми са свързани с различни ключови понятия и често се наричат romanipen (ромство) (Mirga 1987: 244–245). Те се разглеждат от ромите като важни маркери за идентичност по смисъла на Фредрик Барт (Barth 1969), които ги диференцират и отделят от другите групи, с които взаимодействат. Ромската дума, обозначаваща такъв маркер за идентичност, може да бъде по същество непреводима на друг език. Ето защо много автори избират да използват оригиналната ромска дума без превод, с пояснителни бележки или с речник в края на произведението. По този начин, от една страна, могат да се избегнат

грешни конотации, произтичащи от преводите. Например думата крис не може просто да бъде заменена със съд или трибунал, когато се описва практиката, защото това може да доведе до погрешни интерпретации сред четящата аудитория (такива интерпретации доведоха например до представянето на крис като паралелно правосъдие и съдебна система в шведските медии през 2023). От друга страна, използването на ромски език допринася за засилване на чувството за автентичност на ромската културна практика. Тъй като са важни за ромската култура и се считат за културни маркери в общността на автора, тези термини са от ключово значение за отделянето от Другите (обикновено неромите) и като такива те са въплътени в литературния разказ.

В своя сборник с новели, „Куклата на Мамелига (Книгата на страха)“, издадена на френски, Матео Максимов (Maximoff 1986) използва ромски при думи и термини от етнокултурно значение, като френският еквивалент на думите е в скоби: „La romana“ – цяла новела е кръстена на обичая, който в общността на ромите *Калдараши*, към който принадлежи авторът, се счита за специфичен и отличаващ (Maximoff 1986: 162). „Le Mulo“ (Мъртвеца) и „O Tchoxano“ (Вампирът) са герои в друга новела, думите ternear за ромски младежи и pativ (чест) също се използват в няколко новели (Maximoff 1986: 111, 143). В романа си „Окадени картини“ Менихерт Лакатош (1977; Lakatos 1975) също използва думи, които означават етнокултурни маркери, като чачо ром и чаче рома – израз, отнасящ се до роми, които живеят „праведно“, т.е. в съответствие с ромските закони и правила (Лакатош 1977: 16), гаджо – за нером, криси (Лакатош 1977: 16) или романо криси – за цигански закон и традиционен съд, преказа – за нещастие и лош късмет, драмаримос – за гадаене. В своя роман Роналд Лий споменава Kris Romani, или цигански съд (Lee 2009: 51), когато разказва за бягството на млада булка и последвалата общността санкция. Филомена Франц, която иначе избягва да използва фрази на ромски в мемоарната си книга като оцеляла в лагерите на Аушвиц (Franz 1985), в книгата си с народни приказки обяснява и контекстуализира значението на вярвания и фигури, срещани в ромския устен фолклор и вярвания като Beng

(Дявол), Mulo (Мъртъв човек), Tschor (Крадец), Raschaj (Свещеник) (Franz 2001: 44). Ханс Калдараш също използва ромски термини, които означават важни елементи от ромската етнокултура. Спомените за неговия дядо описват знанията на възрастния мъж на руски и ромски paramitji (приказки, истории) и го представят като krisatóri, член на традиционните ромски съдилища на старейшините – kris (Caldaras 2015: 6). В своите мемоари Калдараш също обръща внимание на самоназванията и екзонимите на ромските групи, както и важността ромите да се разграничават от gadjé (нероми) и ролята, която понятия като marimé и kris играят в процеса на разграничаване (Caldaras 2015: 20–21).

Друг вид присъствие на ромски термини се наблюдава при описанието на родствените и семейните отношения. Най-често за обръщения на ромски в пряка реч на литературните герои. Такива са kako (буквално чичо, използвано както за родствени връзки, така и за демонстриране на уважение към по-възрастни мъже), teta (леля, използвано както за родствени връзки, така и за демонстриране на уважение към по-възрастни жени), dej/daj (майка), dad (баща), papo (дядо), mami (баба), sastro (мъст), xenamika (сватове), rom (мъж), romni (жена), žamutro (зет), bori (снаха), šavo / čhavo (ромско момче), šej / čhaj (ромско момиче).

Ромски думи за предмети със или без определена роля в празниците и обичаите на общността също се срещат в литературните разкази. Те могат лесно да бъдат преведени на езика на публикациите, но явно авторите смятат представянето им на ромски за важно. Така ромският език понякога се използва за предмети от материалната култура, които са част от ежедневието или празничната обредност на ромската общност, към която авторът принадлежи или за която авторът разказва. Въпреки че някои от тези предмети изглеждат „обикновени“, те се считат за етнокултурен маркер и следователно използването им на ромски е целенасочено, за да се представи автентичният начин на живот на общността. Примери за предмети от материалната култура, които се появяват в ромския, са cahra (палатка, шатра), dikhlo (шал, забрадка), churi (нож), trastya (чувал), duhano (тютюн) и разбира се, love (пари). Храната

играе важна роля както във всекидневието, така и в празничния живот и названия на храни, които ромските автори считат за особено важни, се използват със или без превод и обяснения.

Чергарският начин на живот, характерен за някои ромски групи, особено в близкото минало, е предаден чрез спомени и чрез ромски думи за коне, каравани и каруци. Както Матео Максимов, така и Роналд Лий използват често vurdon за превозно средство (Maximoff 1986: 72). В разказите си Яна Елиът използва vardo (Eliot 2008: 76) и atchin tan, с което се означават местата за спиране на каравани (Eliot 2008: 54). Тези думи се срещат в много публикации от и за английските ромски цигани. Някои автори също съставят речник като част от публикацията, в който публикуват употребените в текста ромски термини.

5.3.3. Пряка реч на ромски герои

Друг вид включване на ромски език в литературните произведения, който съществува още от нейното зараждане, е чрез предаване на пряката реч на ромски герой. Цитирането на ромски фрази допринася с автентичност и пресъздава интимност, особено когато става дума за мемоари, биографии или художествена литература с ромски персонажи. Обикновено изреченията са кратки и представляват фрази, характерни за ежедневна комуникация – поздрави, благословии, ругатни, молитви към Бога, възклицания и заповеди. Някои ромски автори представят типични фрази, когато например описват срещи между роми.

В романа на Менихерт Лакатош например четем лаши техара! – добро утро (Лакатош 1977: 16). „Dzha Devlesa!“ (Върви с Бог!, фраза за сбогуване с тези, които отпътуват) и „Ash Devlesa“ (Остани с Бог! фраза за сбогуване с тези, които остават), когато ромските герои се сбогуват (Lee 2009: 162; Lakatos 2015: 288). Благословията „T´aven baxtale!“ (Бъдете щастливи!) се използва обикновено при среща с някого или при демонстриране на добри намерения към събеседниците (Maximoff 1986: 97). Често се представят и благословии, като например „Baxt, sastimos, vortakona. Te del o Del tuke but

shave – Късмет и здраве, приятелю. Бог да те дари с много деца“ (Lee 2009: 45), „Saste, bahtale, hota, raduma! – [Да сте] Здрави и щастливи!“ (Krauklis 2016: 18); “Lači bah! – Късмет!“ (Krauklis 2016: 24).

Обръщенията и възклицанията като – „Devla!“ (Боже), „Romale!“ (Роми!)“, „Čhaje!“ (Момиче!), „Čhavale!“ (Момчета!/Младежи!), „More!“ (Хей!/Ей!), които са често срещани в ромската разговорна реч, също са част от диалозите на ромски герои или присъстват под друга форма в литературните текстове. Обръщането към Бог като израз на молитва и призив за подкрепа и помощ е ежедневно в ромските общности. Тези фрази често се срещат в текстове на ромски автори. Жената е „господар“ в семейството и нейното основно задължение е да осигурява ежедневното съществуване на семейството и да отглежда децата. Както Жан-Пиер Лижоа пише, жената е консервативният елемент в социалната група, отговорен за предаването на културни и езикови кодове (Liégeois 1994: 86). Често срещан модел в мемоарните и белетристични произведения е да се представят на ромски думите на женски персонажи, особено по-възрастните.

Един от ярките примери за такъв тип пряка реч на ромски персонаж е първата книга със спомени на преживялата няколко нацистки лагера Чая Стойка „Живеем в забрава“, публикуван на немски език (Stojka 1988). Когато Стойка разказва как майка ѝ се моли на Бог по време на интернирането на семейството, тя винаги представя майчините си думи на ромски, последвани от немски преводи в скоби. Всичките ѝ призиви към Бог са молитви за помощ в тежки моменти и за оцеляване на децата ѝ: „Feima sutei amén agana o swunto Dell feri side batschas brelles. (Vielleicht hilft uns jetzt der liebe Gott, wir müssen nur alle fest daran glauben)“ – Сигурно Бог ще ни помогне сега, само трябва да вярваме в него! (Stojka 1988: 38); „Feima schudindas o swundo Dell mure duje schawen! (Vielleicht hat der liebe Hergott meinen zwei Buben geholfen)“ – Навярно Господ е помогнал на двете ми деца! (Stojka 1988: 42); „Dewlla so gerdam ame gatzawo baro, gaj du bisterdan ame? (Lieber Gott, was haben wir denn so großes verbrochen daß du uns ganz vergessen hast)“ – Господи, какво толкова направихме, че съвсем ни забрави? (Stojka 1988: 54); „Muro

lascho Dell schudin mure duje schawen, ej gam dreijin inge. (Lieber Gott, hilf bitte meinen zwei Buben. Vielleicht leben sie noch)“ – Мили Боже, помогни на двете ми момчета. Може би са още живи (Stojka 1988: 59). Подобни обръщения си спомня и Ханс Калдараш, когато разказва за майка си или баба си – „Devla, Devla ajutisar amen“ (Боже, Боже, помогни ни), „Nais tukhe Devla“ (Благодаря ти, Господи) (Caldaras 2015: 91). Кратки разговорни фрази на ромски жени, които се обръщат към децата и членове на семейството, също са предоставени на ромски в текстовете. В мемоарите на Чая Стойка не само обръщенията към Бог, но и обръщенията към децата е на ромски език, което отразява и ситуацията, която Стойка си спомня: „Na da ra murie scheej!“ – Не бой се, дъще! (Stojka 1988: 56). По същия начин изразите, обръщенията на старите жени към деца и други членове на семейството в мемоарите на Ханс Калдараш са предадени ромски: „Daravén moré tjavén! – Плашат децата ми!“ (Caldaras 2015: 98), „Le les! – Вземи го!, Avén haj xan! – Ела и яж!“ (Caldaras 2015: 100).

Широко разпространени са и други фрази на ромски, последвани от превод от разказвача. Такива примери има „Окадени картини“: naj love! (Няма пари), shun! (Слушай!), Najs! (Благодаря!), Chinav to nakh! (Ще ти отрежа носа!, фраза, използвана за заплаха с наказание). Освен тези непринудени фрази има и изрази, свързани с ромските вярвания, като например вярата в уроки: „Te na den les jakhaló – Да не го урочасат“ (Caldaras 2015: 70).

Използването на ругатни и псувни на ромски език също се среща в литературни текстове. В „Живият огън“ от Р. Лий четем някои типични примери за проклятие, следвани от превод на автора на английски: „Te xal o rako lengo gortiano – Дано ракът им изяде стомаха, тези алчни Гадже“ (Lee 2009: 7), „Te meren ando tumaro kul – Нека всички умрете в собствените си изпражнения“ (Lee 2009: 53).

Въпреки че в повечето случаи ромските изрази са преведени на езика на литературното произведение, има случаи, в които превод не е наличен, което прави текста разбираем само за ромския читател. В романа на Лий например „San tu Rom?“ (Ти ли си ром?) (Lee 2009: 2), „Rom sim“ (Аз съм ром) (Lee 2009: 22), „Si tut love?“

(Имаш ли пари?) (Lee 2009: 23) са без превод. Понякога френските и испанските фрази на главните герои в текста на Лий също остават непреведени, така че в този случай целта е по-скоро текстът да изглежда автентичен, отколкото да бъде неразбираем за неромската публика. В романа на Питър Инграм (Ingram 2014) обаче героите често говорят на англоромски, без тези текстове или думи да са преведени на английски. Инграм вместо това съставя кратък речник на използваните ромски думи, публикуван в края на романа.

В някои случаи липсата на превод отразява пресъздадената ситуация, в която ромските герои не искат да бъдат разбрани от неромите. В „Окадени картини!“ на М. Лакатош четем:

> – На ворби [не говори]! — извика Бада.
> – Виждаш ли, стопанино, не е глух той, само ням, бедният.
> Седях на края на канавката, замаян от съня, но все пак разбрах, че говори за мен.
> – Коде пхендьом, сар то мутосан [казах му, че си ням].
> Какво ли е намислил моя луд и защо иска оня, не по-малко луд от него нещастник да му повярва, че съм ням? Бада седеше в прогнилата двуколка, захилен като баба на Бабинден, и ми показваше с патерицата селянина, впрегнат в двуколката.
>
> (Лакатош 1977: 118)

В други случаи използването на ромски език отразява ситуация, в която се обменя информация, която не трябва да бъде разбрана от всички, като например при договаряне на цената за ремонт на оборудване, разказано от Роналд Лий:

> Общата сума достигна сто шестдесет и пет долара. Закръглих го на сто седемдесет и пет само за да продължа нещата напред.
> „Shel hay hiftawardesh ta panch dileri“, извиках на Коля.
> „Cent quatre-vingt piasters“, преведе Коля, добавяйки още пет долара.
>
> (Lee 2009: 7)

Използването на ромски език в пряката реч на ромски герои е разпространен похват не само сред ромски и ромскоговорящи автори. Той се използва за привнасяне на автентичност на текста и персонажите и от писатели, които не владеят ромски. Например Луиз Даути е в сътрудничество с ромския учен и активист Ян Ханкок при писането на своите романи, за да консултира основни термини и фрази в културата на ромите, чийто живот описва в романите си (Doughty 2003, 2014).

5.3.4. Диалози и части на ромски

Въпреки че използването на ромски език обикновено е ограничено до няколко думи или кратко изречение (възклицание, благословия, поздрав), в някои случаи в повествованието присъстват и по-дълги диалози. Интересен пример е книгата на Карел Холомек „Стари спомени“, издадена от него под псевдонима Карел Освалд (Oswald 2010). Докато в повечето мемоарни произведения, написани на езици, различни от ромския, откриваме предимно ключови фрази и думи, които са вмъкнати в не повече от две изречения, Холомек избира да представи на ромски всички диалози между членовете на семейството си, докато разказва за детските си години, тъй като ромският е бил езикът в семейна му среда. Авторът не говори ромски и диалозите са написани първоначално на чешки, впоследствие преведени от Яна Хабровцова на диалекта на ромите в Източна Словакия, който всъщност е различен от този, на който семейство Холомек са общували. В изданието ромските диалози са последвани от версията на чешки език, на която авторът ги е написал първоначално. В този смисъл по-важно е символичното присъствие на ромския език, а не диалектът, използван в пресъздадената ситуация. На няколко страници в началото на мемоарите е представено семейното събиране, на което дядото на Холомек Павел се обръща към синовете си във връзка с решението семейството да се премести да живее сред нероми, за да осигури по-добро бъдеще за всички. Ето само малка част от речта на Павел на ромски:

Čhavale, šunen man savore džene! Hin man varesave love, so zarodl´om pat´ivales mire vastenca. Le gadženge bikend´om mišten duje grasten. Vaš ola love šaj cinaha cikno kher maškar o gadže andro gav, pro Hliňakos. Savore džene oda than mištes džanen. Ando´oda kher ňiko na bešel. O gadže, so bešen paše, na keren ňisavi bida […]
No, al´e na džala oda sar pañestar. Savore mištes džanen, hoj o gadže amen na rado dikhen. Ačhela but kim previsarena peskeri god´i u lena amen maškar peste. Peršes amenge na pat´ana, phirena te dikhel sar so, merkinena pr´amende. Kerena pr´amende bida, hjaba hoj na keraha ňisavo bengipen. Mušinaha pr´amende te merkinen!

(Oswald 2010: 10–11)

Чада мои, слушайте ме всички! Имам малко пари, които съм спечелил честно с ръцете си. Продадох два коня на много добра цена. За тези пари мога да си купя малка къща сред гаджетата в селото, в Хлиняк. Добре познавате всички хора там. Никой не живее в тази къща. Гаджетата, които живеят наблизо, не правят проблеми.
[…]
Това обаче няма да тръгне като по вода. Всички много добре знаете, че гаджетата не ни харесват. Мнозина променят мнението си и ни приемат помежду си. Първоначално ни нямат доверие, навъртят се да видят как вървят нещата, предпазливи са към нас. Създават ни проблеми, въпреки че не сме направили нищо лошо. Трябва да внимаваме!

По-дълги диалози на ромски също четем в „Грехът на една ромска жена“ от Златомир Йованович (Jovanović 2015). Романът разказва историята за преселението на ромите и напускането им на Индия, сюжет, изграден около хипотетичната хронология, предложена от Марсел Куртиаде в неговите публикации (Courthiade 2003). Езикът на романа е сръбски, но за да придаде автентичност на историята и да подкрепи твърденията си, че индийските управляващи са били роми, авторът използва собствения си гурбетски диалект на ромския (последван от сръбски превод), за да представи диалозите или мислите на главните герои, особено когато те говорят с боговете:

„Devlikanije, so si kadava – Boginjo šta je ovo?“ Astardama bari dar – Tu san bari dikhavni thaj drabarni – Ti is odličan medijum.

(Jovanović 2015: 18)

„Богиньо, какво е това? [на ромски] – Богиньо, какво е това? [на сръбски]“ Уплаших се [на ромски] – Ти си голяма пророчица и гадателка [на ромски] – Ти си страхотна гадателка [на сръбски]

Главната героиня на романа е принцеса Ратна, която управлява Канаудж. Заради Божието пророчество, че зачеването през определен период от време ще бъде фатално, Ратна избягва съпруга си. В резултат на това той става подозрителен и се опитва за разбере каква е причината за нейното поведение. Техният диалог е представен на разговорен ромски, последван от сръбски превод:

Tu ći kames te ćumidesma? – Ti nećes da me poljubiš?
Soste san kasavi? – Zatšo ti takva?
So si tusa! – Šta se dešava to sa tobom?
Maha, o Del tusa – Maha, zaboga!
…
Tu man čačes ći kames – Ti me zaista ne voliš?
Katar tuke akana kodova – Odakle sad to?
Me tut but kamav – Naravno da te volim.
(Jovanović 2015: 24–25)

Не искаш ли да ме целунеш?
Защо си такава?
Какво ти има?
Моля те, Маха, за бога!
Наистина ли не ме обичаш?
Откъде ти хрумна?
Много те обичам.

5.3.5. Фолклор на ромски, представен в художествени текстове

Като представителен за ромската култура, фолклорът е не само популярен като жанр за публикуването на книги. Песенен фолклор на ромски език често присъства в повествования и текстове, издадени предимно на друг език. Тази тенденция се появява

още в периода на зараждането на ромската литература и се запазва и до днес. Драмите „Цигански замък“ и „Циганска сватба“, написани през 1890 г. от Ференц Нагьидай Стойка изобилстват от диалози на ромски, а героите често изпълняват ромски песни, които са публикувани без превод:

(И трите момичета започват песента)

KÁLYÓRI TÉTÓRI THÁVÓRI. (пеят)
1. Dévlá ! tugyán é Ruszályi,
Thánészté szi ámárógyi,
Vojá szá, szám szár lulugyi,
Náj máská áméndé chólyi.

(Гураньо скача и започва песента си сам)

GURÁNÓ:
2. Sukár é, séjlé, Lé Bálénczá,
Szár zélény vos Pátrénczá,
Trujal chutyilo Vászténczá,
Csumido lá lé, vusténczá.

(Гурано сяда, а Тутуя се изправя и пее сам)

TUTUJA:
3. Dévlá ! dévlá, szo té kërár ?
Kádál, se romnyekë té láv,
Lészko, dádész té mátyárár,
Lészká, se dáré sáj ligrár.

(Тутуя сяда и всички започват.)

MINDNYÁJAN:
4. Ámé szám lé, Lováréstyi,
Máskár ámé é Lávóri,
Tháj láki séj é Kályóri,
Tétóri tháj é Thávóri.

(Sztojka 1890: 210)

Докато в книгата си с мемоари „Между любовта и омразата: цигански живот“ Филомена Франц (Franz 1985) не цитира думи или фрази на ромски, в своята колекция от цигански приказки (Franz 2001) тя описва ромската култура, като предоставя ромските думи и термини или обяснява цигански вярвания. От самото начало Франц се обръща към детската аудитория на книгата, като казва, че сред циганите има много имена, които означават цветя, плодове и неща от природата като цяло. Тя представя песни на ромски, говорен от ромите синти, последвани от немски превод (Franz 2001: 15).

В „Живият огън“ от Роналд Лий ромските песни, изпети от главния герой, започват на ромски (обикновено първият стих), последвани от английската версия на цялата песен:

Molatnivas soro riato,
Tehara ande diminyatsa
Makiovavas amalensa
Xasaravas muri viatsa.

I was having a wild party with friends
All through the night till dawn
I was drinking and wasting my life
So I took myself, mother, and went away.
(Lee 2009: 14)

Наред с песните, благословиите, поздравите и поговорките има общи примери за устна култура, представени на ромски език с последващи преводи на езика на публикацията. В романа на Лий някои поговорки са дадени в пряка реч на ромски герои и в речника в края на текста. Сред тях са „Chi perel e pabai dur katar o kasht“ (Lee 2009: 88) и „Sap bianel sap “ (Lee 2009: 236).

5.4. Заключение

През десетилетията след 1990 г. се наблюдава значително увеличаване на присъствието на ромски език в публикации в сферата на

ромската литература. Ръст на ромските публикации се наблюдава както по отношение на преводите на ромски, така и при произведения, първоначално написани на ромски. Много книги се издават в двуезични или многоезични издания, като оригиналният текст е на ромски. Успоредно с това ромският език все по-често се използва в произведенията на ромски автори, които пишат и публикуват на други езици. Ромският език присъства дори в случаите, когато тези автори не са ромскоговорящи. Въпреки че повечето автори на проза избират да пишат на езика на мнозинството, ромският има важно място в ромските издания, за да изрази и демонстрира ромската идентичност.

Сред моноезичните издания на ромски най-многобройни са издадените религиозни текстове в превод на ромски, както оригиналната и преводна литература от времето на СССР от 1928 до 1938 г. (Shapoval 2021a). Наблюдават се няколко модела на присъствие на ромския в произведения, издадени на други езици. Сред най-популярните са: заглавия, думи и фрази на ромски език, представени начело на публикациите (заглавия на книги, части от литературни произведения и периодични издания, подзаглавия, епиграфи); използването на ромски думи, отнасящи се до вярвания, соционормативна култура, предмети от бита и празничния живот, които се считат за важни маркери на ромската идентичност; присъствието на ромски езиков фолклор и ромски фрази в пряка реч и диалози. Всички модели се използват като средство за представяне на ромската култура чрез литературния текст.

РОМСКАТА ЛИТЕРАТУРА В ДИГИТАЛНИЯ СВЯТ

От края на 90-те години на XX век и особено след 2000 г. в ромската литература могат да се идентифицират тенденции, които са повлияни от разширяването на международното ромско движение и нарастващия интерес към „ромския въпрос“ от страна на международни организации (Klímová-Alexander 2005; Sigona & Trehan 2009). Тези развития съвпадат с глобалните промени и т. нар. цифрова революция (Boone & Higgins 2003; Prain 1997), които настъпват с новото хилядолетие. Използването на информационни и комуникационни технологии (ИКТ) в ежедневието и широкият достъп до интернет откриват много възможности за публикуване и разпространение на литература в дигитален формат и ромската литература – литературата, създадена от роми и/или за ромска аудитория – не прави изключение.

В тази глава се предлага типология на цифровите форми, в които автори, издатели и други заинтересовани страни създават или правят достъпна ромската литература. Тук са разгледани следните дигитални формати, в които е достъпна ромската литература: (1) електронни книги, които могат да бъдат разделени на подкатегории в зависимост от формата на публикация, използвания софтуер и медията за разпространение; (2) дигитално публикуване на литературни текстове онлайн, което може да представлява само дигитална публикация или да бъде налично и в традиционен формат; и (3) аудио- и видеозаписи на литературни произведения (Zahova 2020c). Въз основа на тази типология и преглед на различните формати, илюстрирани с конкретни случаи, главата обхваща основ-

ните тенденции в издаването на ромска литература в дигитален формат до 2023 г. Основният фокус на дискусията е върху приноса на цифровите технологии и дигиталните медии в развитието на ромската литература по отношение на представяне, съхранение, достъп до и разпространение на литературния текст.

Използването на ИКТ сред ромските общности е обект на изследвания във връзка с ромския език (Leggio 2020; Leggio & Matras 2017), идентичност и стратегии за публично представяне (Akkaya 2015; Szczepanik 2015) и миграции (Clavé-Mercier 2015; Hajská 2019). Настоящата статия предлага класифициране на дигиталната ромска литература въз основа на проучване и анализ на съществуващи материали до 2023 г. Предложената типология има за цел да обхване всички цифрови форми на ромска литература, докато примерите, използвани за илюстриране на всеки дигитален формат не са изчерпателни, а имат за цел да илюстрират съответния тип. Целта е да се опишат видовете дигитална литература, които се появяват от началото на XXI век, като се обърне внимание и на използването на мултимедийни елементи (изображения, видео и аудио файлове). Представянето на цялостна картина на всички възможни формати на ромска дигитална литература е извън обхвата на дискусията предвид динамичния темп на развитие в областта на дигиталните технологии. Въпросите, свързани с достъпа до литературата в дигитален формат, читателската аудитория и избора на езици/диалекти в публикуваните материали, не са специално изследвани. Анализът посочва проблеми и предизвикателства, които се наблюдават в ромското дигитално публикуване, някои от които са свързани конкретно с него, докато други се отнасят до ромската литература като цяло.

6.1. Ромската литература и възходът на дигиталното издаване

Тенденциите в ромската литература са преплетени с развитията в историческите периоди, през които се наблюдават. За да можем да контекстуализираме дигиталните литературни форми, е

необходимо да припомним основните тенденции в ромската литература по време на четвъртия период от развитието ѝ, особено по отношение на нейната фаза на интернационализация и глобализация, когато се наблюдават развития, надхвърлящи границите на отделна страна или регион (Zahova 2014: 59–62). В по-ранните периоди на ромската литература нейните създатели са публикувани и известни предимно в границите на държавата, в която живеят. Техни произведения са превеждани и издавани в други държави като част от литературния поток между две национални държави и литератури. От края на 90-те години на XX век обаче се появяват общи черти на интернационализация в ромската литература. Тези тенденции са улеснени от световната глобализация и широката употреба на интернет, ИКТ и нарастващата мобилност. През този период ромското движение оказва силно влияние върху ромското литературното творчество, а много активисти гледат на литературата и писането като част от транснационалния процес на изграждане на обща ромска идентичност (Toninato 2014: 150–160; Zahova 2017b: 376–377).Този период съвпада и е улеснен от т.нар. дигитална революция, която засяга всички области на социалния живот, включително литературната сфера (Murray 2015).

През 90-те години на миналия век има ръст в производството на ромска литература, в контекста на подкрепата на инициативи за популяризиране на ромската култура, нарастване на ромския активизъм в Източна Европа и утвърждаването на определени права и политики, свързани със статута на ромския език или ромската общност на национално ниво. Много събития в рамките на международното ромско движение предоставят възможности за контакти между ромски активисти, които като част от своя активизъм на национално и транснационално ниво често са и писатели, както и издатели и разпространители на ромска литература. Особено интензивни са транснационалните контакти в райони с общо географско, културно или езиково пространство, като например териториите на бивша Югославия, Съветския съюз и Чехословакия. Появяват се и сходни наративи, представящи ромската история и колективна идентичност чрез текстови повествования и

визуални характеристики (Bakker & Daval-Markussen 2013; Zahova 2017b). През този период ромски писатели също участват в редица дейности за създаване на асоциации и мрежи, а четения на ромска литература са част от културни и политически форуми (например поетични четения са организирани като част от програмата на срещите на Международния ромски съюз). От края на 90-те години на XX век започват да се организират международни събития като световни фестивали и конкурси за ромската литература и се създават организации на ромски писатели като Ромския ПЕН център в Берлин (през 1996 г.) и Международната асоциация на ромските писатели (International Romani Writer' Association – IRWA, 2002–2008). Издават се и антологии, представящи ромски автори от целия свят (Zahova 2014: 63–64).

Въпреки значителния ръст на изданията и динамичните развития на национално и международно ниво, все още има много предизвикателства по отношение на производството, разпространението и достъпа до ромски литературни произведения. Публикуването на ромска литература обикновено е в сферата на некомерсиалното книгоиздаване и рядко е възможно без инвестиция от страна на донори. Освен това, ако дадено литературно произведение е написано на ромски, то е насочено към четяща аудитория с предимно устна компетентност или която е географски разпръсната и не може да бъде таргетирана като част от националния издателски сектор. Има и няколко системни проблема: некомерсиалният характер на книгите ги прави зависими от субсидии на донори или от самите автори; разпространението на тези произведения често не минава през издателската мрежа, а се извършва от авторите или организациите, публикуващи заглавията на национални или международни събития или по време на срещи с други активисти или експерти; изданията обикновено липсват от книжния пазар и разпространението им е силно ограничено; ограничен размер на четяща аудитория на ромски, което прави произведенията на ромски повече „емблематични" и символични (Matras 1999: 498), отколкото практически.

Именно в периода на интернационализация на ромската литература интернет променя много сфери на социалния живот и пре-

доставя възможности за публикуване, разпространение и достъп до дигитално съдържание. Дигитализацията и глобализацията създават условия за нови начини за издаване, популяризиране и разпространение на литература. Дигиталното публикуване не само отваря нови възможности за създаване, но и улеснява разпространението на съдържание, което на практика е неограничено и обусловено само от достъп до устройства/интернет и в някои случаи – на определен софтуер. Интернет и дигиталните технологии също така дават нов живот на вече съществуващата литература и динамизират публикуването на нови текстове (Boone & Higgins 2003: 133), създавайки глобална мрежа за публикуване и разпространение на книги на минимална цена в сравнение с печатното издаване. В този смисъл дигиталните технологии предлагат добри решения за преодоляване на повечето от предизвикателствата, пред които е изправена ромската литература. Дигитализацията на съществуващи печатни материали или създаването на дигитални текстове например би било решение за самоиздаващите се автори, които имат аудитория с определен интерес/профил/език в световен мащаб на значително по-ниски цени, отколкото при самостоятелно публикуване и разпространение на книга в традиционна печатна форма. Глобалният достъп до интернет създава аудитория, която по подразбиране не е ограничена от географско местоположение. Също така дигиталното публикуване по някакъв начин е „култура на конвергенция“ в смисъла, описан от Хенри Дженкинс (Jenkins 2006) – то улеснява интерактивния процес, при който публиката може да участва в процеса на създаване и би могло да бъде ангажиращо и атрактивно за самата публика.

Исторически погледнато, първото приложение на дигиталните технологии в издателската дейност е свързано с цифровизация на по-стари материали, които преди това са били публикувани чрез традиционни печатни медии. Най-старата дигитална библиотека е създадена по проекта „Гутенберг“, който стартира през 70-те години на миналия век и по-късно е включен в Универсалната дигитална библиотека (Universal Digital Library – Ulib), обединяваща библиотечни институции в САЩ, Канада, Китай и Индия и библиотеката

Александрина в Египет (Mani 2017: 224). Световната цифрова библиотека (World Digital Library, WDL) е създадена от Библиотеката на Конгреса на САЩ под егидата на ЮНЕСКО и съдържа някои материали, които представят ромски издания. Досега в никоя от тези библиотеки не е изградена колекция, представяща ромска литература. Подобна европейска инициатива е проектът „Европейска дигитална библиотека“ (European Digital Library), създаден през 2001 г. от осем европейски библиотеки, които постепенно обединиха над 50 национални библиотеки с цел да улеснят електронния достъп до националните колекции на участващите библиотеки с финансовата подкрепа на ЕС (Mani 2017: 218, 223). Като част от тази мрежа, Националната библиотека на Сърбия стартира инициатива за дигитализация на ромски публикации и материали в обществено достояние или защитени с авторски права материали с разрешение на автори и издатели (Injac 2009: 7).

В същото време цифровите технологии се прилагат в процеса на създаването на нови произведения изключително в дигитален формат. В сферата на книгоиздаването тези технологии отварят път към различни възможности, включително печат при поискване, електронно публикуване на книги, самиздат, продажба на книги в интернет (Boone & Higgins 2003; Haugland 2006), както и публикуване в блогове и платформи (Murray 2015). Дигиталното публикуване е особено важно за ревитализацията на малцинствените езици, както и издания с некомерсиални и образователни цели (Eisenlohr 2004). В този смисъл то предлага добри възможност за ромската литература, която нараства значителна след 90-те години на XX век.

Лин Андерсън-Инман и Марк А. Хорни (Anderson-Inman & Horney 2007) прилагат няколко критерия за определянето на електронните книги. Сред тях са електронни текстове, представени визуално на читателя, и софтуер, използван за показване и организиране на текста под формата на книга (напр. страници и дизайн, наподобяващ книга, опция за обръщане на страници и т.н.). Основната разлика между електронните книги и другия тип дигитално публикуване е, че тези публикации са проектирани и публикувани

като електронна версия на стара или новоотпечатана книга, която често може да бъде изтеглена. Веднъж изтеглени на компютър, книгите могат да бъдат четени без постоянна интернет връзка за четене/достъп до тях, въпреки че може да е необходим определен софтуер като Adobe PDF, Microsoft Reader, Open eBook или Kindle.

Дигиталната литература, от друга страна, се отнася до публикуването на литературни произведения в уебсайтове, блогове и социални медии, което не е организирано под формата на книжно издание (въпреки че някои от текстовете може да са публикувани в книги), а е под формата на хипертекст и е достъпно онлайн (Boone & Higgins 2003). Обикновено тази литература е предназначена за четене онлайн, не може да бъде изтеглена на устройство и за достъп до нея е необходима постоянна интернет връзка. Интермедиалността е термин, въведен от Роберто Симановски, за да опише основна характеристика на дигиталната литература, а именно, тя че надгражда традиционните медии, като включва текстове, картини и музика (Simanowski 2002: 18).

Нараства разнообразието от дигитални форми на литературни произведения и техните видове. В някои случаи става дума за аудио книги, които обикновено отразяват печатна книга и имат за цел да улеснят достъпа до съдържанието ѝ (Larson 2015). Създават се и по-кратки аудио и видео произведения на автори или почитатели, които четат произведения с цел популяризиране и разпространение на ромската литература. В тази категория като дигитална литература следва да се разглеждат само цифрови форми като записи на литература на CD или онлайн, които са създадени и публикувани в рамките на различните литературни жанрове. В случая не разглеждам различни форми на записи, базирани на драматизация на литература (радиодрама, театрални записи, анимационни видеоклипове), както и записи на разкази или фолклор, произведени на компактдискове, освен ако не са произведени и в писмена форма.

Следващите три раздела разглеждат всеки от видовете дигитални формати на ромска литература. Трите вида често се използват едновременно от създатели и разпространители на ромска литература и това ще бъде посочено допълнително в анализа.

Дискусията е фокусирана върху трите основни вида, описани по-горе – електронни книги, дигитално публикуване на литературни текстове и аудио (и видео) записи на литература, като всеки тип е илюстриран с допълнителна информация за конкретни публикации.

6.2. Електронни книги

Една от първите и широко разпространени дигитални технологии, особено в практиките на библиотеките, е дигитализацията на книги и ръкописи, които са обществено достояние и не са защитени с авторски права. Първите електронни формати на ромската литература повтарят този модел, въпреки че няма специална библиотека, която дигитализира само ромско литературно наследство. Единствената колекция, концептуализирана като сбирка на ромско писмено наследство, е *Zingarica*, достъпна на уебсайта на Националната библиотека на Финландия (https://fennougrica.kansalliskirjasto.fi/handle/10024/85841). Материалите, дигитализирани в *Zingarica*, принадлежат към фондовете на няколко национални библиотеки, главно на Финландия и Русия, но също и Естонския литературен музей, Националния архив на Швеция, Шведския съвет за национално наследство (Riksantikvarieämbetet) и Финландската агенция за наследство (Museovirasto). Броят на единиците в колекцията е 224 книги и 24 ръкописа, което прави *Zingarica* най-голямата дигитална сбирка, посветена на ромско езиково и литературно наследство. По-голямата част от единиците са дигитализирани и достъпни за изтегляне файлове в PDF формат на публикации на ромски език от междувоенния период в СССР. Съветската ромска литература от този период е определена от Виктор Шаповал като част от „Съветския ромски културен ренесанс“ (Shapoval 2020: 351), който има впечатляващ и количествено измерим резултат, възлизащ на близо 300 заглавия на книги и две списания (Roman et al. 2021: 260–276; Shapoval 2021a) от периода 1928–1938 г. Този ромски издателски проект остава без паралел по отношение на продукцията на нов литературен език и книгоиздаването на оригинална и преводна литература от ромските активисти от онова време. Печатните из-

дания на повечето от дигитализираните материали в момента са налични в няколко колекции на Националната библиотека на Русия.

Подобна инициатива предприе Националната библиотека на Сърбия в началото на XXI век като част от проекта, наречен „Европейската библиотека“ (TEL – The European Library), който приключи през 2016 г. В момента е част от Europeana, асоциация представяща дигиталното наследство на Европа чрез сбирки и други инициативи. Националната библиотека на Сърбия инициира създаването на библиография на заглавията на ромската литература, достъпна за всички членове на TEL, като идеята бе да се дигитализират книги и материали, които са обществено достояние (Injac 2009: 5–6). Сръбската национална библиотека, в сътрудничество с утвърдения ромски активист, изследовател и колекционер на ромски публикации Драголюб Ацкович, започна дигитализиране на такива материали през 2006 г. заедно с публикации, свързани с роми и ромски език от по-ранни периоди от района на бивша Югославия. Въпреки внушителния брой дигитализирани материали (над 100 отделни единици), промените в ръководството на институцията през 2011 г. доведоха до прекратяване на начинанието. Дигитализираните материали никога не са били достъпни онлайн и в момента на уебсайта на Националната библиотека на Сърбия има само електронна версия на създадената библиография.

Националните библиотеки на Финландия и Русия и техните партньори, както и Сръбската национална библиотека в рамките на проекта „Европейската библиотека“, разбират значението на ромското литературно наследство и неговото опазване и определят за приоритет дигитализацията на такива материали. Както и при други подобни проекти, те възприемат систематичен подход и включват проучвания като компонент при подготовката за дигитализация. Въпреки своята ограниченост във времето и представеното географско пространство, тези проекти успяха да бъдат реализирани благодарение на значителното количество налични по-стари печатни материали, особено в случая с колекцията от публикувани материали на ромски език от бившия Съветски съюз.

Същевременно ромски публикации и литературни материали са дигитализирани като част от създаването на общи сбирки чрез сканиране на стари публикации и ръкописи в рамките на инициативи на библиотеки, които не са конкретно свързани с ромски материали. Такива например са дигитализираните материали на ромски език, създадени през втората половина на XIX век от роми в Австро-Унгарската империя, които могат да се считат за първите писатели на оригинална и преводна ромска литература (Orsós 2015). Някои от оригиналните произведения и писма на Ференц Нагьидай Стойка от края XIX век и от по-късни периоди са достъпни в дигитален формат в Унгарската електронна библиотека (http://mek.niif.hu/), а преводите на Йожеф Болдижар (József Boldizsár) на стиховете на Шандор Петьофи в многоезични литературни периодични издания, публикувани в Трансилвания, са дигитализирани и достъпни като част от сбирките на дигиталната библиотека в Централната университетска библиотека „Лучиан Блага“ в Клуж-Напока (http://documente.bcucluj.ro/).

Освен тези институционални подходи „отгоре надолу“, съществуват и индивидуални инициативи за дигитализация на традиционна печатна литература и образователни материали и осигуряването на достъп до тях в интернет. Тези инициативи са по-малко систематични и са предприети от отделни личности с интерес в областта на ромската литература. Електронните копия на материалите се публикуват на различни уебсайтове за съхранение на файлове или са достъпни като файлове, придружаващи публикации в социалните мрежи. Електронните книги са трудни за намиране и следователно достъпът на по-широка аудитория, която не е в контакт с лицето, дигитализиращо материала, е ограничен.

Вторият основен тип електронни книги обхваща тези, които са предназначени за публикуване в електронен формат, обикновено като огледално издание на печатна книга. Най-разпространеният формат, в който произведенията на ромската литература са публикувани електронно и достъпни за безплатно изтегляне, е Adobe PDF. Другият използван формат е IDPF (International Digital Publishing Forum), в който се публикуват изданията на Kindle. Книгите, публикувани в PDF формат, често са резултат от проект с донор-

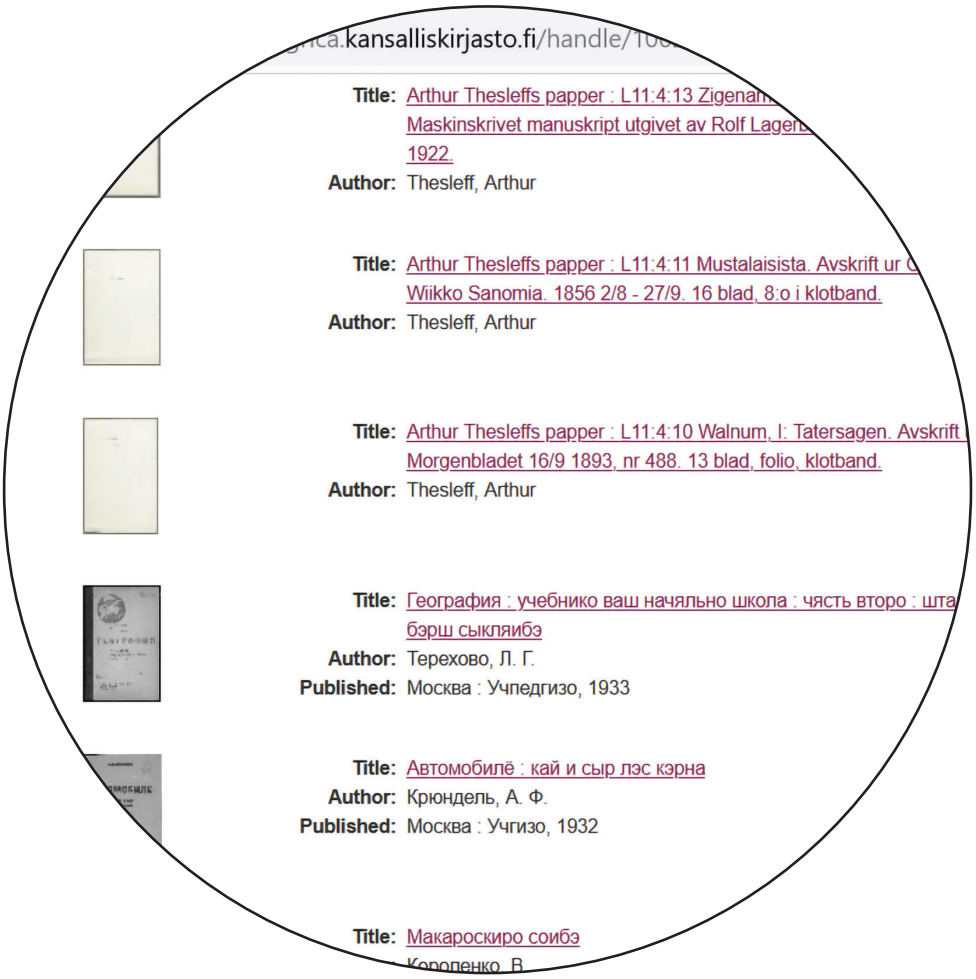

Колекцията Zingarica
https://fennougrica.kansalliskirjasto.fi/handle/10024/85841

ско финансиране и не са предназначени за продажба. Тези книги се публикуват в електронен формат, за да се осигури широко разпространение и достъп до публикацията. Например фондация „Следваща страница“, която за времето на съществуването на програмата си за издания на ромски език подкрепя около 40 издания на книги чрез схема за отпускане на безвъзмездни средства между 2002–2007 г., предоставя възможност издателите да направят публикациите си

Книгата на Цили Щмид в електронен формат
https://www.stiftung-denkmal.de/publikation/gott-hat-mit-mir-etwas-vorgehabt-erinnerungen-einer-deutschen-sinteza/

достъпни в PDF формат в малка електронна библиотека на своя уебсайт. В резултат на това седем от електронните книги бяха публикувани и достъпни онлайн до 2019 г. (в момента не са достъпни, но екранна снимка на заглавната страница на електронната библиотека може да бъде видяна тук: https://perma.cc/TM7F-4LNC). По подобен начин други организации с блогове и уебсайтове публикуват издадените от тях книги в PDF формат на своите уебсайтове. Германска фондация с дейности в областта на паметта за Холокоста публикува мемоарите на Цили Щмид на немски език (Schmidt 2020)

Издателство Kher предлага и дигитални публикации
https://kher.cz/citarna/

като печатна и електронна книга, достъпна във формати Kindle и PDF на уебсайта на организацията. Електронните книги, налични в PDF формат, обаче често не получават медийно внимание и не са рекламирани, а в някои случаи (когато уебсайтовете не се поддържат след края на финансирането на проекта) спират да бъдат достъпни. По този начин възможността за ползване на електронните книги е ограничен времево, както и по отношение на публика, до която достигат. Към този вид публикации трябва да добавим и ромските списания, които излизат и в PDF формат. Много от тях съдържат литературни материали като част от рубриките си.

Световна тенденция в производството на некомерсиални електронни книги е публикуването онлайн на издания в интернет платформи и достъп до произведения на изкуството. Моделът е по-устойчив по отношение на периода, в който книгите са достъпни. Потенциалът за достигане до широка читателска аудитория е по-голям, тъй като литературните произведения са част от ориентирани към читателя/потребителя платформи, които популяризират собственото си съдържание и продукти. Такива примери са електронните издания, достъпни на сайтовете на организации и издатели, които имат постоянен уебсайт или блог. *Romano kher* („Ромска къща“ на ромски) е Национален ромски културен център, създаден в Румъния през 2015 г. с правителствено финансиране, и в момента е най-активният издател и разпространител на ромска литература в страната. Чрез най-мащабния в страната уебсайт за интернет издателства ikultura.ro *Romano kher* осигурява електронен достъп до повечето книги и други издания, които публикува на хартия. Въпреки че academia.edu е замислен като социална мрежа в сферата на научните изследвания, на него са достъпни също издания, качени от автори, изследователи или активисти (например профила на румънския лингвист Георге Сарау).

Въпреки че електронните книги се считат за добро решение за некомерсиални издания по отношение на финансиране, разпространение и достъп, все още има малко примери за книги от ромски автори, предлагани в Kindle формат или други електронни издания. Английският е преобладаващият език за публикуване на книги на Kindle изобщо, включително на произведения от ромски автори. Сред малкото примери на такива издания са „Американска циганка. Мемоар“ от Оксана Марафиоти (Marafioti 2012), няколко книги, предложени само като електронно издание от словенския *синти* автор Риналдо Ди Ричарди-Райхард (DiRicchardi-Reichard 2013), „Места за спиране“ от Дамян ле Бас (Le Bas 2019), „Мемоарите на един циганин“ от Виктор Вишневски (Vishnevsky 2006), английското издание на „Окадени картини“ от Менихерт Лакатос (преведен на английски като *The Color of Smoke*) и „Цигански движения“ от Джуд Ниренберг (2015). Изданието с мемоарите на Раймон Гурем на френ-

ски (*Interdit aux nomads*), също се предлага в Kindle формат. Липсата на повече издания на ромска литература във формат Kindle може да бъде обяснена с факта, че публикациите често са под формата на самиздат или некомерсиално публикуване от малки издателства или неправителствени организации, които не прилагат нови издателски практики.

6.3. Дигитални публикации: литературни произведения в уебсайтове и социални медии

Дигиталната литература може да се възползва от пълния набор възможности, предлагани от цифровите технологии. За разлика от електронните книги, които отразяват съдържанието на традиционния формат, дигиталните публикации не наподобяват традиционна книга (Sargeant 2015: 458–459). Основната им характеристика е интермедиалността (Simanowski 2002: 18), т.е. използването на мултимедийни елементи – изображения, видео и аудио файлове, наред с литературния текст. Хипервръзките (електронни линкове и препратки), опциите за публикуване и споделяне на съдържанието и публикуване на коментари също са характеристики, които разграничават дигиталната литература от другите форми на публикации в електронен формат.

Най-мащабната и широко достъпна форма на дигитална ромска литература се състои от кратки литературни произведения, публикувани на уебсайтове и онлайн платформи, посветени на ромската или националната култура и/или литература. Тези уебсайтове обикновено представят произведения на автори от общогеографско, културно и историческо пространство, например автори от бившия Съветски съюз, Чехословакия и Югославия. В известен смисъл дигиталната издателска сцена отразява района, в който се провеждат други дейности в сферата на ромската култура, включително печатането и разпространението на публикации на автори от региона. Подобни практики могат да се обяснят с изградените мрежи от професионални контакти (които продължават да бъдат поддържани) между ромски активисти и автори, споде-

лената историческа памет на ромите, живели в обща политическа формация, общите ромски диалекти и езиците на мнозинството, на които се публикува (чешки, руски, сръбски/хърватски/босненски/черногорски).

Пример за такъв формат е руският уебсайт, създаден и поддържан от Николай Бесонов, който съдържа раздели за поезия и проза, посветени на различни теми от циганската история, култура, изследвания и критика на изкуството (http://gypsy-life.net/). Разделът „Литература“ включва избрани кратки произведения от над 20 ромски автори от всички републики на бившия Съветски съюз (Карлис Рудевич от Латвия, Валдемар Калинин от Беларус, Володимир Бамбула от Украйна и др.), които са публикувани през XX век, включително няколко ромски автори и активисти от 20-те и 30-те години на XX век (Иван Ром-Лебедев и Николай Панков). Стихосбирката на Лера Янышева, отпечатана за първи път като книжно тяло (Янышева 2008), е достъпна също като дигитална публикация на уебсайта. Литературните произведения са предимно на руски, но в този раздел могат да бъдат четени и произведения на автори, първоначално публикувани на ромски език. Всички дигитални публикации са литературни текстове, появили се по-рано като част от печатни литературни издания. Дигиталната публикация включва текстове и снимки – обикновено на автора, но също така и снимки на корициите на книгите, както и снимки на произведения на изкуството, нарисувани от Николай Бесонов, или документални снимки, илюстрации на литературното произведение.

Друг пример от бившия Съветски съюз е уебсайтът на дигиталната инициатива за ромска култура *Liloro* (в превод от ромски на книжка), разработена от Виктор Шаповал. Сайтът съдържа библиотечен раздел с онлайн публикации на кратки литературни произведения на ромски, сред които оригинални произведения на ромски автори, както и преводи на световната класика (http://liloro.ru/romany_library.htm). Онлайн библиотеката е подредена по фамилните имена на авторите и съдържа хипервръзки към творби на отделни автори под формата на електронна книга или дигитално публикуван текст в рамките на уебсайта *Liloro*. Ромски произведе-

ния, издадени в междувоенния период в бившия Съветски съюз, се публикуват дигитално в оригинал на ромски или в превод на руски. Съвременни произведения, публикувани след 90-те години на XX век, са представени чрез хипервръзки към електронно издание на книгата в PDF или друг текстов формат. Уебсайтът също съдържа аудио библиотека със записи на 12 сонета на Шекспир, преведени на ромски и прочетени от самия преводач и уеб администратор Виктор Шаповал. В него се предлагат и трите вида дигитален формат на ромска литература: публикуване на електронни книги, дигитално публикуване и литература в аудио формат. По отношение на оформлението и дизайна дигиталните публикации съдържат само обикновен текст и хиперлинкове, без да се прилагат други интермедиални форми (споделяне, коментари, фото-илюстрации и др.).

По отношение на съдържанието основната разлика между двата уебсайта е езикът на публикуване на литературните произведения – предимно руски на уебсайта gypsy-life.net и ромски на liloro.ru. Това може да бъде обяснено с целевите групи на уебсайтовете – първият представя и популяризира обща информация за ромите, докато вторият е насочен към по-специализирана аудитория, която се интересува от ромска култура и владее ромски език. В това отношение не бива да пренебрегваме и ролята на личния фактор в издателските платформи за дигитални публикации – интересът на Виктор Шаповал е насочен към ромския език и преводи и това определя съдържанието на материалите публикувани на уебсайта *Liloro*.

Kher.cz е онлайн платформа, създадена от едноименното издателство, основано в Прага през 2012 г., за да публикува, представя и разпространява съвременна ромска литература. Целта на платформата е да осигури достъп на ромски и неромски читатели до ромски произведения посредством електронни медии. В рубриката „Книги“ могат да се изтеглят електронни книги в различни формати (някои от тях имат и печатно издание), докато заглавието „Библиотека“ съдържа сбирка от дигитални литературни произведения, повечето от които са публикувани само онлайн. Всеки текст е придружен от илюстративна снимка. Платформата се

базира на богата продукция на ромска литература, започнала в бивша Чехословакия десетилетия по-рано (Sadílková 2009: 183–186; Ryvolová 2020, 2021). Чешката ромска литературна сцена е една от най-продуктивните и динамични в наши дни (дискусия в Ryvolová 2020) и нейното присъствие в социалните медии нараства и става все по-актуално. В България на сайта на Сдружение „Ромска академия за култура и образование – РАКО“ (racobg.com) също се публикува дигитална ромска литература с текст и илюстрации, предимно приказки, някои от които издадени по-рано в книжен формат (Чапразов 2004).

Блог на унгарски ромски поети
rikk.blog.hu

Аудио записи на ромски приказки са достъпни на сайта на „Radio Romano“, ромската секция на Шведското национално радио
https://sverigesradio.se/grupp/19611

През 2019 г. няколко ромски автори създават блог за унгарска ромска литература, https://rikk.blog.hu/. В него се представят поетични произведения на създателите на блога, както и актуални новини и критични текстове върху ромската литература. Платформата представя основно дигитални текстове, които не са публикувани в печатна форма, заедно с произведения на утвърдени унгарски ромски автори. Блогът насърчава млади автори да изпращат своята поезия във всички форми и жанрове. Като резултат блогът представя дигитална литература на различни теми, вариращи от

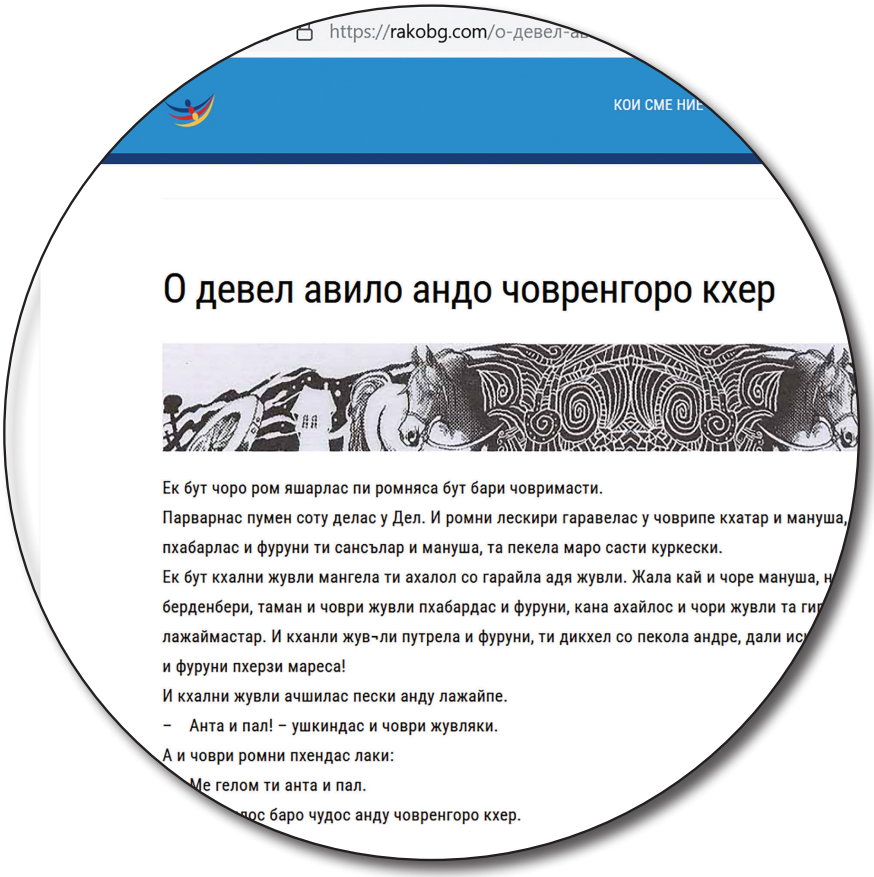

Дигитални публикации на ромски приказки на сайта на Сдружение „Ромска академия за култура и образование – РАКО“
racobg.com

религиозни стихове до текстове на рап песни, написани от тийнейджъри. Дигиталните публикации обикновено са придружени от снимки на авторите.

Списанието „Сараевски тетрадки“ (*Sarajevske svezke*), утвърдено литературно издание с десетилетна история в югославското пространство, публикува антология на ромска поезия в няколко форми под редакцията на Дрогалюб Ацкович (http://sveske.ba /en/content/antologija-romske-poezije-srbija) – печатно издание, електронна книга в PDF формат и дигитална публикация в уебсайта на списанието.

Дигиталното издание е организирано като хипертекст, състоящ се от база поетични творби, почти изцяло от ромски писатели от региона на (бивша) Югославия (Acković 2014: 291–333). Всеки от поетите е представен с кратка биография и избрани поетични творби на сръбски, без да се използват други интермедиални похвати. Дигиталната публикация представлява добра практика в контекста на постюгославското литературно пространство, където роми и нероми говорят взаимно разбираеми езици и диалекти.

Както ромските, така и изданията за масовия пазар, могат да разширят аудиторията на печатните издания чрез създаване на дигитални версии. Така биха могли да се преодолеят препятствията при разпространението, възникнали след създаването на нови политически граници и миграцията на ромски югославски автори към страните от Западна Европа.

Дигиталното самопубликуване става все по-разпространено. Илона Махотина и Кирил Кожанов (Makhotina & Kozhanov n.d.) посочват, че публикуването на дигитална литература в ромски или масови платформи е популярен избор сред руските ромски автори. Тези автори публикуват на уебсайтовете на Федералната ромска национална и културна автономия или на Международното дружество за ромски културни изследвания (http://www.kulturom.ru/literature/), а някои публикуват творбите си в литературните уебсайтове www.proza.ru и www.stihi.ru (Махотина и Кожанов n.d.). Много от произведенията се издават само в дигитален формат, като някои автори използват фотографии, за да илюстрират творбите си.

Многобройни са примерите за литературни произведения, публикувани на уебсайтове, които не са специализирани за литературата. Онлайн ромски медии, проекти или неправителствени организации публикуват литературни произведения на своите дигитални платформи. Romarchive.eu например съдържа дигитално публикувани произведения на ромски автори, въпреки че основният фокус на уебсайта е представяне на авторите и техните постижения.

Съвсем нова форма на дигитално публикуване, възникнала с масовото използване на социалните мрежи, е публикуването на крат-

ки литературни текстове от автори или други лица (експерти по ромска култура, ромски активисти, модератори на групи или участници във форуми и групи), като всяка публикация може да бъде харесвана, споделяна и коментирана. Тази форма на дигитална ромска литература е най-интерактивната, а някои автори/издатели използват мултимедийни функции, главно снимки, при публикуването на литературния текст. Преобладаващият метод е поместването на текст като статус или публикация във Фейсбук. Унгарският ром Кароли Олах е активен в публикуването на своите поетични произведения като стихове, философски рефлексии или кратки текстове в поетична форма, създадени онлайн от автора. Всички литературни публикации на Фейсбук профила на Олах са илюстрирани със снимка на самия автор или друга, разпространена в интернет, обикновено изображение на уязвими, бедни ромски деца или танцуваща жена, олицетворяващи широко разпространения стереотипен образ между екзотичното и маргиналното (Silverman 2012: 9). Тъй като авторът има близо 4500 приятели във Фейсбук, някои от публикациите му, които съчетават стихотворение и снимка, са харесани над 400 пъти.

Нараства броят на авторите, публикуващи и публикувани (от някой друг) в социалните мрежи. Роми, които нямат публикувани печатни творби, създават свои дигитални произведения като публикации във Фейсбук. Интересен пример в това отношение е Мана Мемай (родена в Косово ромка, която емигрира в САЩ), която публикува онлайн в своя профил поезия и разкази, като отбелязва края на всяка публикация с нейните инициали и символа за авторско право ©. Георгий Цветков също публикува част от свои разкази на страницата си във Фейсбук. Сред българските ромски автори, които публикуват свои творби в социалните мрежи са Ата Бечева и Иван Мирчев. Бечева и Мирчев имат издадени няколко печатни книги (вижте Приложение 1).

Ромска литература в различни формати също е публикувана в социалните мрежи, най-вече Фейсбук, от ромски активисти и експерти. Например Илона Махотина публикува произведения чрез своите профили в социалните медии. Махотина също популяризира

произведения и на други платформи под формата на кратки публикации или чрез линкове към PDF файлове, достъпни за изтегляне. Групи в социалните мрежи, посветени на ромския език, като например *Цыганский язык для всех ~ Романы чиб ваш сарэнгэ* (Ромски език за всички) в руската социална мрежа *ВКонтакте* или *Romani Ćhib Čhib Romani* (Ромски език) във Фейсбук съдържат ежедневни публикации на различна тематика.

Дигиталното публикуване на литературни произведения в социалните мрежи има огромен потенциал, както и някои недостатъци. Масовото използване на ИКТ в комбинация с увеличената мобилност (много източноевропейски ромски автори живеят в миграция) и ежедневното използване на Фейсбук създават възможности за мащабно публикуване и разпространение, което води до укрепването на чувството за обща идентичност и разширява познанията и достъпа до ромска литература на публика от целия свят. Публикуването в социалните медии предлага огромни възможности по отношение на читатели и разпространение чрез споделяне на публикации. В същото време обаче съществуват известни ограничения – публикациите са предназначени и използвани предимно за кратки параграфи и текстове (не за по-дълги литературни произведения), а алгоритъмът показва, че дългите публикации обикновено не се четат докрай или са напълно пренебрегвани. Освен това публикуването в социалните медии е твърде динамично, предназначено да отразява ежедневните събития, където само най-новите публикации биват видими и налични в горната част на даден фейсбук профил или страница. Това може да намали видимостта на текстовете, както и възможностите за избор и лесен достъп до тях от страна на читателя.

6.4. Литературно съдържание в аудио и видео форма

Аудио книгите са друг пример за преплитането между традиционните форми на публикуване и новите технологии (Larson 2015). Записите на CD са използвани при изготвянето на ромски учебни материали, но няма много примери за аудио книги. Затова този тип

публикуване може с право да се нарече недостатъчно развит, въпреки че е подходящ както за възрастни роми, които четат и пишат на друг език, така и за деца, които могат да използват аудио изданията като допълващ книжните издания формат. Поради некомерсиалния характер на издаването на ромски език тези книги обикновено се нуждаят от субсидии, за да бъдат публикувани, а аудио продукцията би ги направила още по-скъпи. Друго възможно обяснение за малкото книги в този формат е, че производството на аудио книги изисква специализирана професионална техника за издаване на (аудио книги или CD записи), докато повечето ромски книги се издават от неправителствени организации, малки издателства или от самите автори.

Може да бъде направено разграничение между следните видове аудио форми на дигитална литература: (1) аудио книги, които дублират книжното издание и обикновено придружават печатната версия на компактдиск или са продавани отделно; (2) аудио издания, придружаващи, но недублиращи книжното издание; (3) аудио литературна продукция и записи на кратки литературни произведения, достъпни онлайн. Освен това има и видео и аудио записи на автори и читатели, които рецитират и четат литературни произведения, и те също трябва да бъдат считани за част от тази категория.

Първият тип аудио книги е най-разпространен, като броят на такива издания нараства. В Швеция има подобни примери, тъй като Шведската национална агенция за образование (Skolverket) финансира всяка година редица материали на ромски език, който има статут на малцинствен, и стимулира прилагането на най-съвременни издателски технологии. Дигиталните аудио книги се считат за добър вариант за по-малки деца и за възрастни с ограничени способности за четене на ромски. Ето защо се произвеждат книги с приказки и детска литература заедно с компактдискове, които напълно дублират текста на ромски език в книжните издания (Taikon-Melker & Eriksson 2010; Kaldaras Nikolizson 2014).

Има и примери на комерсиални издания, които съдържат книга и придружаващ компакт диск със записи на текст, прочетен от самия автор. Наред с това има интересни случаи на двуезични пуб-

ликации, в които книжно издание на неромски език е придружено от аудиоверсия на ромски на компактдиск. Публикуваната в САЩ книга „Магията на силата на живота: духовни и свръхестествени истории на Циганите Ловари“ от Виктор Вишневски (Vishnevsky 2008) е написана и отпечатана на английски език заедно с аудио компактдиск, подготвен по искане на издателя (Salo Press), в който са записани шест от разказите в книгата, прочетени от автора на ромски ловарски диалект на фона на музика, композирана и изпълнена от сина на автора. „Приказка за стърчиопашка: животът на циганите от отминали дни“ от Питър Инграм (Ingram 2014) също се предлага с компактдиск, съдържащ авторско четене на ромски на фона на песните на уелските цигани с акомпанимент на цигулка в изпълнение на Кати Уоткинс.

В други случаи аудио записите на CD се издават отделно от книжните издания. Например издадената по-рано поетична сбирка на Гюнлер Абдула (Abdula 1995) е на компакт диск под музикален съпровод от групата *Parne Gadje* през 2006 г. (Abdula & Parne Gadje 2006) и оттогава е преиздадена няколко пъти, достъпна в музикалната платформа Spotify. Автобиографията на оцелелия от Холокоста Цони Вайс, първоначално излязла като книга на холандски (Weisz 2016a), е издадена дигитално на немски език същата година под формата на компактдиск, придружен от PDF електронна книга (Weisz 2016b).

Съществуват и аудио издания на литературни произведения, които не дублират или не придружават книжно издание. Въпреки че известната поредица от детски книги „Катици“ от Катарина Тайкон (Taikon 2016b; 2017) досега не е издавана на ромски език, CD колекция с избрани части от полуавтобиографичните разкази на Тайкон, прочетени на ромски от Ханс Калдараш, е издадена в Швеция от издателство за ромска литература (Taikon 2009). През 2001 г. унгарският ромски писател Тамаш Йонаш издава диск с мултимедийно съдържание, достъпно само онлайн в платформата soundcloud.com под заглавието *Elmondom én* (Ще разкажа) със записи на избрани стихотворения и проза, изпълнение от самия автор, в съчетание с музика и изпълнения на песни.

Нараства и броят на кратките литературни форми като приказки, разкази и поезия, създадени дигитално чрез аудио записи и видео/визуални материали. Части от шведски детски книги, преведени на ромски, както и разкази от ромски автори, се записват от секцията за ромски език на Шведското национално радио „Радио Романо“. Те са излъчвани като част от радио емисии и също така са достъпни за слушане на интернет страницата и страницата на радиото във Фейсбук. На сайта romarchive.eu също са достъпни записи на няколко балкански автори, които четат своя поезия или проза.

Друг вид дигитални записи са видео клипове, където автори или почитатели четат и рецитират литературни произведения от ромски автори. Въпреки че повечето съвременни автори имат Фейсбук профили и са активни в социалните мрежи, само малък брой от тях създават и публикуват видео клипове на четения. Примери за автори, активни в това отношение, са Агим Саити (роден в Косово ром, живеещ в Италия) и Хорхе Недич (от Аржентина). През 2018 г., по случай 8 април, Международния ден на ромите, Европейският ромски институт за изкуство и култура (ERIAC) насърчи своите членове и поддръжници да запишат видеа, в които четат любимо произведение от ромски автор. Записани са близо 30 видеоклипа, достъпни на канала на организацията в YouTube. Най-популярните видеа са видеозаписите на две поетични произведения, написани от известния сръбски ромски автор, живеещ в Германия, Йован Николич – „Гост от никъде“ и „Магията на звука“ (ERIAC).

Записите, споменати по-горе, съдържат само литературни произведения и са създадени и публикувани дигитално с цел литературна продукция и популяризиране в социалните медии и онлайн платформи. Следва да отбележим, че съществува и дигитално съдържание, в което ромската литература е представена като част от по-голяма колекция от дигитални записи, при създаването на които дигиталната литература е страничен продукт (а не основна цел на съответния запис). Такива например са записи на събития, създадени за архивни цели, а не за разпространение и промоция на литература. Те не са достъпни онлайн, нито са категоризирани като дигитално съдържание на ромска литература. Такива примери са за-

писи на събития за популяризиране на книги или ромски фестивали, част от програмата на които са и четения на ромска литература, като например записите от всички фестивали на конкурса „Amico Rom“, най-старото и най-устойчиво събитие за ромска литература, което се провежда в Италия от 1994 г. Пример за записи от по-големи събития, на които се представят и литературни произведения, са сесиите за четене и рецитиране на стихове на конгресите на Международния ромски съюз. Четенията на ромските поети и активисти Лекса Мануш и Райко Джурич са записани на Четвъртия световен конгрес на ромския съюз в Полша, а аудиозаписите са архивирани в колекцията „Хайншинк“ към Австрийската академия на науките. В съвременния свят, доминиран от социални медии, такива събития се предават на живо и след това често продължават да бъдат достъпни онлайн.

6.5. Тенденции и предизвикателства

Анализирайки историята на дигиталната ромска литература на фона на глобалните тенденции, можем да идентифицираме определени тенденции и проблеми. Дигитализирането на стари материали в публичното пространство е все още слабо развито. Това е свързано с факта, че в процеса на дигитализация повечето национални библиотеки цифровизират с приоритет литературното наследство и писмената култура на мнозинството в съответната нация, докато дигитални сбирки, представящи малцинствените култури, и в частност ромските книги или периодични издания, не са приоритет. Дори в случаите, когато национална институция инициира колекция, посветена на ромската литература, както в случая с ромската сбирка, инициирана и ръководена от Националната библиотека на Сърбия, като част от проекта „Европейската библиотека“, може да възникнат проблеми с физическото съхранение (например ромския вестник „Романо лил“, публикуван през 1935 г. в Белград, не е наличен в Националната библиотека на Сърбия поради унищожаването на някои колекции по време на бомбардировките на града по време на Втората световна война). Често

възникват и проблеми с физическото съхранение на печатните материали, каквато е случаят с ромските книги и периодични издания, публикувани в междувоенния период в бившия Съветски съюз. Книжните издания не се съхраняват на едно място, а са разпръснати на различни места от библиотечната и архивна мрежа в Русия и не всички публикации са запазени. Същото важи и за публикациите на съвременна ромска литература, например от бивша Югославия и Чехословакия – изданията често се публикуват под формата на самиздат и невинаги са депозирани и достъпни в институционални сбирки. Всички тези предизвикателства и обстоятелства всъщност потвърждават необходимостта от дигитализация на материалите.

Наред с това има случаи на ранни произведения и ръкописи на ромска литература, които не са публикувани до момента и след архивно проучване могат да бъдат направени достъпни чрез дигитализация. Например ръкописите на Светозар Симич, един от най-активните и образовани ромски активисти в Югославия през 30-те години на XX век, са запазени в личния архив на Драголюб Ацкович (Acković 2014: 357–361). Съществуват и други ръкописи, но в повечето случаи те не са запазени в официални библиотечни и архивни колекции, не са достатъчно проучени и не са познати извън тесен кръг от специалисти. Ромският периодичен печат, в който традиционно се публикуват литературни произведения, също е пренебрегнат, въпреки че съществуват някои примери за дигитализация на такива материали в рамките на изследователски проекти (Marushiakova & Popov 2016b). Задълбочено изследване върху ромската литература и медийни публикации в междувоенния период установи, че има значителен брой произведения в различни жанрове, публикувани главно в периодични издания от ромски организации или съществуващи само в ръкописна форма, особено в страни като Румъния, Унгария и Финландия (Roman et al. 2021). Съществуващите публикации от ранните етапи на ромската литература, от XIX век до Втората световна война, са също част от публичното пространство и не са обект на авторско право, но много от тях остават недостъпни и слабо изследвани. В резултат на това те често са подценени като

творби, подходящи за дигитализация и циркулация и остават пренебрегнати в изследванията на ромската литература.

Друг проблем възниква от факта, че ромската литература се развива предимно през втората половина на XX век. Повечето от произведенията от този период са защитени с авторски права и това представлява сериозен проблем за дигитализация от страна на повечето библиотеки, които се концентрират (поради законодателството за авторското право и приоритетите за съхранение) върху дигитализиране и осигуряването на достъп до по-стари материали. Някои проекти за дигитализация са успешни, но достъпът до материалите зависи от различни обстоятелства, сред които финансови ресурси, дистрибуция на дигиталното съдържание на международно ниво и др. Дори когато дигитализацията на ромска литература е институционален проект, а не еднолично начинание (като ромската сбирка в проекта „Европейската библиотека"), устойчивостта и наличността на материалите са под въпрос.

Въпреки глобалните тенденции и универсализирането на стандартите на дигиталните технологии, видът издание на дигитална ромска литература зависи от местните условия на страната, в която се публикува. В САЩ и Обединеното кралство, където са популярни издания в Kindle формат, книги от ромски автори са също налични в този формат. В Швеция са популярни аудио книги поради развитието на такива формати в страната като цяло наред с високите стандарти на книгоиздаване и наличните ресурси (чрез финансовата подкрепа за издаването на ромски език), които правят възможно такива издания. Публикуването на книги в PDF формат на уебсайтове и платформи, изглежда, е разпространено в повечето страни от Източна и Централна Европа. Въпреки значителния брой издания на ромската литература в страните от бивша Югославия, опитите за прилагане на новите технологии в тази издателската дейност са все още твърде ограничени. Това налага извода, че въпреки сходствата в темите, тенденциите и наративите, които ни позволяват да говорим за ромската литература като общ, но многолик феномен, тенденциите в издаването на дигитална

ромска литература, както и усилията за дигитализация, остават регионални и /или национални.

Въпреки че ромските автори по принцип рядко печелят от хонорари и авторски права, много от тях все още не желаят да разпространяват творбите си чрез публикуване в интернет. Някои автори се опасяват от плагиатство, други споделят консервативни възгледи и смятат, че истинската книга е тази, която е издадена като книжно тяло и може да бъде държана в ръце. Ромските издатели все още не са се възползвали от дигиталните формати за самопубликуване, които по принцип се смятат за ефективно решение при публикуването на малцинствени литератури.

Липсват ясни стратегии в дигиталното публикуване, както и кампании, насочени към читателите на дигитална литература. Само екипът на обсъдената по-горе платформа, kher.cz, и Фред Тайкон (лична комуникация), шведски ромски активист, автор и издател, ясно формулират дигиталното публикуване като стратегическа цел. Въпреки липсата на стратегически планове за популяризиране и разпространение, проучванията на автора върху дигиталната ромска литература показват, че тя има добър обхват. Например много литературни произведения, публикувани от автори в интернет и социалните медии, имат над 400 гледания. Този брой надхвърля например средния тираж на много книжни издания на ромска литература в Европа. Въпреки че видеозаписите на литературни произведения са много малко, те са особено популярни вероятно защото се правят от самите автори и съдържат други медии в себе си, например музика. Но дори видеоклиповете, направени от почитатели, са много успешни, а най-популярният от тях, четенето на немската версия на поемата „Гост от никъде“ от Йован Николич, е акумулирал 5638 гледания в YouTube за периода между 8 април 2018 г. и 28 януари 2024 г. (не задължително от различни зрители).

Атрактивността на видеозаписите показва, че включването на други медийни ефекти в дигиталното производство на литература има значение, както показва теорията на интермедиално съдържание (Gendolla & Schäfer 2007). Подобни ефекти са подценени и

недостатъчно използвани в дигиталните форми на ромската литература, особено в онлайн публикуването, което би могло да се възползва от такива възможности. Дигиталните форми на литература могат да комбинират различни медии и интерактивни функции като *скевоморфни* орнаменти, аудио и интерактивни илюстрации (Sargeant 2015). В сферата на дигитално създаденото ромско литературно съдържание обаче се използват само няколко характеристики – обикновено снимки и картини, илюстриращи съдържанието, снимки на или от автори, както и музикален съпровод. Много често дигитално произведеният текст просто наподобява статичната форма на печатно произведение и единствената разлика е фактът, че е публикуван онлайн. Споделянето обикновено не е функция, която придружават такива текстове в онлайн платформи и блогове, а единствените изключения са публикациите във Facebook, където подобни опции са част от функциите на тази социална медия по принцип.

В същото време дигиталното публикуване на ромски език е изправено пред много от проблемите, свързани с публикуването на ромски език като цяло: липса на стратегии за популяризиране и разпространение; ограничена четяща аудитория поради незнание за съществуването на литературни текстове сред по-широки кръгове или липса на навици за четене на ромски език; различия в диалекта или правописа на публикуването и преобладаване на публикуването на езиците на мнозинството, особено в прозаичните жанрове, които по този начин са недостъпни за роми от други страни.

6.6. Заключение

Ерата на дигиталните технологии предлага значителни възможности за преодоляването на някои предизвикателства в издаването и разпространението на ромска литература. Такава възможност е опазването на ромското литературно наследство, като например ръкописи и ранни публикации, които вече са обществено достояние. Творби на ромски автори, които не са разпространени и депозирани в библиотеки, могат да достигнат до по-широка публи-

ка, ако са публикувани дигитално. В същото време дигиталните или по-интерактивни форми на публикуване могат да стимулират интерес сред по-младите поколения, които четат и пишат на ромски в интернет във форуми, социални медии или комуникират със свои близки и ромски общности по целия свят (Leggio 2020). Подобно на своите връстници повечето от младите роми днес са „местни дигитални жители" (Palfrey & Gasser 2008)[6], използващи и интегриращи съвременни технологии в повечето аспекти на всекидневието, които също се интересуват от споделяне на цифрово съдържание с представители на роми/цигани по целия свят. Новите дигитални форми може да разширят аудиторията за ромска литература, като достигнат до тези ромски местни дигитални жители.

Ромската литература е единен, но многопластов феномен по отношение на теми, разкази, жанрове и сътрудничество между авторите. Цифровите технологии допринасят за интернационализацията и глобализацията на ромската литературна сцена, правейки трансграничната комуникация по-лесна и по-бърза. От представените три типа дигитално издаване – електронни книги, дигитално създадена литература и аудио/видео форми на литературни произведения – най-разпространено е публикуването на дигитална литература онлайн. В това отношение ромското книгоиздаване повтаря световните тенденция в развитието на дигиталната литература.

Стари и незащитени с авторски права материали се дигитализират, като най-обемната колекция, специално създадена като ромска, е сбирката *Zingarica* на Националната библиотека на Финландия. Повечето дейности по дигитализация на материали с обществено достояния са несистематични, част от временни дейности по проекти и като резултат са с ограничен достъп и неустойчиви. Въпреки неограничените възможности по отношение на достъпа до литература, предлагани от интернет изданията, онлайн платформите, представящи ромски автори, се състоят от дигитални публикации от едно и също културно и географско прос-

[6] В оригинал 'digital natives'. Термин, използван за поколенията израснали с цифровите технологии. В България по-познат е терминът поколението Z.

транство. Историческите и политическите пространства, към които ромите все още изпитват чувство за принадлежност, като СССР, Югославия и Чехословакия, в известен смисъл продължават виртуалното си съществуване чрез различни културни дейности, една от които е създаването на дигитални (и печатни) публикации, които представят автори от тези региони.

В някои случаи дигиталното издаване и онлайн форуми с литературни публикации отразяват доста активна печатна литературна сцена като цяло (Чехия, Швеция) или активна организация с издателската дейност (Националния център за ромска култура *Romano Kher* в Румъния). В други случаи онлайн публикуването е по-интензивно от печатните форми на литература. Публикуваното съдържание не дублира печатни издания, а е достъпно само онлайн (Русия и Унгария например). И накрая, в определени случаи (държави от пространството на бивша Югославия), въпреки сравнително активното печатане на традиционни печатни издания, дигиталните форми на ромската литература досега не са разработени от отделни автори и издатели. В този смисъл не можем да говорим за общ модел на ромско дигитално книгоиздаване. Моделите се определят главно от тенденциите в региона или страната, в която се създава ромската литература, но зависят и от личностни фактори.

В издателската индустрия писателите, които се публикуват дигитално, са вече утвърдени автори на книги и следователно имат своя изградена аудитория. В ромската литература обаче повечето от утвърдените имена досега рядко са били публикувани дигитално. Ромски автори и издатели на печатна литература започнаха да търсят онлайн публика сравнително скоро. От друга страна, нови ромски автори имат възможност да публикуват първите си произведения дигитално, преди да имат традиционно отпечатани произведения.

Все още съществуват много предизвикателства за ромската дигитална литература – почти не се използват посреднически и мултимедийни форми, които правят дигиталните текстове по-привлекателни и лесни за използване. Досега няма фестивали, конкурси

или кампании, които да популяризират дигитално писане и публикуване на литература. Кулминацията в развитието на дигиталната ромска литература все още предстои и можем да очакваме повече автори да споделят своите текстове, за да достигнат повече читателска аудитория онлайн и да участват в литературни дейности посредством дигитални медии. Въпреки съществуващите предизвикателства, безспорен е фактът, че достъпната чрез дигитални медии ромска литература вече е по-успешна по отношение на аудитория от традиционната печатна ромска литература.

Интернет технологиите и социалните медии навлизат и променят живота на много ромски общности по света. Интензитетът и средствата за комуникация са повече в сравнение с преди десетилетие. Интернет комуникацията е използвана от всички роми по различни поводи, свързани с празничния и ежедневния им живот, а предаванията на живо и записи, достъпни в социалните медии, представят широка палитра от индивидуалния, семейния и общностния живот, като например църковни служби, сватбени и други официални поводи, работна среда, свободно време, традиционни форми на съд (*крис*), поздравления и обръщения към роми. На този фон ромското книгоиздаване не използва напълно спектъра от възможности, предлагани от интернет технологиите, цифровите формати и социалните медии. Въпреки това ромската литература в дигиталния свят нараства значително и е достъпна в различни форми, които се считат за представителни за идентичността и културата на ромите и дават повод за гордост на общността.

АРХИВИ

АСР. Архив на Дружество за изследване на малцинствата „Студии Романи“: ф. Периодична преса в България.

ЛАДА. Лични архив Драгољуба Ацковића: ф. Светозар Симић; ф. Romano lil; ф. Krlo e Romengo.

AJ. Архив Југославије: ф. 66 Министарство просвете KJ, фасц. 638, jeg. on. 1059.

ARMB. Archive of Roma Museum in Brno. Collection “Románo l‘il”.

GLS. The Gypsy Lore Society Archive, University of Liverpool, UK. GLS A135, GLS I–XLIII. Letter to Scott Macfie from Alexander Petrović dated May 12, 1935.

БИБЛИОГРАФИЯ

Аким, Виорел. 2002. *Циганите в историята на Румъния*. София: Инфонет 2000.

Амосово, Николаё К. 1932. *Марибэ палэ социализмо и религия.* Москва: ОГИЗ – ГАИЗ.

Аретов, Николай. 2006. *Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век*. София: Издателство „Кралица Маб“.

Ацковић, Драгољуб. 2000. Самоорганизовање београдских Рома у периоду између два светска рата. В: Мацура, Милош, ред. *Цигани/Роми у прошлости и данас. Зборник радова с научног скупа одржаног 16. и 17. децембра 1996. године*. Београд: САНУ, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома. 97–110.

Ацковић, Драгољуб. 2009. *Роми у Београду: историја, култура и традиција Рома у Београду од насељавања до краја 20. века*. Београд: Rrominterpress.

Берберски, Слободан. 1969. Уводна реч Слободана Берберског. В: *Оснивачка скупштина Друштва Ром Београд*. Шабац: Штампа „Драган Срнић“. 45–52.

Боев, Иван и Десислава Югова, съст. 1997. *Светът на Европа и Циганите*. София: Литавра.

Вукановић, Татомир. 1983. *Роми (Цигани) у Југославији*. Врање: Нова Југославија.

Германо, Александр. 1927. Руворо. Рассказо. *Романы зоря* 1 (1): 30–2.
Германо, Александр. 1929. *Нэво джшибэн*. Москва: Центриздат.
Германо, Александр, ред. 1931. *Альманахо романэ поэтэн*. Москва: Центриздато.
Германо, Александр. 1932. *Романо театро. Кхэлыбэна. Джшибэн прэ роты. Машкир яга. Палага пэрво*. Москва: Гослитиздат.
Германо, Александр. 1933а. *Лэс кхардэ Рувэса и ваврэ роспхэныбэна*. Москва – Ленинград: Гослитиздат.
Германо, Александр. 1933б. *Джяна нэвэ рома*. Москва: Профиздат.
Германо, Александр. 1934а. *Лолэ яга. Гиля*. Москва: Гослитиздат.
Германо, Александр, ред. 1934б. *Романо альманахо*. Скэдыя Германо А. Москва: Гослитиздат.
Германо, Александро В. 1941. *Цыганские стихи*. Орел: Издательство областного Совета депутатов трудящихся.
Германо, Александро 1960. *Повести и рассказы*. Перевод с цыганского М. Вардашко. Москва: Советский писатель.
Германо, Александро 1962. *Повести и рассказы*. Перевод с цыганского М. Вардашко. Орел: Орловское книжное издательство.
Германо, Александро В. и Ольга И. Панково. 1933. *Серёга Лагуно. Шов патриня*. Москва: Молодая гвардия.
Данбакли, Мариел. 1997. *Текстове на международните институции за циганите*. София: Литавра / Център за циганоложки изследвания – Париж.
Даскалов, Румен и Чавдар Маринов, състав. 2013. *Преплетените истории на Балканите*. Национални идеологии и езикови политики. Том 1. София: Нов български университет.
Ђорђевић, Тихомир. 1909. *Вера, начин живота и занимање у Цигана Краљевине Србије*. Београд: Државна Штампарија Краљевине Србије.
Ђорђевић, Тихомир. 1932. *Наш народни живот*. књ. VI. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
Ђорђевић, Тихомир. 1933а. *Наш народни живот*. књ. VII. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
Ђорђевић, Тихомир. 1933б. *Наш народни живот*. књ. VIII. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
Захова, София. 2017. Пътят на ромската литература в Източна Европа. *Българска етнология* (1): 24–44.
Иванов, Кръстю и Господин Колев. 1965. *Нови пътища. Сборник стихове, разкази и очерци*. София: Национален съвет на Отечествения фронт.
Илић, Драгомир. 1935. Ми, и наша деца. *Romano lil. Циганске новине*, 31 мај, с. 3.
Исмаилов, Алия (Секретар). 1948. Цигани. *Романо-еси (Циган. глас),* бр. 10 от 30 април, с. 4.

Кантья, Георгий. 1970. *Фолклорос романо*. Кишинев: Картя молдовеняска.
Кенрик, Доналд и Грейтън Пъксън. 2006. *Съдбата на циганите в Европа*. София: Стигмати.
Кенрик, Доналд. 2001. *Циганите. Исторически речник*. София: Отечество.
Керим, Усин. 1977. *Песни от катуна. Стихотворения*. София: Народна младеж.
Ковачева, Лиляна. 2020. *Фамилия Ковачеви – гр. Кюстендил*. Дупница: Валентин Боков – Арт медиа плюс.
Колев, Господин. 1988. *Сърце за хората.* София: Партиздат.
Колев, Господин. 2003. *Един циганин в ЦК на БКП. Преживелици, терзания, размисли*. София: Вини 1837.
Колев, Господин. 2010. *Българската комунистическа партия и циганите през периода 1944–1989 г*. София: Център за публични политики.
Комски, Велиша. 1938. Једна цигански црква у нашој земљи у којој се Јеванђеље чита на цигански језику. *Правда*, 28 октомври, с. 9.
Корач, Станко. 1982. *Српски роман између два рата (1918–1941)*. Београд: Нолит.
Крестић, Василије. 1980. *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*. Нови Сад: Матица српска.
Курбеговић, Џемал. 1937. Цигански поезија. *Правда*, 3 април, с. 8.
Ключуков, Христо. 2016. *Изповеди, признания, откровения …* В. Тървово: Знак ’94.
Ключуков, Христо. 2022а. *Българските роми и холокостът*. В. Търново: Фабер.
Ключуков, Христо. 2022б. *Историята на Замфира / E Zamfiraki historija*. В. Търново: Фабер.
Ключуков, Христо и Божана Димитрова. 2012. *Христо Ключуков – глобално и лично*. В. Търново: Знак’94.
Ключуков, Христо и Мария Касимова-Моасе. 2023. *Ромската жена и Втората световна война*. София: Парадигма.
Лебедево, Георгиё П. 1930. *Нэвэ глоса. Гиля и ракирибэна*. Москва: Центриздато.
Лиежоа, Жан-Пиер. 1996. *Роми, цигани, чергари*. София: Издания на информационния и документален център на Съвета на Европа – София.
Мануш, Лекса. 1973. *Хочу лошадку*. Москва: Детская литература.
Мануш, Лекса. 1976. *Звёздочка*. Москва: Детская литература.
Мануш, Лекса. 1980. *Повозочка*. Москва: Малыш.
Марушиакова, Елена и Веселин Попов (Съст.). 1994. *Студии Романи. Том I.* София: Клуб ‘90.
Марушиакова, Елена и Веселин Попов (Съст.). 1995. *Студии Романи. Том II.* София: Клуб ‘90.

Марушиакова, Елена и Веселин Попов (Съст.). 1997. *Студии Романи. Том III–IV. Песента за моста*. София: Литавра.

Марушиакова, Елена и Веселин Попов. 2012. *Цигани в Източна Европа. Курс лекции.* София: Парадигма.

Марушиакова, Елена и Веселин Попов и Биргит Игла (Съст.). 1998. *Студии Романи. Том V–VI. Змийският пръстен. Език и фолклор на Софийските Ерли.* София: Литавра.

Милић, М. 1935а. Наше гостопримство. *Romano lil. Циганске новине*, 30 април, с. 3–4.

Милић М. 1935б. Наша „интелигенција“ и „аристократија.“ *Romano lil. Циганске новине*, 31 май, с. 2.

Милосављевић, Јован-Јованче. 1935. Из историје београдских цигана. *Romano lil. Циганске новине*, 30 април, с. 2–3.

Митровић, Д. 1936. Подневне слике првог цигањског новинара код нас у Карађорђевом парку. Бивши уредник „Цигањских новина“ написао је роман из живота својих саплеменика. *Време*, 5 јануари, с. 5.

Н[иколић], Ђ. 1939. Необичан догађај у обојеном народу. Београдски цигански клуб пред великим задатком … Може ли от Цигана нешто да буде? *Политика*, 4 јануари, с. 10.

Неве рома. 1957. Конкурс. *Неве рома́ (Нови цигани)*, бр. 1 от 14 јануари, с. 1.

Нунев, Йосиф. 1996. *Ромски приказки*. София: Стигмати.

Нунев, Йосиф. 2003. *Ромски приказки II / Romane Paramisiya II*. София: Стигмати.

Нунев, Йосиф. 2008. *Първопроходецът в ромската общност. (Социално-педагогически и демографски аспекти)*. София: Фондация С.Е.Г.А.

Орлова, Евдокия И. 1933. *Прэ фэлда мурдёна яга. Гиля.*, ред. Г. Г. Домски. Москва, Ленинград: Гослитиздат.

Оснивачка скупштина. 1969. *Оснивачка скупштина Друштва Ром Београд*. Шабац: Штампа „Драган Срнић“.

Панкова, Олга. И. 1933. *Амарэ дывэса*. Москва – Ленинград: ГИХЛ.

Панкова, Ольга. И. 1938. *Гиля*. Москва: ГИХЛ.

Папуша. 1999. Аз съм само бедна циганка. *Andral: Двумесечно списание за култура и публицистика* 4: 24–27.

Парушев, Георги, съст. 2002. *Антология на ромската поезия / Antologija e romane poezijake / Anthology of Roma Poetry*. София: Библиотека Житан.

Парушев, Георги. 2006. *Хамали на илюзии*. София: Български писател.

Пашев, Шакир М. 1946. Слово по случай народния празник на циганското малцинство в България Св. Василий. *Романо-еси (Циган. глас)*, бр. 1 от 25 февруари, с. 1.

Пашов, Шакир М. 2022. *История на циганите в България и Европа. Рома*. София: Парадигма.

Петков, Росен. 2020. Първото немско издание на „Под игото“ или как един българин с ромски произход преведе романа, 8 август 2020, http://rkpetkov.blogspot.com/2020/08/blog-post.html

Петровић, [Александар]. 1935а. Чувајмо здравље наше и дечице наше. *Romano lil. Циганске новине*, бр. 1 от м. март, с 3.

Петровић, А[лександар], Д-р. 1935б. За нашу децу. *Romano lil. Циганске новине*, бр. 1 от м. март, с. 1–2.

Петровић, А[лександар], Д-р. 1935в. Ђурђев-дан. *Romano lil. Циганске новине*, 31 май, с. 3.

Петровић, Александар. 1937а. *Гонореја код Цигана (етнохигијенска испитивања)*. Београд: Централни хигијенски завод.

Петровић, Александар. 1937б. Цигански Вук Караџић. *Политика*, 23 април, с. 8.

Петровић, Александар и Светозар Симић. 1934а. *О браку код наших Цигана*. Београд: Штампарија „Графика“.

Петровић, Александар и Светозар Симић. 1934б. *О вери наших Цигана*. [Б. м.: б. и.].

Петровић, Александар и Светозар Симић. 1934в. *Крађа код Цигана*. Београд: [б. и.].

Петровић, Љубомир. 2009. Југословенско друштво између два светска рата. *Историја 20. века* 26 (2): 23–44.

Политика. 1926. Тетка Бибијин дан. Јуче су београдски Цигани свечано прославили своју Тетка Бибију. *Политика*, 3 март, с. 7.

Полякова, Мария 1929. Сыр ром Пупырка скэдыяпэ дрэ Романо союзо, дрэ Москва. *Романы зоря* 2 (1): 49.

Полякова, Мария. 1930а. Сыр ром Пупырка скэдыяпэ кэ рома дрэ Москва. *Романы зоря* 3 (3–4): 63.

Полякова, Мария Е. 1930б. *Сыр Маша гыя тэ сыклёл.* Москва: Центриздато [Центроиздато].

Полякова, Мария. Е. 1930в. *Холямо башно*. Москва: Центриздато.

Полякова, Мария Е. 1931. *Романэ ракирибэ.* Москва: Центриздато.

Попов, Веселин. 1996. Култът към Биби в балкански културно-исторически контекст. В: Попов, Рачко, ред. *Етнографски проблеми на народната духовна култура*, Vol. IV. София: ЕИМ. 186–218.

Пушкин, Александр С. 1937. *Рома*, прев. Н. А. Панково, ред. В. А. Германо. Москва: Гослитиздат.

Пушкин, Александр. 1999. *Цыганы. Поэма / Цигани / Ţîganii / Рома*. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України.

Рајчевић, Велиша. 1938. У једном славонском селу први пут је читано Јеванђеље на цигањском језику. *Време*, 20 јули, с. 8.

Романи, Рани. 2015. *Мирэ дрога мануша, кэ тумэ мирэ лава*. Київ: Кам'янець-Подільський / Медобори–2006.

Русаков, Александр и Вальдемар Калинин. 2006. Литература на цыганском языке в СССР: 1920–1930-е годы. В: Абраменко, Ольга, съставител. *Очерки языка и культуры цыган Северо-Запада России: русска и лотфитка рома*. Санкт Петербург: Анима. 266–287.

Савић, Маринко. 1935. Нашој браћи. *Romano lil. Циганске новине*, бр. 1 от м. март, р. 4.

Саткевич, Николай, съст. 1974. *Костры: Сборник стихов цыганских поэтов*. Москва: Советская Россия.

Светлово, Лекса. 1938. *Ром Хваšо*. Москва: Гослитиздат.

Симић, Светозар. 1935а. Наша прва реч. *Romano lil. Циганске новине*, бр. 1 от м. март, с. 1.

Симић, Светозар. 1935б. Наша Теткица Бибија. *Romano lil. Циганске новине*, бр. 1 от м. март, с. 1.

Симић, Светозар. 1935в. Наши људи жале свога Краља. *Romano lil. Циганске новине*, бр. 1 от м. март, с. 3.

Симић, Светозар. 1935г. Где живимо и колико нас има. *Romano lil. Циганске новине*, бр. 1 от м. март, с. 3.

Симић, Светозар. 1935д. Злокобна цедуља. *Romano lil. Циганске новине*, бр. 1 от м. март, с. 4.

Симић, Светозар. 1935е. Нашим читаоцима. *Romano lil. Циганске новине*, 30 април, с. 1.

Симић, Светозар. 1935ж. Да си се пре родио и ти би се двапут оженио. *Romano lil. Циганске новине*, 30 април, с. 4.

Симић, Светозар. 1935з. Romano lil. *Romano lil. Циганске новине*, 31 май, с. 1.

Симић, Светозар. 1935и. Наш чика Марко. *Romano lil. Циганске новине*, 31 май, с.2.

Симић, Светозар. 1935ј. Рентијерска свадба на Чубури. *Romano lil. Циганске новине,* 31 май, с. 2–3.

Симић, Светозар. 1935к. Кано о Гађо астарел дар. Кад се Србин уплаши. *Romano lil. Циганске новине*, 31 май, с. 3.

Симић, Светозар. 1935л. Зира. *Romano lil. Циганске новине*, 31 май, с. 4.

Славкова, Магдалена. 2007. *Циганите евангелисти в България*. София: Парадигма.

Сомна́л ева́нгелие. 1932. *Сомна́л ева́нгелие (кетапи) (лил) Матеятар*. Накае́ дасикане́стар романе́ чиба́те А. Атанасакиев. София: Американско Библейско дружество & Британско и чуждестранно Библейско дружество.

Сомна́л ева́нгелие. 1937. *Сомна́л ева́нгелие (кетапи) катаро Иоан*. Накае́ дасикане́стар романе́ чиба́те А. Атанасакиев. София: Американско Библейско дружество & Британско и чуждестранно Библейско дружество.

Стојанчевић, Владимир. 1992. Политички и правни положај Цигана (Рома) у Србији Првог и Другог устанка. В: Милош, Мацура, ред. *Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције. Зборник радова. Књига LXVIII*. Београд: САНУ. 35–30.

Стоянова, Пламена. 2017. *Циганите в годините на социализма. Политиката на българската държава към циганското малцинство.* София: Парадигма.

Устав. 1910. *Устав на Египтянската народност в гр. Видин*. Видин: Божинов и Конев.

Ухлик, Раде и Бранко В. Радичевић. 1957. *Циганска поезија*. Сарајево: Свјетлост.

Ухлик, Раде и Бранко В. Радичевић. 1982. *Циганска поезија*. Београд: Вук Караџић.

Хрусталё, Вано. 1936. *Гиля*. Москва: Гослитиздато.

Хърков, Стефан. 2020. Един забравен сливенски възрожденец – Антон Пан, авторът на музиката на румънския химн. *Ирида Сливен*. https://iridasliven.com/2020/08/23/един-забравен-сливенски-възрожденец/.

Цветков, Георгий. 1999. *О чем пела скрипка. Сборник рассказов.* Москва: ТОО-Старый сад.

Цветков, Георгий. 2001. *Песня длиною в жизнь. Сборник поэтических рассказов и стихов.* Москва: НИЦ «Апостроф».

Чапразов, Васил. 2004. *Ромски приказки* / *Романи масаля*. София: Чиненя.

Шаповал, Виктор В. 2020. Перевод на литературный язык периода становления как прорыв. *Человек и язык в коммуникативном пространстве: сборник научных статей* 11 (20): 273–279.

Шукриев, П. 1957. Марибе на мангас. *Неве рома́ (Нови цигани)*, бр. 4 от 1 май, с. 1.

Янышева, Лера. 2008. *Ададывес и атася* / *Сегодня и вчера*. Москва: Оригинальная компания.

Romano lil. 1935а. Романи парамиђи. *Romano lil. Циганске новине*, бр. 1 от м. март, с. 3–4.

Romano lil. 1935б. Саис која кај авел. *Romano lil. Циганске новине*, бр. 1 от м. март, с. 4.

Romano lil. 1935в. О просјачењу. *Romano lil. Циганске новине*, 31 май, с. 3.

Abdula, Gjunler. 1995. *Bizoagor / Eindeloos*. Oss: Gjunler Abdula.

Abdula, Gjunler and Parne Gadje. 2006. *Bizoagor* [CD Rom]. Smoked Recordings.

About, Ilsen and Anna Abakunova. 2016. *The genocide and persecution of Roma and Sinti. Bibliography and historiographical review*. Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance.

Achim, Viorel. 2004. *The Roma in Romanian history*. Budapest: Central European University Press.

Achim, Viorel. 2016. About the origin of several texts in Romani from Romania in the nineteenth century. Paper presented at the 12th International Conference on Romani Linguistics, September 15. Stockholm: Södertörn University.

Acković, Dragoljub. 2001. *Nacija smo, a ne Cigani. Pregled aktivnosti romskih i neromskih društvenih i političkih organizacija i pojedinaca o romskoj problematici u nekadašnjoj Jugoslaviji*. Beograd: Rrominterpress.

Acković, Dragoljub. 2004. *Tetkica Bibija: Proslava Bibije u ogledalu dnevne i periodične štampe u poslednjih sto godina*. Beograd: Rrominterpress.

Acković, Dragoljub. 2010. *An Bibiako sastipe. U Bibijakino zdravlje*. Beograd: Muzej Romske Kulture.

Acković, Dragoljub, ed. 2012. Antologija romske poezije. *Sarajevske sveske* 39–40: 381–500.

Acković, Dragoljub. 2013. *Tradicionalna kultura Roma u Srbiji*. Beograd: Rrominterpress / Muzej Romske Kulture.

Acković, Dragoljub. 2014. *Pisani svetovni i duhovni tekstovi na Romskom i o Romima*. Beograd: Rrominterpress.

Acković, Dragoljub. 2017a. *History and culture of Roma in Belgrade*. Belgrade: Rrominterpress.

Acković, Dragoljub. 2017b. *Stradanje Roma u Prvom svetskom ratu / The suffering of Roma in First World War / Mudaripe e romengo ano Angluno lumiako mareba*. Beograd: Rrominterpress.

Acković, Dragoljub. 2019a. *Romima s ljubavlju: život i stvaralaštvo Radeta Uhlika*. Beograd: Kuća romske kulture / Rrominterpress.

Acković, Dragoljub. 2019b. *Vek brata Jakala*. Beograd: Rrominterpres.

Acković, Dragoljub. 2020. *Svetozar Simić. Prvi Romolog romskog porjekla u Srbiji*. Beograd: Kuća romske kulture.

Acton, Thomas A. 1971. *Mo Romano Lil*. London: Romanestan Publications / Gypsy Council School Book.

Acton, Thomas. 2006. Romani politics, scholarship, and the discourse of nation-building. In: Marsch, Adrian and Elin Strand, eds. *Gypsies and the problem of identities: contextual, constructed and contested*. Istanbul: Swedish Research Institute in Istanbul. 27–38.

Adiego, Ignasi-Xavier. 2016. Romani or Pseudo-Romani? On the Lord's prayer in 'Nubian' by Jean-Baptiste Gramaye (1622). *Romani Studies* 26 (2): 175–186.

Advić, Šemso. 1975. *Poesie*. Cuneo: Edizioni Primalpe.

Advić, Šemso. 1985. *Poesie.* Edited and translated by Sergio Francese. Cuneo: Edizioni Primalpe.

Advić, Šemso. 1993. *Sanguina il cuore dei Rom / Ratvarol ilo romano.* Forlì: Edizioni Forum.

Advić, Šemso. 1998. *Romi od rodjenja do smrti*. Banja Luka: B.Z.K. Preporod.

Akkaya, Özlem. 2015. Cingeneyiz.blogspot.com.tr. A case of representing the Gypsy identity on the internet. In: Akdenizli, Banu, ed. *Digital transformations in Turkey: Current perspectives in communication studies*. Lanham, MD: Lexington Books. 76–99.

Anderson, Benedict. 2006. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London & New York: Verso.

Anderson-Inman, Lynne and Mark A. Horney. 2007. Supported eText: Assistive technology through text transformations. *Reading Research Quarterly* 42 (1): 153–160.

Anina and Frédéric Veille. 2014. *Je suis Tzigane et je le reste*. Bernay: City Editions.

Awosusi, Anita. 2016. *Vater Unser. Eine Sintifamilie erzählt*. Heidelberg: Verlag Regionalkultur.

Bakker, Peter 2011. A new old text in Romani: Lord's prayer, 1622. *International Journal of Romani Language and Culture* 1 (2): 193–212.

Bakker, Peter and Hristo Kyuchukov. 2003. Publications in Romani, useful for Romani language education. Preliminary and Experimental Edition. October 2003, https://www.academia.edu/4820713/Peter_Baker_Hristo_Kjuchukov_Publications_in_Romani_useful_for_Romani_language_education_October_2003_Provisoral_edition, date accessed 30 November 2023.

Bakker, Peter and Aymeric Daval-Markussen. 2013. Romani identity in Romani language teaching materials: Visual and linguistic aspects. RomIdent Working Papers. Working paper No. 21, http://romani.humanities.manchester.ac.uk/virtuallibrary, date accessed 30 November 2023.

Balić, Sait et al. 1980. *Po Tito šelbrešutnipe pindžardol*. Niš: O kidipe amalipengo Rom SR Srbijako.

Balogh, Attila. 1980. *Lendítem lábamat*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Balogh, Jancsi Ipolysághi. 1850. *Legelső czigány imádságok, mind a két magyar hazában lévő czigány nemzet számára*. Esztergom: Beimel József nyomda via Horák Egyed.

Baltzar, Veijo. 1968. *Polttava tie*. Helsinki: Tammi.

Baltzar, Veijo. 1969. *Verikihlat*. Helsinki: Tammi.

Baltzar, Veijo. 1970. *Mari*. Helsinki: Tammi.

Baltzar, Veijo. 2000. *Phuro*. Helsinki: Tammi.

Baltzar, Veijo. 2008. *Sodassa ja rakkaudessa*. Helsinki: Tammi.

Banac, Ivo. 1988. *The national question in Yugoslavia. Origins, history, politics*. Revised edition. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Banga, Dezider. 1964. *Pieseň nad vetrom*. Bratislava: Slovenský spisovatel.

Banga, Dezider. 2012. *Le Khamoreskere čhavora / Slniečkove deti*. Bratislava: OZ Luluďi.

Barany, Zoltan. 2002. Ethnic mobilization without prerequisites: The East European Gypsies. *World Politics* 54 (3): 277–307.

Bari, Károly. 1970. *Holtak arca fölé*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
Bari, Károly. 1990. *Le vẽšeski dẽj. Az erdő anyja című kötet eredeti, cigány nyelvű szövegei*. Budapest: Országos Közművelődési Központ.
Bari, Károly, ed. 1996. *Anthology of Gypsy folk songs I-IV.* Budapest: EMI-Quint.
Barth, Fredrik. 1969. Introduction. In: Barth, Fredrik, ed. *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. Boston: Little, Brown and Co. 9–38.
Bartosz, Adam. 2016. Papusza – The tragic fate of a Gypsy poet. In: Courthiade, Marcel and Delia Grigore, eds. *Profesorul Gheorghe Sarău: o viaţă dedicată limbii rromani: volum colectiv la aniversarea a 60 de ani de viaţă / Professor Gheorghe Sarău: a life devoted to the Rromani language: collective volume at his 60th birthday / O siklărno Gheorghe Sarău jekh ʒivipen dino e rromane ćhibăqe: Khetanutno Lil k-ol 60 berśa lesqe ʒivimasqe*. Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti. 117–123.
Beck, Zoltán. 2004. *A lehetséges cigány irodalom*. Pécs: PTE.
Beck, Zoltán. 2006. Cigány/roma irodalom Magyarországon, https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Romologia/26Forray/26Forray-html/?mode=book&id=4, date accessed 30 November 2023.
Bello, Silvio and Fadil Cizmic, eds. 1992. *Romane krle: voci zingare*. Roma: Sensibili alle foglie.
Berberski, Slobodan. 1950a. *Proleće i oči*. Novi Sad: Matica Srpska.
Berberski, Slobodan. 1950b. *Za kišom biće duga*. Zagreb: Novo Pokoljenje.
Berki, János and Görög-Karády Veronika. 1985. *Berki János mesél cigány és magyar nyelven / Tales of János Berki told in Gypsy and Hungarian.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
Bernal, Jorge / O Lolya le Yonosko. 2005. *Le Paramícha le Trayóske (Los cuentos de la vida)*. Buenos Aires: Gobierno de la Ciudad de Buenos Aires.
Bhabha, Homi K. 1990. *Introduction*: *narrating* the *nation.* In: Bhabha, Homi K., ed. *Nation and narration.* London: Routledge. 1–7.
Bible. Luke. 1937 [1872]. *Criscoté e majaró Lucas (Evangelium Lucae al romani) o dialecto de los Gitanos de España.* Translated by George Borrow. London: British and Foreign Bible Society.
Bible. Luke. 1912. *E Devléskoro sfjato lil e Ísus-Xristóskoro džiipé thai meribé e sfjatoné Lukéstar.* Translated into Romani Erli by Bernard Gilliat-Smith. London: British and Foreign Bible Society.
Bible. Luke. 1938. *O devlikano ramope e Sumnale Lukahtar nakhadino pe romani chib katar Rade Uhlik sikamno*. Parnoforo: Englezongo thaj Aver Themengo Biblijako Amalipe.
Binns, Dennis, ed. 1987. *Gavvered all around.* Manchester: Manchester Travellers' Education Service.
Birtingur. 1966. Þrír sígaunasöngvar. *Birtingur* 12 (1–3): 13–14.

Bislimi, Nizaqete. 2015. *Durch die Wand*: *Von der Asylbewerberin zur Rechtsanwältin*. Köln: DuMont Buchverlag GmbH.

Blandfort, Julia. 2013. Remnants of Auschwitz – Romani narratives and the aesthetics of Holocaust. *The Holocaust in history and memory* 6: 107–116.

Blandfort, Julia. 2015. *Die Literatur der Roma Frankreichs. Mimesis Romanische Literaturen der Welt*. Berlin: Wlater de Gruyter.

Blandfort, Julia and Marina Ortrud M. Hertrampf, eds. 2011. *Grenzerfahrungen: Roma Literaturen in der Romania*. Berlin: LIT.

Blomster, Risto and Kati Mikkola. 2014. Inclusion and exclusion of Roma in the category of Finnish folklore – The collections of the Finnish Literature Society from the 1800s to the 2000s. *Journal of Finnish Studies* 18 (1): 11–45.

Blomster, Risto and Raluca Bianca Roman. 2021. Finland. In: Roman, Raluca Bianca et al. *Roma writings. Romani literature and press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Leiden & Paderborn: Brill & Ferdinand Schöningh. 197–221.

Boone, Randall and Kyle Higgins. 2003. Reading, writing and publishing digital text. *Remedial and Special Education* 24 (3): 132–140.

Borcoi, Jupiter, Nicolae Pandelică and Gheorghe Sarău. 2009. *I rromani ćhib thaj i literatùra vaś o oxtoto siklovipnasqo berś / Limba şi literatura rromani pentru anul VIII de studiu*. Bucureşti: Vanemonde.

Bořkovcová, Máša, Markéta Hajská and Vojtěch Mašek. 2010a. *O přibjehi: Ferko*. Praha: Lipnik.

Bořkovcová, Máša, Markéta Hajská and Vojtěch Mašek. 2010b. *O přibjehi: Keva*. Praha: Lipnik.

Bořkovcová, Máša, Markéta Hajská and Vojtěch Mašek. 2010c. *O přibjehi: Albina*. Praha: Lipnik.

Bořkovcová, Máša, Markéta Hajská and Vojtěch Mašek. 2011. *O Přibjehi – Histoires*. Bussy-Saint-Georges: çà et là.

Boswell, Silvester Gordon. 1970. *The Book of Boswell: Autobiography of a Gypsy.* Edited by John Seymour. London: Gollancz.

Botev, Hristo. 2003. *Poeziya*. Irizyas rromani chshibati Savcho Savchev. Sofiya: SDS & Fondatsiya ANDRAL.

Bunea, Mircea and Dana Lascu. 2006. *Elite Rome. Balcanii și Europa*. Bucureşti: Editura Zona Balcanilor.

Cahn, Claude et al. 1999. Roma in the educational system of Central and Eastern Europe. In: Fényes, Csaba, Christina McDonald and Judit Kovács, eds. *The Roma education resource book.* Budapest: Open Society Institute – Institute for Educational Policy. 20–26.

Caldaras, Hans. 2002. *I betraktarens ögon*. Stockholm: Prisma.

Caldaras, Hans. 2015. *I betraktarens ögon*. Stockholm: Bladh by Bladh.

Caldaras, Monica and Dragan Caldaras. 1983. *Zigenarmor berättar. Traditionella zigenska sagor återberättade på svenska och romani*. Stockholm: Fabel.

Cech, Petra et al. 2001. *Fern von uns im Traum… Märchen, Erzählungen und Lieder der Lovara / Te na dikhas sunende… Lovarenge paramiči, tertenetura taj gjila*. Klagenfurt: Drava Verlag.

Cech, Petra et al. 2009. *Kerzen und Limonen – Momelija hem limonija. Märchen der Arlije / Arlijengere paramisija*. Klagenfurt: Drava Verlag.

Chavrrikano Evangelio. 2012. Translated by Zlatomir Jovanović. Obrenovac: Rrom produkcije.

Choli Daróczi, József, ed. 1981. *Fekete korall: Antológia.* Budapest: Táncsics Könyvkiadó.

Choli Daróczi, József, ed. 1990. *Isten homorú arcán / Pel devlesko bango muj*. Budapest: Orpheusz.

Choli Daróczi, József and Kovács József Hontalan, eds. 1995. *Romane Poetongi Antologia / Anthology of Gypsy poets / Cigány költők versei*. Budapest: Ariadne Kulturális Alapítvány.

Cioabă, Luminiţa Mihai. 1994. *O Angluno la Phuveako*. Sibiu: Editura Neo Drom.

Cioabă, Luminiţa Mihai. 2002. *O Čem o Hasardo/ Ţara perduta / The lost country / Das verlorene Land*. Sibiu: Editura Etape.

Cioabă, Luminiţa Mihai. 2006. *Deportarea în Transnistria. Mărturii*. Sibiu: Editura Neo Drom.

Cioabă, Luminiţa Mihai. 2010. *Romane asva / Lacrimi rome*. Sibiu: Fundaţia Social-Culturală a Romilor "Ion Cioabă".

Cioabă, Luminiţa Mihai. 2016. *O dii la phuweako / Sufletul pământului / The soul of the Earth*. Bucharest: Editura centrului naţional de cultură a Romilor.

Cioabă, Luminiţa Mihai. 2021. *Drumul*. Sibiu: Neo drom.

Cirelli, Luigi. 1994. *Senza meta*. Milan: Opera Nomadi.

Clark, Colin and Margaret Greenfields. 2006. *Here to stay: The Gypsies and Travellers of Britain*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.

Clavé-Mercier, Alexandra. 2015. Uses and roles of ICT in transnational mobilities among Bulgarian Roma migrants in France. In: Alietti, Alfredo, Martin Olivera and Veronica Riniolo, eds. *Virtual citizenship? Roma communities, inclusion policies, participation and ICT tools*. Milano: McGraw-Hill Education. 115–122.

Clement, Jo. 2021. *Wagtail: The Roma women's poetry anthology*. Newcastle: Butcher's Dog Publishing.

Constantinescu, Barbu. 2005. *Probe de limba şi literatura ţiganilor din România / Specimens from the language and the Gypsies in Romania / Romane Gilea: Paramíce Romane*. Cluj: Editura Limes.

Constantinescu, Barbu. 2016. *Cantece tiganesti / Romane ghilea / Gypsy songs / Editie critica*. Traducere in limba engleza, introducere, tabel cronologic, index si bibliografie de Julieta Rotaru, Prefata de Viorel Cosma. Bucuresti: Editura Muzeul Literaturii Romane.

Copoiu, Petre. 1996. *Povesti tiganesti / Rromane paramica*. Bucharest: Kriterion.

Cornis-Pope, Marcel and John Neubauer. 2010. *History of the literary cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries. Volume IV: Types and stereotypes*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Courthiade, Marcel. 1985. Between oral and written textuality: The lila of the young Romani poets in Kosovia. *Lacio Drom* 6: 2–20.

Courthiade, Marcel. 1997. "Papuśa" des mots, un destin. *Études tsiganes*. *La littérature des Tsiganes et Les Tsiganes de la littérature* 9 (1): 35–52.

Courthiade, Marcel. 2003. Origins of the Rromani people: Chronicles and legends. In: Majewicz, Alfred F., ed. *Linguistic and oriental studies from Poznań*, Vol. 5. Poznań: Adam Mickiewicz University Press. 273–286.

Courthiade, Marcel. 2017. The emergence of a project of language standardization for Rromani in SFR Yugoslavia and the USSR. In: Filipović, Jelena and Julijana Vučo, eds. *Мањински језици у образовању и учење језика: изазови и нове перспективе / Minority languages in education and language learning: Challenges and new perspectives*. Beograd: Faculty of Philology, University of Belgrade. 483–519.

Crowe, David. 1991. The Roma (Gypsies) in Hungary through the Kadar era. *Nationalities Papers* 19: 297–311.

Crowe, David. 2007. *A history of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. Second edition. New York: Palgrave.

Deleuze, Gilles and Félix Guattari. 1986. *Kafka: Towards a minority literature.* Minneapolis & London: University of Minnesota Press.

Demetri, Mikael and Angelina Dimiter-Taikon. 2002. *Pay zuvindo. Romane sityarimata haj divano / Romska ordspråk och talesätt*. Stockholm: Skolverket.

Demir, Ljatif Mefaileskoro. 1996. *Chavengere paramisjora*. Skopje: NIP Studentski zbor.

Demir, Ljatif Mefaileskoro. 2009. I legenda Gan thaj Ćen / Легендата за Ган и Чен. In: *Едиција: двојазични училишни материјали од програмата ПОР / Edicia duj čhiběngere materialoja tari programa POR.* Skopje: Darhija.

Dick-Zatta, Jane. 1985. The metonymic pole of language and the referential function in Rom Sloveni narration. *Lacio Drom* 3–4: 32–41.

Didi, Ľudovít. 2004. *Príbehy svätené vetrom*. Bratislava: Slovart.

Didi, Ľudovít. 2008. *Cigánkina veštba*. Bratislava: Slovart.

Didi, Ľudovít. 2011. *Čierny Róm a biela láska*. Bratislava: Slovart.

Dimić, Trifun. 1986. *Ćidimata e Rromane Điljendar / Romska narodna poezija*. Novi Sad: Matica Srpska.

DiRicchardi-Reichard, Rinadlo. 2013. *Born as Sinto Gypsy, must I now become a Romani?* Kindle Edition.

Djurić, Rajko. 1969. *Rom rodel than talav kham*. Beograd: Сервис за графичке делатности Савеза КУД Београда.
Djurić, Rajko. 1979. *Bi kheresko bi limoresko / Bez doma bez groba*. Beograd: Nolit.
Djurić, Rajko. 1980. *Purano svato – o dur them / Prastara reč – Daleki Svet.* Beograd: Slovo ljubve: Narodna knjiga.
Djurić, Rajko. 1980. *Romane garadine alava / Romske zagonetke / Littérature Orale des Balkans*. Beograd: Académie Serbe des Sciences et des Arts.
Djurić, Rajko. 1982. *A thaj U/A I U.* Beograd: Narodna Knjiga.
Djurić, Rajko. 1987. *Seobe Roma: krugovi pakla i venac sreće*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
Djurić, Rajko. 2002. *Die Literatur der Roma und Sinti*. Berlin: Edition Parabolis.
Djurić, Rajko and Latif Mefaileskoro Demir. 2005. *Tikni historija e Romengiri / Kratka istorija na Romite*. Skopje: Rkec Darhia.
Djuric, Rajko and Veljko Kajtazi. 2011. *Povijest Romske knjizevnosti*. Zagreb: Udruge za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj „KALI SARA".
Djurić, Rajko and Ljuan Koko. 2018. *Grafemari: pustik vaš II klasa fundone školako siklovipe: rromani čhib e elementjenca nacionalno kulturake*. Beograd: Zavod za udžbenike.
Doerr, Joseph. 1981. *Où vas-tu manouche? Vie et mœurs d'un peuple libre*. Draguignan: Wâllada.
Doughty, Louise. 2003. *Fires in the dark*. London: Simon & Schuster.
Doughty, Louise. 2014. *Stone cradle*. London: Simon & Schuster.
Dragutinovic, Ratko. 2000. *I kañjarija. Storia vissuta dei rom dasikhanè in Italia / The Kanjarija: History of the Rom Dasikhane in Italy*. Turin: Multimage.
Eder-Jordan, Beate. 1993. *Geboren bin ich vor Jahrtausenden: Bilderwelten in der Literatur der Roma und Sinti*. Klagenfurt: Drava.
Eder-Jordan, Beate. 2000. Camelamos naquerar: Wir wollen sprechen. Eine Konstante in der Theaterarbeit und im literarischen Schaffen von Roma und Sinti. In: Baumann, Max Peter, ed. *Music, Language and Literature of the Roma and Sinti*. Berlin: VWB. 53–65.
Eder-Jordan, Beate. 2016. Oral and written Šukar Laviben of the Roma. The beginning of a Romani literary historiography. In: Chamberlain, Daniel Frank and J. Edward Chamberlin, eds. *Or words to that effect. Orality and the writing of literary history*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 194–205.
Eisenlohr, Patrick. 2004. Language revitalization and new technologies: Cultures of electronic mediation and the refiguring of communities. *Annual Review of Anthropology* 33: 21–45.
Eliášová, Irena. 2008. *Naše osada: smutné, veselé, a tajemné příběhy Romů*. Liberec: Krajská vědecká knihovna v Liberci.

Eliášová, Irena. 2019. *Oheň přestal plápolat*. Mimoň: Lampa.
Eliot, Janna. 2008. *Spokes: stories from the Romany world.* Nottingham: Five Leaves Publications.
ERIAC (European Roma Institute for Arts and Culture). "Magia del suono" ("Magija zvuka") by Jovan Nikolic, 0:47 min. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=AU1DtYYmsIU.
Fabiánová, Tera. 1992. *Sar me phiravas andre škola / Jak jsem chodila do školy*. České Budějovice: ÚDO ve spolupráci se Společenstvím Romů na Moravě.
Fabiánová, Tera and Milena Hübschmannová. 1991. *Čavargoš / Tulák*. Praha: Apeiron.
Farkas, Oszkár. 1975. *Királyvíz*. Nyíregyháza: Heti Szó Plusz Sajtóügynökség.
Fennesz-Juhasz, Christiane et al. 2003. *Die schlaue Romni – E bengali Romni. Märchen und Lieder der Roma / So Roma phenen taj gilaben*. Klagenfurt: Drava Verlag.
Ferková, Ilona. 1992. *Mosarďa peske dživipen anglo love / Zničila si život kvůli penězům*. Liberec: Romani čhib.
Ferková, Ilona. 1996. *Čorde čhave / Ukradené děti*. Brno: Společenství Romů na Moravě.
Ferková, Ilona. 2000. Kalo, či parno / Černý, nebo bílý. *Romano džaniben* 7 (4): 50–58.
Ferková, Ilona. 2008. Vakeriben pal e Angľija / Příběhy z Anglie. *Romano džaniben* 15 (ňilaj): 214–229.
Ferková, Ilona. 2018. *De mek jekh, Ľido! Kaštankuskre vakeribena andal e herňa / Ještě jedno, Lído! Kaštánkovy příbehy z herny*. Praha: Kher.
Ferková, Ilona. 2023. *AMEN*. Praha: Kher.
Ficowski, Jerzy. 1989. *The Gypsies in Poland. History and customs*. Warsaw: Interpress Publishers.
Filhol, Emmanuel. 2009. La mémoire des discriminations et persécutions envers les Tsiganes à partir de 'Dites-le avec des pleurs' (1990) de Matéo Maximoff. *Études tsiganes* 37 (1): 32–73.
Finnan, Carmel. 2000. From survival to subversion: Strategies of self-representation in selected works by Mariella Mehr. In: Saul, Nicholas and Susan Tebbutt, eds. *The role of the Romanies: Images and 'counter-images' of Gypsies*. Liverpool: Liverpool University Press. 131–145.
Formáčková, Marie. 2011. *Věra Bílá – Nahoru a zase dolů*. Praha: Hidoval.
Franz, Philomena. 1985. *Zwischen Liebe und Haß. Ein Zigeunerleben*. Freiburg: Herder.
Franz, Philomena. 2001. *Zigeunermärchen*. Norderstedt: Books on Demand GmbH.
French, Lorely. 2015. *Roma voices in the German-speaking world*. London: Bloomsbury.
French, Lorely and Marina Ortrud M. Hertrampf, eds. 2023. *Approaches to a "new" World Literature. Romani Literature(s) as (re-)writing and self-empowerment*.

Ästhetik(en) der Roma – Selbst- und Fremdrepräsentationen, Band-Nr. 4. München: Akademischen Verlagsgemeinschaft.

Friedman, Victor A. 1999. The Romani language in the Republic of Macedonia: Status, usage, and sociolinguistic perspectives. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 317–339.

Gaski, Harald. 1998. *Skriftbilder: samisk litteraturhistorie*. Kárášjohka/Karasjok: Davvi girji.

Gašparová, Eva and Ingrid Lukáčová. 2016. *Amari romaňi čhib / Naša rómčina*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav.

Gendolla, Peter and Jörgen Schäfer. 2007. *The aesthetics of net literature: Writing, reading and playing in programmable media*. Bielefeld: Transcript.

Gheorghe, Nicolae and Thomas Acton. 2001. Citizens of the world and nowhere. In: Guy, Will, ed. *Between past and future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire Press. 54–70.

Giannini, Paula and Fil Felix. 2021. *Zumi Barreshti / Sopa de Pedra*. Story by Cláudio Iovanovitch. Palco das Letras.

Gilliat-Smith, Bernard J. 1924. The Drindari word 'Saingu'. *Journal of the Gypsy Lore Society*, *3rd series*, 3 (3): 144.

Gilliat-Smith, Bernard J. 1925. The Song of the Bridge. Note by W. R. Halliday. *Journal of the Gypsy Lore Society, 3rd series*, 4 (3): 103–114.

Gilliat-Smith, Bernard J. 1928. Some notes on Bulgarian marriage customs. *Journal of the Gypsy Lore Society, 3rd series*, 7 (3–4): 136–143.

Gilliat-Smith, Bernard J. 1931. A Drindari folk-tale. *Journal of the Gypsy Lore Society*, *3rd series*, 10 (2): 76–86.

Gilliat-Smith, Bernard J. 1940. The ballad of Lady Rose. *Journal of the Gypsy Lore Society*, *3rd series*, 19 (4): 146–152.

Giňa, Andrej. 1991. *Bijav / Svatba*. Prague: Apeiron.

Gjerde, Lars and Knut Kristiansen.1994. *The orange of love, and other stories: The Rom-Gypsy language in Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.

Gjerdman, Olof and Erik Ljungberg. 1963. *The language of the Swedish coppersmith gipsy Johan Dimitri Taikon: Grammar, texts, vocabulary and English word-index*. Uppsala: A.-B. Lundequistska Bokhandeln.

Gjordjević, Tihomir R. 1903, 1906. Die Zigeuner in Serbien: ethnologische Forschungen. Diss. University of München 1903. 2 Bände. Budapest: Thalia (Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, 8).

Gjorgjević, Tihomir. 1907a. Die Zigeuner im Vlasenicaër Bezirke in Bosnien. *Journal of Gypsy Lore Society* 19 (2): 146–149.

Gjorgjević, Tihomir. 1907b. Von den Zigeunern im Serbien. *Journal of Gypsy Lore Society* 19 (3): 219–227.

Glaeser, Ursula et al. 1998. *Amen roman siklojas*. Oberwart: Verein Roma-Service.

Glajar, Valentina and Domnica Radulescu, eds. 2008. *"Gypsies" in European literature and culture: studies in European culture and history*. New York: Palgrave Macmillan.

Gómez, Helios. 2006. *Poemas de lucha y sueño*. Barcelona: Associació Cultural Helios.

Gondolán, Antonín. 2010. *Z Brutovců až na kraj světa*. Praha: Ikar.

Grabócz, Gábor and Kovalcsik Katalin. 1988. *A Mesemondó Rostás Mihály / Mihály Rostás: A Gypsy story teller.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Gramaye, Jean-Baptiste. 1622. *Specimen linguarum et litterarum orbis nostril*. Leuven: Joannes Masius. Available at https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k322675s.

Grimm, Wilhelm. 2000. *I Snežana thaj o efta patuljakia.* Translated by Trajko Petrovski. Skopje: Romano Ilo.

Grondahl, Satu. 2005. Stay silent no longer: Romanies, travellers and literature. In: Fossum Gron, Jenny, ed. *Nordic Voices*. Oslo: ABM-Utvikling. 98–110.

Hajnáczky, Tamás, ed. 2020a. *Magyar Czigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországán.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Hajnáczky, Tamás. 2020b. Hungarian Gypsy Musician's National Association: Battles faced by Gypsy musicians in Hungary during the interwar years. *Social Inclusion* (2): 327–335.

Hajnáczky, Tamás. 2021. Hungary. In: Roman, Raluca Bianca et al. *Roma writings. Romani literature and press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Leiden & Paderborn: Brill & Ferdinand Schöningh. 129–157.

Hajská, Marketa. 2019. The presentation of social status on a social network: The role of Facebook among the Vlax Romani community of Eastern-Slovak origin in Leicester, UK. *Romani Studies* 29 (2): 123–158.

Haliti, Bajram. 2003. *E Rroma anglal e mudarimasko duvari e Aušvicosko / Romi pred zidom smrti Aušvica*. Beograd: Bajram Haliti.

Halwachs, Dieter W. et al. 1996. *Amen roman pisinas. Wir schreiben Roman.* Oberwart: Verein Roma / Klagenfurt: Verlag Hermagoras.

Hancock, Ian. 1998. Introduction. In: Hancock, Ian, Siobhan Dowd and Rajko Djurić, eds. *The roads of the Roma: A PEN anthology of Gypsy Writers.* (PEN American center's threatened literature series). Hatfield: University of Hertfordshire Press. 9–21.

Hancock, Ian. 2008. The "Gypsy" stereotype and the sexualization of Romani women. In: Glajar, Valentina, and Domnica Radulescu, eds. *"Gypsies" in European literature and culture. Studies in European culture and history*. New York & Hampshire: Palgrave Macmillan. 181–191.

Hancock, Ian. 2013. *We are the Romani people: Ame sam e rromane džene*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.

Hancock, Ian, Siobhan Dowd and Rajko Djurić, eds. 1998. *The roads of the Roma: A PEN anthology of Gypsy Writers* (Pen American Center's Threatened Literature Series). Hatfield: University of Hertfordshire Press.

Haugland, Ann. 2006. Opening the gates: Print-on-demand publishing as cultural production. *Publishing Research Quarterly* 22 (3): 3–16.

Hayles, N. Katherine. 2005. *My mother was a computer: Digital subjects and literary texts*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

Heinschink, Mozes F. et al., eds. 2006. *Von den Hexen / E Coxanend'i: Märchen der Gurbet-Roma Gesammelt von Rade Uhlik / Gurbetonde paramica Ćidijah len o Rade Uhlik*. Klagenfurt: Drava.

Hertrampf, Marina Ortrud M. 2011. "España también es gitana": Literatur spanischer Roma. *Hispanorama* 132: 66–77.

Hertrampf, Marina Ortrud M. 2017. Frankreich: (Fremde) Heimat von Roma. Überlegungen zu Identität, Alterität und Exklusion einer diasporischen Minderheit Frankreichs. *PhiN* 81: 59–72.

Hertrampf, Marina Ortrud M. 2020. Literary negotiations of hybrid identity: French narratives on young female Romani migrants in France – A case study. *Romani Studies* 30 (2): 201–241.

Hertrampf, Marina Ortrud M. 2021. ‚Porajmos-Comics': Der Blick von Roma auf den Holocaust. In: Hertrampf, Marina Ortrud M. and Kirsten von Hagen, eds. *Selbst- und Fremdbilder von Roma in Comic und Graphic Novel. Vom Holocaust bis zur Gegenwart*. München: Akademischen Verlagsgemeinschaft, 51–80.

Hertrampf, Marina Ortrud M. and Kirsten von Hagen, eds. 2020. *Ästhetik(en) der Roma*. München: AVM.

Horvath, Stefan. 2003. *Ich war nicht in Auschwitz. Erzählungen.* Oberwart: edition lex liszt 12.

Horvath, Stefan. 2007. *Katzenstreu. Erzählung.* Oberwart: edition lex liszt 12.

Horvath, Stefan. 2013. *Atsinganos. Die Oberwarter Roma und ihre Siedlungen.* Oberwart: edition lex liszt 12.

Hroch, Miroslav. 1985. *Social preconditions of national revival in Europe: A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hrvatska Enciklopedija. 1942. Zagreb: Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije.

Hübschmannová, Milena. 1990. *Kale ruži (česko-romská sbírka prózy a poezie romských autorů)*. Hradec Králové: Krajské kulturní středisko Hradec Králové.

Hübschmannová, Milena, ed. 1991. Birth of romany literature in Czechoslovakia. *Cahiers de litterature orale* 30: 91–97.

Hübschmannová, Milena. 2006. Moje setkání s romano šukar laviben. *Romano džaniben* 13 (ňilaj): 27–60.

Idic, Semra. 2008. *Wenn nicht sogar sehr*: *Meine Geschichte unserer verhinderten Abschiebung*. Düsseldorf: Fiftyfifty Edition Galerie.

Ihrig, Wilfried and Ulrich Janetzki, eds. 2018. *Die Morgendämmerung der Worte: Moderner Poesie-Atlas der Roma und Sinti*. Berlin: AB – Die Andere Bibliothek.

Ingram, Peter. 2014. *Wagtail tale. Gypsy life of bygone days*. Selborne, Hampshire: Limes End Yard Publishing.

Injac, Vesna. 2009. National Library of Serbia as the coordinator of the European Romani Digital Collection. Paper presented at the World Library and Information Congress: 17th IFLA general conference and council, Milan, Italy, 23–27 August 2009. https://www.ifla.org/past-wlic/2009/158-injac-en.pdf, date accessed 30 November 2023.

Innocenzi, Francesca, ed. 2007. *Versi dal silenzio. La poesia dei Rom*. Rome: Progetto Cultura / Milano: Opera Nomadi.

Isić, Momčilo. 2001. *Pismenost u Srbiji između dva svetska rata*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Jakowicz, Władysław. 1983. *O Tari thaj e Zerfi*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.

Jašarov, Sejdo. 1996. *Mirikle*. Skopje: Shkupi.

Jašić, Nenad. 2001. *Stari niški Romi*. Niš: KSS.

Jenkins, Henry. 2006. *Convergence culture: Where old and new media collide*. New York: New York University Press.

Jopson, Norman Brooke. 1936. Romano lil (tsiganske novine). *Journal of the Gypsy Lore Society* 15 (2): 86–91.

Jovanović, Ilija. 2000. *Bündel / Budžo. Gedichte / Đila*. Landeck: Eye.

Jovanović, Rajko-Ranko. 2003. *Rromane čirikljorra*. Novi Sad: CIP-Bibliotaka.

Jovanović, Zlatomir. 2015. *Greh jedne romkinje*. Beograd: Rrom produkcije.

Jusuf, Šaip. 1996. *Sikljova romani chib*. Skopje: Prosvetno Delo.

Juvan, Marko. 2019. *Worlding a peripheral literature*. London: Springer Nature.

Kajtazi, Veljko. 2021. *Snovi jednog Roma*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj «Kali Sara».

Kajtazi, Veljko. 2022. *S riječi na djela*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj «Kali Sara».

Kalander, Berith. 1996. *Min mor fånge Z.–4517*. Malmberget: Gällivare kommuns folkbibliotek.

Kaldaras Nikolizsson, Erland. 2014. *Mure anglune Paramići: sagor på romani chib-kelderash*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.

Kamberi, Meti. 2018. *Grad bola*. Niš: Makart.

Kamberi, Meti. 2021. *Grad greha*. Niš: Makart.

Kamusella, Tomasz. 2018. Nationalism and national languages. In: Tollefson, James W. and Miguel Pérez-Milans, eds. *The Oxford handbook of language policy and planning*. Oxford: Oxford University Press. 163–185.

Kapralski, Sławomir. 1997. Identity building and the Holocaust: Roma political nationalism. *Nationalities Papers* 25 (2): 269–283.
Kārlis Rudevičs. 2000. *Roméngu barōnos / Čigānu barons*. Riga: Elpa.
Karpati, Mirella. 1989. La tradizione romani fra oralità e scrittura. *Lacio Drom* 1: 30–34.
Kenrick, Donald. 1998. *Historical dictionary of the Gypsies*. London: The Scarecrow Press.
Kenrick, Donald. 2001. *Romengiro Drom. Indijatyr ke Maškiratuno Derjav*. Berlin: Parabolis.
Kjučukov, Hristo. 2021a. *Miro anav sas Hjusein*. V. Tarnovo: Faber.
Kjučukov, Xristo. 1997. *Amari Romani Lumja. 1 kotor. Romane poeme e tikne čavorenge*. Sofia: Бизнес Бридж.
Kjučukov, Xristo. 2000. *Amari Romani Lumja. 2 kotor. Romane paramise e tikne čhavorenge*. Sofia: Tilia.
Kjučukov, Xristo. 2001. *Amari Romani Lumja. 3 kotor. Romane gilja e tikne čhavorrenge*. Sofia: Iktus.
Klímová-Alexander, Ilona. 2005. *The Romani voice in world politics: The United Nations and non-state actors*. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
Koka, Ljuan. 2007. *Kratka istorija Roma: predavanja*. Beograd: DAE.
Kovácsházy, Cécile. 2009. Pour une définition des littératures tsiganes / romani. *Études tsiganes* 37 (1): 4–7.
Kovácsházy, Cécile. 2011. Une ou des littératures romani / tsiganes ? Littératures d'Europe centrale et orientale ? *Études tsiganes* 43 (3): 5–9.
Kovatcheva, Lili. 2008. *Shakir Pashov. O apostolo e romengoro 1898–1981 / Шакър Пашов. Апостолът на ромите в България 1898–1981.* Sofia: Kham.
Kovatcheva, Lilyana. 2000. *Rom knows the way*. New Delhi.
Kovatcheva, Lilyana. 2001. *O Rom dzhanel o drom*. New Delhi: [s.n.].
Kramářová, Jana and Helena Sadílková, eds. 2007. *Čalo voď i – antologie prozaických textů romských spisovatelů z ČR*. Brno: Muzeum romské kultury.
Krasnići, Alija. 1981. *Čergarendje Jaga – Čergarske Vatre*. Priština: Jedinstvo.
Krasnići, Alija. 1986. *Iripe ano Đuvdipe. Povratak i Zhivot.* Priština: Jedinstvo.
Krasnići, Alija. 1988. *Netet e lodhura*. Priština: Rilinda.
Krasnići, Alija. 1995. *Rromane Kanrralje Droma.* Priština: Pergament.
Krasnići, Alija, ed. 2000a. *Jasenovac: antologija pesama o Jasenovcu / Jasenovac: antologija e điljenđi katar o Jasenovac*. Kragujevac / Gnjilane: Memorijalni centar Roma za holokaust studije.
Krasnići, Alija. 2000b. *Rromani Mahlava*. Kragujevac.
Krasnići, Alija. 2001. *Lord, turn me into an ant! Gypsy fairy tales from Kosovo and Metohia*. Beograd: Centar za stvaralaštvo mladih.
Krasnići, Alija. 2005. *E bahh paćardi ćorrimasa*. Kragujevac: Maškaripe e rromane kulturako / Centar za kulturu Roma.

Krasnići, Alija, ed. 2016. *Antologija e rromane poezijaći ane varekanutni Jugoslavija / Antologija romske poezije u nekadašnoj Jugoslaviji*. Subotica: Rromane pustika / Romske knjige.

Krasnići, Alija and Mehmed Saćip. 1999. *Antologija romske poezije u Jugoslaviji*. Niš: Smotra kulturnih dostignuća Roma Republike Srbije.

Krauklis, Dainis. 2016. *Kad dzimtas dārzos ziedi plaukst. Čigānu stāstu stāsti*. Riga: Sava grāmata / Kandava: Alternativas.

Kur'ani. 2005. Irame ki Romani čhib Muharem Serbezovski. Sarajevo: Romano lil.

Kurth, Gérald. 2008. *Identitäten zwischen Ethnos und Kosmos: Studien zur Literatur der Roma in Makedonien (Forschungen zu Südosteuropa. Sprache – Kultur – Literatur)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Kyuchukov, Hristo. 2004. *My name was Hussein*. Honesdale, Pa: Boyds Mills.

Kyuchukov, Hristo / Kjučukov, Hristo. 2020. *Mein Name war Hüssein / Miro anav sas Hjusein*. V. Tarnovo: Faber.

Kyuchukov, Hristo / Kjučukov, Hristo. 2021a. *Die Geschichte von Zamfira / E Zamfiraki historija*. V. Tarnovo: Faber.

Kyuchukov, Hristo. 2021b. *Benim adim Hüseyin'di / Miro anav sas Hjusein*. V. Tarnovo: Faber.

Kyuchukov, Hristo and Ian Hancock. 2005. *A history of the Romani people*. Honesdale, Pa: Boyds Mills.

Lacková, Elena. 1956. *Cigánský tábor: hra o troch dejstvách (štyroch obrazoch)*. Praha: Československé divadelní a literární jednatelství.

Lacková, Elena. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. K vydání připravila a přeložila Milena Hübschmannová. Praha: Triáda.

Lacková, Ilona. 2000. *A false dawn: My life as a Gypsy woman in Slovakia.* Prepared for publication and edited by Milena Hübschmannová. Translated by Carleton Bulkin. Hatfield: Centre de Recherces Tsiganes & University of Herfordshire Press.

Lakatos, Menyhért. 1975. *Füstös képek*. Budapest: Magvető.

Lakatos, Menyhért. 2015. *The Color of Smoke. An epic novel of the Roma*. Williamstown, Massachusetts: New Europe books.

Lakatosova, Maria Barinka, Robert Lorentsen and Balder Carstens Hasvoll. 2016. *Romske eventyr og historier / Paramiči taj čače historiji*. Oslo: Solum.

Lal, Chaman. 1962. *Gypsies: Forgotten children of India.* New Delhi: Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting.

Lampe, John and Mark Mazower, eds. 2004. *Ideologies and national identities: The case of twentieth-century Southeastern Europe*. Budapest / New York: Central European University Press.

Larson, Lotta C. 2015. E-book and audiobooks: Extending the digital reading experience. *The Reading Teacher* 69 (2): 169–177.

Le Bas, Damian. 2019. *The stopping places: A journey through Gypsy Britain*. London: Vintage.

Lee, Ronald. 2009. *E zhivindi yag / The living fire*. Toronto: Magoria Books.

Leggio, Daniele Viktor. 2020. Romani on the Internet. In: Matras, Yaron, and Anton Tenser, eds. *Handbook of Romani Linguistics*. Cham: Palgrave Macmillan. 515–537.

Leggio, Daniele Viktor and Yaron Matras. 2017. Orthography development on the Internet: Romani on YouTube. In: Jones, Mari C. and Damien Mooney, eds. *Creating orthographies for endangered languages*. Cambridge: Cambridge University Press. 254–257.

Levacovich, Mansueto. 1991. *Popolo mio dei Rom.* Edited by P. Zatta. Abano Termp: Franciscl.

Levakovich, Giuseppe and Giorgio Ausenda. 1975. *Tzigari: Vita di un nomade*. Milan: Bompiatu.

Liégeois, Jean-Pierre. 1987. *Gypsies and Travellers: Dossier for the intercultural training of teachers*. Strasbourg: Council of Europe.

Liégeois, Jean-Pierre. 1994. *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg: Council of Europe.

Lorca, Federico García. 1996. *Alusarde gilja / Izbrani pesni*. Nakhavibe ki Romani čhib Ljatif Mefaileskororo Demir. Skopje: NIP "Studentski zbor".

Loveridge, Guy. 1995. *Biography of Bramwell "Romany" Evens*. Huddersfield: Loveridge.

Lundgren, Gunilla. 2002. *Bi kheresko bi limoresko. Utan hus utan grav. Romska sånger och dikter*. Stockholm: Wahlstrom & Widstrand.

Lundgren, Gunilla, ed. 2003. *Svarta rosor / Kale ruže: romsk litteratur, kultur och historia*. Stockholm: Tranan.

Lundgren, Gunilla and Aljosha Dimiter Taikon. 1998. *Aljosha – Zigenarhövdingens pojke*. Stockholm: Bonnier / Carlsen.

Lundgren, Gunilla and Aljosha Dimiter Taikon. 2001. *O Aljoša, o šiav le birevosko.* Translated in Romany by Hasse J. Columbus and Jonny G. Ivanovitch. Stockholm: Podium.

Lundgren, Gunilla, Nina Taikon, Senia and Gina Tan-Mercowic. 1972. *Maritza en Zigenarflicka*. Stockholm: AWE/Gebers.

Lundgren, Gunilla and Sofia Taikon. 2005. *Sofia Z–4515*. Stockholm: Tranan / Podium.

Machowska, Magdalena. 2011. *Bronisława Wajs – Papusza. Między biografią a legendą*. Kraków: Nomos.

Machowska, Magdalena and Natalia Krasicka. 2011. L'Œuvre poétique. *Études Tsiganes* 48–49 (4): 120–133.

Makhotina, Ilona and Kirill Kozhanov. n.d. Digital literature in Russia. https://www.romarchive.eu/en/literature/literature-countries-and-regions/digital-literature-russia/, date accessed 18 June 2020.

Mani, V. Bentat. 2017. *Recording world literature. Libraries, print culture and Germany's pact with books*. New York: Fordham University Press.

Mannerfelt, Karine and Ann Eriksson. 2003. *Nadja Taikon. Tjejen från Tanto/ É šei anda Tanto*. Stockholm: LL-förlaget.

Manus, Leksza. 1980. *Cigány Bölcsődal. Cigány költők versei gyerekeknek*. Budapest: Móra Könyvkiadó.

Manuš, Leksa. 1996. *Romani čhib ābeca: eksperimentāls mācību līdzeklis*. Rīga: Sprīdītis.

Marafioti, Oksana. 2012. *American Gypsy: A memoir*. Farrar, Straus and Giroux. Kindle Edition.

Marinov, Aleksandar G. 2021. Bulgaria. In: Roman, Raluca Bianca et al. *Roma writings. Romani literature and press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Leiden & Paderborn: Brill & Ferdinand Schöningh. 35–57.

Martin Sevillano, Ana Belen. 2020. The Romani ethos: A transnational approach to Romani literature. *Critical Romani Studies* 3: 2 (2020). 24–40.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. 1997. *The Gypsies (Roma) in Bulgaria*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. 2005. The Roma – a nation without a state? Historical background and contemporary tendencies. In: Burszta, Wojciech, Tomasz Kamusella and Sebastian Wojciechowski, eds. *Nationalismus across the globe: an overview of the nationalism of state-endowed and stateless nations*. Poznan: School of Humanities and Journalism. 433–455.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. 2010. Holocaust, Porrajmos, Samudaripen… Tworzenie nowej mitologii narodowej. *Studia Romologica* 3: 75–93.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. 2012. *I Romani etnokultura: Palunipe thaj akana. Katalogo*. Sofia: Paradigma.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. 2015. The first Gypsy / Roma organisations, churches and newspapers. In: Kominko, Maja, ed. *From dust to digital. Ten years of the Endangered Archives Programme*. Cambridge, UK: Open Book Publishers. 189–244.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov 2016a. Who are Roma? In: Marushiakova, Elena and Vesselin Popov, eds. *Roma culture: Myths and realities*. München: Lincom Academic Publishers. 7–34.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. 2016b. Roma culture: Problems and challenges. In: Marushiakova, Elena and Vesselin Popov, eds. *Roma culture: Myths and realities*. München: Lincom Academic Publishers. 35–64.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. 2017a. Orientalism in Romani Studies: the case of Eastern Europe. In: Kyuchukov, Hristo and William New, eds. *Languages of Resistance: Ian Hancock's contribution to Romani Studies*. Munich: Lincom Academic Publisher. 187–237.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. 2017b. Politics of multilingualism in Roma education in early Soviet Union and its current projections. *Social Inclusion* 5 (4): 48–59.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. 2020. Beginning of Romani literature: The case of Alexander Germano. *Romani Studies* 30 (2): 135–161.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov, eds. 2021a. *Roma voices in history: A source book. Roma civic emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from 19th century until the Second World War*. Leiden: Brill.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov 2021b. Ottoman empire. In: Roman et al. *Roma writings. Romani literature and press in Central South-Eastern and Easterns Europe from the 19th century until World War II*. Leiden: Brill / Ferdinand Schöningh. 23–33.

Marushiakova, Elena and Vesselin Popov, eds. 2022. *Roma portraits in history*: *Roma civic emancipation elite in Central*, *South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Leiden: Brill.

Matei, Petre. 2020. Between nationalism and pragmatism: The Roma movement in interwar Romania. *Social Inclusion* 8 (2): 305–315.

Matras, Yaron. 1999. Writing Romani: The pragmatics of codification in a stateless language. *Applied Linguistics* 20 (4): 481–502.

Matras, Yaron. 2002. *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Matras, Yaron. 2005. The status of Romani in Europe. Report submitted to the Council of Europe's Languages Policy Division, October 2005, http://romani.humanities.manchester.ac.uk/downloads/1/statusofromani.pdf, date accessed 30 November 2023.

Matras, Yaron. 2013. Language and the rise of a transnational Romani identity, RomIdent Working Papers. Working paper No. 24, https://romani.humanities.manchester.ac.uk/virtuallibrary/library.html, date accessed 30 November 2023.

Maximoff, Matéo. 1946a. Germany and the Gypsies: From the Gypsy's point of view. *Journal of the Gypsy Lore Society, 3rd series,* 25 (3–4): 104–108.

Maximoff, Matéo. 1946b. *Les Ursitory*. Paris: Flammarion.

Maximoff, Matéo. 1955. *Le Prix de la liberté*. Paris: Flammarion.

Maximoff, Matéo.1969. *La septième fille*. Paris: Concordia.

Maximoff, Matéo. 1984. *Condamné à survivre*. Paris: Concordia.

Maximoff, Matéo. 1986. *La poupée de Mameliga (Le livre de la peur). Romainville*: Matéo Maximoff.

Maximoff, Matéo. 1993. *Routes sans roulottes*. Champigny sur Marne: Concordia.
Mehr, Mariella. 1981. *Steinzeit*. Gümligen: Zytglogge.
Mehr, Mariella. 1998. *Nachrichten aus dem Exil. Nevipe andar o exilo. Gedichte. Gila.* Translated from German into Romani by Rajko Djurić. Klagenfurt: Drava.
Ministry of External Affairs. 2012. Speech by External Affairs Minister at International ROMA Conference and Cultural Festival (February 12, 2016), http://www.mea.gov.in/Speeches-Statements.htm?dtl/26350, date accessed 30 November 2023.
Mirga, Andrzej. 1987. The category of "Romanipen" and the ethnic boundaries of Gypsies. *Ethnologia Polona* 13: 243–255.
Mirga, Andrzej and Nicolae Gheorghe. 1997. *The Roma in the twenty-first century: A policy paper*. Princeton: Project on Ethnic Relations.
Mirga-Kruszelnicka, Anna and Jekatyerina Dunajeva, eds. 2020. *Re-thinking Roma resistance throughout history: Recounting stories of strength and bravery*. Budapest: European Roma Institute for Arts and Culture (ERIAC).
Munteanu, Luminita. 2016. Being Homo Balcanicus without knowing it: The case of Anton Pann. In: Nitu, Florentina et al., eds. *Turkey & Romania: A history of partnership and collaboration in the Balkans*. Istanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği. 123–138.
Muri anglunyi Bibla kiponca. 2010. Translated by József Choli Daróczi. Budapest: Országos Roma Közérdekű Muzeális Gyűjtemény és Kiállítási Galéria.
Murray, Simon. 2015. Charting the digital literary sphere. *Contemporary Literature* 56 (2): 311–339.
Mušinka, Alexander. 2020. *Elena Lacková I. Život s novinami Romano nevo l'il*. Prešov: Štátna vedecká knižnica v Prešove.
Nagy, Olga. 1988. *A havasi sátoros: Dávid Gyula meséi*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
Newman, Sarah and Matt Houlbrook. 2013. Introduction. *Journalism Studies. Special issue. The press and popular culture in interwar Europe* 14 (5): 640–650.
Niemen, Annibale. 1995. *La casa con le ruote. O ker kun le penija*. Roma: Sinnos Editore.
Niemen, Gualberto. 2000. *Autobiografia di un burattinaio*. Tortona: Quaderni dell'Associazione Peppino Sarina.
Nikolić, Jovan. 1982. *Dosti khatinendar / Gost niotkuda*. Pesme. Vršac / Vîrset: Biblioteka KOV.
Nikolić, Jovan. 2006. *Weißer Rabe, schwarzes Lamm*. Klagenfurt: *Drava.*
Nikolić, Jovan and Ruždija Russo Sejdović. 2004. *Kosovo mon amour : Tragi-comédie ou drame tsigane.* Translated by Marcel Courthiade. L' Espace d'un instant.

Nikolić, Mišo. 1997. *Und dann Zogen wir weiter*. Klagenfurt: Drava.
Nikolić, Mišo. 2000. *Landfahrer. Auf den Wegen eines Rom.* Klagenfurt: Drava.
Nirenberg, Jud. 2015. *Gypsy Movements*. Kindle edition. Schlimmer Publishing.
Nirenberg, Jud. 2016. *Johann Trollmann and Romani resistance to the Nazis*. WIN BY KO Publications.
Odley, Tom. 2002. *Romani lav gilya: An anthology of Romani poetry & song*. Chatham: Tom Odley.
Óhidy, Andrea and Katalin R. Forray, eds. 2019. *Lifelong learning among Roma minority in Western and Southern Europe*. United Kingdom, North America, Japan, India, Malaysia, China: Emerald Group Publishing.
Orsós, János. 2015. Precedents to Roma written culture and literature in Hungary. 15 September, https://romediafoundation.wordpress.com/2015/09/15/precedents-to-roma-written-culture-and-literature-in-hungary/, date accessed 20 November 2023.
Oswald, Karel. 2010. *Dávné vzpomínky*. Brno: Šimon Ryšavý.
Palfrey, John and Urs Gasser. 2008. *Born digital: Understanding the first generation of digital natives*. New York: Basic Books.
Pann, Anton. 2005. *Despre învăţătură. Anda' siklipe´*. București: UNICEF / Speed Promotion.
Pashov, Shakir M. 2023. *History of the Gypsies in Bulgaria and Europe: Roma*. Edited by Elena Marushiakova, Vesselin Popov and Lilyana Kovacheva. Paderborn: Brill & Ferdinand Schöningh.
Petković, Novica. 1990. Prvi moderan srpski roman. In: Stanković, Borisav. *Nečista krv*. Beograd: BIGZ.
Petőfi, Sándor. 1878. Izdral o czino ruk, ke. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* January 15: 440–441.
Petrov, Mihail. 2008. *Te xoxvne jakha tharde mo vogi / Лъжовните ти очи изгориха душата ми*. София: Дими 99.
Petrović, Alexander. 1937. Contributions to the study of the Serbian Gypsies. *Journal of the Gypsy Lore Society, 3rd series,* 16 (10): 111–137.
Pieśni Papuszy – Papušakre gila. Wiersze w języku cygańskim przełożył, opracował, wstępem i objaśnieniami opatrzył Jerzy Ficowski. 1956. Wydawnictwo Zakładu im. Ossolińskich: Wrocław.
Prain, Vaughan. 1997. Multi(national) literacies and globalising discourses. *Discourse: Studies in the cultural politics of education* 18 (3): 453–467.
Procop, Svetlana. 2008. Émergence de la littérature tsigane en République de Moldavie. *Études Tsiganes* 36: 50–165.
Pulma, Panu. 2006. *Suljetut ovet. Pohjoismaiden romanipolitiikka 1500-luvulta EU-aikaan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Pulma, Panu. 2015. *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*. Helsingfors / Stockholm: SLS / Atlantis.

Puxon, Grattan and Donald Kenrick. 1988. *Berša Bibahtale*. London: Romanestan Publications.

Rodell Olgaç, Christina. 2013. Education of Roma in Sweden – an interplay between policy and practice. In: Hornberg, Sabine and Christian Brüggemann, eds. *Die Bildungssituation von Roma in Europa. Studien zur International und Interkulturell Vergleichenden Erziehungswissenschaft 16*. Münster: Waxmann. 197–213.

Roman, Raluca Bianca. 2021. Romania. In: Roman, Raluca Bianca et al. *Roma writings. Romani literature and press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Leiden & Paderborn: Brill & Ferdinand Schöningh. 93–128.

Roman, Raluca Bianca et al. 2021. *Roma writings. Romani literature and press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II.* Leiden: Brill & Ferdinand Schöningh.

Romane giľa. Genďi romaňa poeziatar / Romské písně. Sborník romské poezie. 1979. Praha: Obvodní kulturní dům v Praze 8.

Romanez, Esmeralda. 1998. *Les chemins de l'arc-en-ciel*. Paris: Wâllada.

Romani-Project Graz/Michael Wogg. Roma literature. Roma culture factsheets. Council of Europe, http://romafacts.uni-graz.at/index.php/literature/roma-literature/roma-literature, date accessed 30 November 2023.

Rostás-Farkas, György, ed. 1993. *Maladyipe / Találkozás: műfordítások*. Budapest: Cigány Tudományos és Művészeti Társaság.

Różycka, Małgorzata, Janusz Balkowski and Marek Rudowski. 2011. *Romowie, Roma, Romanies: Historia w obrazkach / Biltengri romani historia / Historia romani obrazoris andre / Romanies: picture story*. Wrocław: Fundacja Integracji Społecznej PROM.

Rudowski, Marek and Mateusz Wiśniewski. 2012. *Drom-Droga. Historia Romów w Europie*. Wrocław: Fundacja Integracji Społecznej PROM.

Ryvolová, Karolína. 2014. Romany letters in the making: Testing the frontiers of legitimate literature. A comparative analysis of four Romany life stories. PhD dissertation, Faculty of Arts. Prague: Charles University.

Ryvolová, Karolína. 2020. Romani literary endeavours in the Czech Republic. A historical survey. *Romani Studies* 30 (2): 163–180.

Ryvolová, Karolína. 2021. *Špačkem tužky na manžetě – Příběh literatury Romů*. Praha: Slovo 21.

Saćip, Mehmed. 1995. *Sofrako miškuipe. Pomeranye Sofre*. Gilana: Prosveta.

Sadílková, Helena. 2009. La littérature romani en République Tchèque: sources et état actuel. *Études tsiganes* 36: 182–203.

Sadílková, Helena. n.d. Romani literature in the Czech and Slovak Republics. Romarchive, https://www.romarchive.eu/en/literature/literature-countries-and-regions/literature-czechoslovakia/, date accessed: 25 March 2022.

Sadílková, Helena, Dušan Slačka and Milada Závodská. 2018. *Aby bylo i s námi počítáno*. Brno: Muzeum romské kultury.
Šainović, Kadrija. 1975. *Ciganske intime*. Kruševac: Bogdala.
Šainović, Kardija and Osman Balić. 2001. *Jabuka u srcu / Phabaj ano ilo / Apple in the heart*. Niš: Smotra kulturnih dostignuća Roma Srbije.
Salijesor, Seljajdin. 1988. *Dzivdipe maškaro Roma*. Preševa: Grafolex.
Samet blues – Drsná devadesátá v povídkách. 2023. Praha: Kher.
Šamko, Michal. 2023. *Májky a totemy*. Praha: Kher.
Sandu, Mariana and Delia Grigore. n.d. Contributia rromilor la patrimoniul comun. Studii si analize privind minoritatea roma, http://www.oportunitatiegale.ro/studii.php?id=52, date accessed 30 November 2023.
Sarău, Gheorghe. 2005. *Limba şi literatura rromani. Manual pentru clasa a IX-a. I rromani ćhib thaj i literatùra (vaś i anăto klàsa)*. Bucureşti: Editura Sigma.
Sarău, Gheorghe. 2006. *Limba şi literatura rromani. Manual pentru clasa a IX-a. I rromani ćhib thaj i literatùra (vaś i anăto klàsa)*. Bucureşti: Editura Sigma.
Sarău, Gheorghe. 2013. *Istoricul studiului limbii rromani şi al şcolarizării rromilor în România (1990–2012)*. Cluj-Napoca: Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale.
Sarău, Gheorghe and Ionel Cordovan. 2011. *I rromani ćhib thaj i literatura vas o desto siklovipnasqo bers: limba si literatura rromani pentru anul X de studiu*. Bucureşti: Vanemonde.
Šarenac, Danilo. 2020. The view of the disaster and the victory from Bellow: Serbian Roma soldiers 1912–1918. *Social Inclusion* 8 (2): 277–285.
Sargeant, Betty. 2015. What is an ebook? What is a book app? And why should we care? An analysis of contemporary digital picture books. *Children's Literature in Education* 46 (4): 454–466.
Saul, Nicholas and Susan Tebbutt, eds. 2004. *The role of the Romanies: Images and counter-images of "Gypsies"/Romanies in European cultures*. Liverpool: Liverpool University Press.
Scheinostová, Alena. 2010. Ženská romská próza jako zápas o sebevyjádření. In: Matonoha, Jan, ed. *Česká literatura v perspektivách genderu*. Praha: Academia – Nakladatelství Akropolis. 253–263.
Scherp, Lambert. 1979. *Amari śib*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.
Schmidt, Zilli. 2020. *Gott hat mit mir etwas vorgehabt! Erinnerungen einer deutschen Sinteza*. Herausgegeben von Jana Mechelhoff-Herezi und Uwe Neumärker. Berlin: Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas.
Ščuka, Emil. 2019. *Cikánský baron jsem já*. Prague: Knihovna Václava Havla.
Šebková, Hana. 2003. Počátky romské literatury v České a Slovenské republice. http://www.iliteratura.cz/Clanek/10183/sebkova-hana-pocatky-romske-literatury-V–ceske-a-slovenske-republice, date accessed 30 August 2023.

Šebová, Barbora, Adam Pospíšil and Lucie Lomová. 2008. *DROM Komiks o romské historii*. Praha: R-Mosty.

Sejdić, Rasim 1987. *Rasim, poeta zingaro*. Edited and translated by Giulio Soravia. Rho: Publi and Press.

Sejdić, Rasim and Giulio Soravia. 1978. Lo zingaro e il Gagio. *Lacio Drom* 5: 4–24.

Sejdović, Ruždija-Ruso. 1988. *Svjetlost u ponoć / E jak an-e rat.* Titograd.

Serbez, Šeyh-ül-Ülema Fazli. 2002. *Dženetesk'ere Bahče.* Skope: Teološki Islamski Tarikatski Visoko-obrazoven Centar.

Serbezovski, Muharem. 1983. *Šareni dijamanti.* Sarajevo: Veselin Masleša.

Shapoval, Viktor. 2020. 'The books to the illiterate?': Romani publishing activities in the Soviet Union, 1927–1938. *Social inclusion. Gypsy policy and Roma activism: From the interwar period to current policies and challenges* 8 (2): 346–357.

Shapoval, Viktor. 2021a. USSR. In: Roman, Raluca Bianca et al. *Roma writings. Romani literature and press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Leiden & Paderborn: Brill & Ferdinand Schöningh. 169–195.

Shapoval, Viktor. 2021b. Obscure years of Soviet Roma literature (1939–1941). *Romani Studies* 31 (1): 5–28.

Sigona, Nando and Nidhi Trehan. 2009. Introduction: Romani politics in neoliberal Europe. In: Sigona, Nando and Nidhi Trehan, eds. *Romani politics in contemporary Europe: Poverty, ethnic mobilisation and the neoliberal order*. Houndmills: Palgrave Macmillan. 1–20.

Silverman, Carol. 2012. *Romani routes: Cultural politics and Balkan music in diaspora*. New York: Oxford University Press.

Simanowski, Roberto. 2002. *Interfictions: Vom Schreiben im Netz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Skogholt, P., and K. Lilleholt. 1978. *En for hverandre: Sigøynere Milos Karol og Frans Josef forteller*. Oslo: Gyldendal.

Slavkova, Magdalena. 2023. Women's evangelical activities and church growth in Romani communities. *Romani Studies* 33 (1): 79–105.

Slee, Yvonne. 2005. *Torn away forever*. Queensland: Amber Press.

Smith, Anthony D. 1996. Nationalism and the historians. In: Balakrishnan, Gopal, ed. *Mapping the nation*. New York: New Left Books, 175–197.

Smith, Anthony. 2000. *Myths and memories of the nation*. Oxford: Oxford University Press.

So si o Islamo. 2004. Translated by Bajram Haliti. Beograd.

Spinelli, Santino. 1988. *Gilì Romanì. Canto Zingaro*. Roma: Lacio Drom.

Spinelli, Santino. 1993. *Romanipè / Ziganità, Raccolta di Poesia Zingara*. Chieti: Zolfanelli / Marino Solfanelli Editore.

Spinelli, Santino, ed. 1995–1997. *Baxtalo drom / Felice cammino*, 3 vols. Lanciano: Edizioni Tracce.

Spinelli, Santino. 1997. Introduction. In: *Baxtaló drom / Felice cammino. vol. 3: Antologia delle migliori opere del 4 Concorso Artistico Internazionale "Amico Rom"*. Lanciano: Thèm Romanó. 9–12.

Stanley, Denise. 1986. *Romano Drom. Song Book*. London: Romanestan Publications.

Stojka, Ceija. 1988. *Wir leben im Verborgenen: Erinnerungen einer Rom-Zigeunerin*. Wien: Picus.

Stojka, Ceija. 1992. *Reisende auf dieser Welt. Aus dem Leben einer Rom-Zigeunerin*. Wien: Picus.

Stojka, Karl. 1994. *Auf der ganzen Welt zuhause. Das Leben und Wandern des Zigeuners Karl Stojka*. Wien: Picus.

Stojka, Karl. 2000a. *Mein Name im Dritten Reich: Z 5742*. Wien: n.p.

Stojka, Mongo. 2000b. *Papierene Kinder. Glück, Zerstörung und Neubeginn einer Roma-Familie in Österreich*. Wien: Molden.

Subotić, Dragan. 1998. *Istorijsko-bibliografski prilozi za nacionalnu istoriju štampe*. Beograd: Manastir Sveti Otac Prohor Pčinjski / Narodna bibioteka Srbije.

Sugar, Peter F., ed. 1995. *Eastern European nationalism in the twentieth century*. Lanham, Md.: The American University Press.

Szabó, Levente T. 2016. Romani identities, texts and languages in the first International Journal of Comparative Literary Studies. Paper presented at the 26th Congress of the International Comparative Literature Association, July 25, 2016, University of Vienna.

Szabó, Levente T. 2017. Cultural brokers, forms of hybridity and the emergence of the first international comparative literary journal. *Philobiblion. Transylvanian journal of multidisciplinary research in Humanities* 22 (2): 67–80.

Szczepanik, Marta. 2015. Cultural uniqueness, memory of the traumatic past and a struggle for equal opportunities in the present. A study of self-representations of the Polish Roma on the Internet. In: Alietti, Alfredo, Martin Olivera and Veronica Riniolo, eds. *Virtual citizenship? Roma communities, inclusion policies, participation and ICT tools*. Milano: McGraw-Hill Education. 135–145.

Szegő, László. 1977. *Csikóink kényesek*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Szegő, László. 1980. *Cigány bölcsődal*. Budapest: Móra.

Sztojka, Ferenc Nagyidai. 1886. *Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelvű gyökszótára. Románé álává. Iskolai és utazási használatra*. Kalocsa: Malatin A. Ny.

Sztojka, Ferenc Nagy-Idai. 1890. *Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelvű gyökszótára. Románé álává. Iskolai és utazási használatra*. Paks: Rosenbaum Nyomda.

Sztojka, Ferenc. 2007. *Un Dictionnaire rromani oublié: le "Gyök-Szótár" de F. Sztojka*, réédité par Marcel Courthiade en collaboration avec András Kányádi. Paris: INALCO & Rromani Baxt.

Szuhay, Péter. 2000. A cigány irodalom. In: Kemény, István, ed. *A magyarországi romák*. Budapest: Press Publica. 37–41.

Tahirović Sijerčić, Hedina. 2009. *Romane Paramicha / Stories and legends of the Gurbeti Roma.* Toronto: Magoria Books.

Tahirović Sijerčić, Hedina, ed. 2010. *Like water. Sar o Paj (A collection of poems by Romani women)*. Brisbane: Amber Press.

Tahirović-Sijerčić, Hedina. 2016. *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Federalno ministarstva obrazovanja i nauke.

Tahirović-Sijerčić, Hedina. 2019. *Language and literature of Roma within translation in the Western Balkans: Poetry in self-translation*. Sarajevo: Dobra knjiga.

Tahirović-Sijerčić, Hedina, ed. 2021. *Rade Uhlik – Rromane Paramiča / Romske priče, Zbirka II*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo BiH i Zemaljski muzej.

Tahirović-Sijerčić, Hedina and Cynthia Levine-Rasky, eds. 2017. *A Romani women's anthology. Spectrum of the blue water*. Toronto: Inanna Publications and Education.

Taikon-Melker, Ramona and Ann Eriksson. 2010. *Marie Claude – Jekh řomani šej / Marie Claude – en romsk tjej*. Huddinge: ERG förlag.

Taikon, Fred. 2017. *Barnen på Tanto. Tantoindianerna / Le gláti po Tanto. Le tantoindiánura*. Stockholm: ERG förlag.

Taikon, Katarina. 1963. *Zigenerska*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Taikon, Katarina. 1964. *Zigenardikter*: *Ett urval zigenardikter från olika länder och miljöer*. Stockholm: FIB.

Taikon, Katarina. 2009. *E Katizi* [CD Rom]. Stockholm: Podium.

Taikon, Katarina. 2016a. *Zigenerska*. Stockholm: Natur & Kultur.

Taikon, Katarina. 2016b. *Katitzi och Lump & Katitzi i skolan.* 7–8. Stockholm: Natur och Kultur.

Taikon, Katarina. 2017. *Katitzi Z-1234*. Stockholm: Natur och Kultur.

Taykon, Alyosha and Gunilla Lundgren. 2003. From coppersmith to nurse: Alyosha the son of a Gypsy chief. Translated by Donald Kenrick. Hatfield: Centre de Recherches Tsiganes / University of Hertfordshire Press.

Tanner, Jakob. 2012. Eugenics before 1945. *Journal of Modern European History / Zeitschrift Für Moderne Europäische Geschichte / Revue D'histoire Européenne Contemporaine* 10 (4): 458–479.

Todorova, Maria. 2005. The trap of backwardness: Modernity, temporality and the study of East European nationalism. *Slavic Review* 64 (1): 140–164.

Toninato, Paola. 2014. *Romani writing: Literacy, literature and identity politics*. New York: Routledge.

Trevisan, Paola. 2008. *Etnografia di un libro. Scritture, politiche e parentela in una comunita di sinti*. Roma: CISU Edizioni.

Tschawo, Latscho. 1984. *Die Befreiung des Latscho Tschawo: Ein Sinto-Leben in Deutschland*. Bornheim-Merten: Lamuv.

Uhlik, Rade. 1937. *Romane gjilja (Цигански песме). I lil*. Prijedor: Štamparija Vučen Štrbac.

Valmiki. 1990. *Valmiki's Ramayana.* Translated into Romani by Leksa Manush. Chandigarh: Roma Publications.

Uhlik, Rade. 1940. *Phirasavne paramiča andar o ṛomano durutnipe*. Prijedor: n.p.

van den Heuvel, Wilco. 2020. Romani Bible translation and the use of Romani in religious contexts. In: Matras, Yaron and Anton Tenser, eds. *The Palgrave handbook of Romani language and linguistics*. Cham: Palgrave Macmillan. 459–486.

Vermeulen, Hans. 1996. The concept of emancipation in Ethnic Studies. *Studia Rosenthaliana* 30 (1): 21–32.

Vishnevsky, Victor. 2006. *Memories of a Gypsy*. Cheverly, MD: Salo Press.

Vishnevsky, Victor. 2008. *The magic of power of life. Spiritual and supernatural stories of the Lovara Gypsies*. Norwich: Salo Press.

Vojak, Daniel. 2004. Zbornik za narodni život i običaje i rukopisne zbirke arhiva Odbora za narodni život i običaje kao izvor za proučavanje povijesti romskog stanovništva na području Hrvatske u razdoblju od kraja XIX. stoljeća do danas. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* 27–28 (34–35): 207–236.

Vojak, Danijel. 2009. Prvi hrvatski romolozi: Mara Čop, Franjo Fancev, Vladimir Redenšek i Antun Medven. In: Macan, Trpimir, ed. *Biobibliographica 3*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 103–128.

Vojak, Daniel. 2010. O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija? In: Agičić, Damir, ed. *Historijski zbornik*. Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu. 215–240.

Vojak, Danijel. 2013. *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.–1941*. Zagreb: Romsko nacionalno vijeće.

Vojak, Daniel. 2017. Počeci Hrvatske Romologije: Od Filipa Ivana Vezdina do Franje Fanceva. *Studia ethnologica Croatica* 29 (1): 385–408.

Všude samá krása. 2023. Praha: Kher

Vuksanović-Vukoslavović, Danijela and Veselj Beganaj, eds. 2005. *Romske narodne priče / Phurane Romengere paramiča / Rama folk tales*. Podgorica: NVO Početak / Cetinje: IVPE.

Wachtel, Andrew Baruch. 1998. *Making a nation, breaking a nation. Literature and cultural politics in Yugoslavia*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Weisz, Zoni. 2016a. *De vergeten holocaust: mijn leven als Sinto, ondernemer en overlevende*. Amsterdam: Luitingh Sijthoff.

Weisz, Zoni. 2016b. *Ein gutes Leben: Zoni Weisz erzählt seine Biografie*. Berlin: Verbrecher.

Werner, Michael and Bénédicte Zimmermann. 2006. Beyond comparison: Histoire croisée and the challenge of reflexivity. *History and theory* 45 (1): 30–50.

Whyte, Betsy. 1979. *The yellow on the broom: The early days of a traveller woman*. Edinburgh: Chambers.

Williamson, Duncan. 1989. *May the devil walk behind ye*. Edinburgh: Canongate

Williamson, Duncan. 1994. *The Horsieman*: *Memories of a traveller, 1928–1958*. Edinburgh: Canongate.

Williamson, Duncan and Linda Williamson. 1987. *A thorn in the king's foot: Folktales of the Scottish travelling people*. Harmondsworth: Penguin Books.

Wilson, William. 2006. Herder, folklore and romantic nationalism. In: Rudy, Jill Terry and Diane Call, eds. *The marrow of human experience. Essays on folklore by William A. Wilson*. Boulder: University Press of Colorado. 107–123.

Wimmer, Andreas and Nina Glick Schiller. 2003. Methodological nationalism, the social sciences, and the study of migration: An essay in historical epistemology. *The International Migration Review* 37 (3): 576–610.

Wlislocki, Heinrich von. 1892. *Aus dem inneren Leben der Zigeuner: Ethnologische Mitteilungen*. Berlin: Verlag von Emil Felber.

Zahova, Sofiya. 2014. *History of Romani literature with multimedia on Romani kids´ publications*. Sofia: Paradigma.

Zahova, Sofiya. 2016. Romani literature: historical developments and challenges of internationalization. In: Marushiakova, Elena and Vesselin Popov, eds. *Roma culture: myths and realities*. Munich: Lincom Academic Publisher. 81–126.

Zahova, Sofiya. 2017a. Dětství v životopisných textech švédských Romů – tendence a proměny. *Romano Dzaniben* 24 (2): 45–69.

Zahova, Sofiya. 2017b. "The Romani people" narratives in books for Roma children. In: Kyuchukov, Hristo, William New and Thomas A. Acton, eds. *Languages of resistance: Ian Hancock's contribution to Romani Studies*. Roma Series 05. Munich: Lincom Academic Publisher. 374–389.

Zahova, Sofiya. 2019. The role of Romani language in Romani authors' works. In: Cech, Petra, Christiane Fennesz-Juhasz and Dieter W. Halwachs, eds. *Andaj Romengi ljuma. Patjiv le Mozesoske Heinschink*. (Grazer Romani Publikationen / GRP 07). Graz: GLM. 52–72.

Zahova, Sofiya. 2020a. Romani language literature. In: Matras, Yaron and Anton Tenser, eds. *Handbook of Romani linguistics*. Cham: Palgrave Macmillan. 539–569.

Zahova, Sofiya. 2020b. 'Improving our way of life is largely in our own hands': Inclusion and the Romani newspaper of interwar Yugoslavia. *Social Inclusion* 8 (2): 286–295.

Zahova, Sofiya. 2020c. Romani literature and its digital forms. *Romani Studies* 30 (2): 243–266.

Zahova, Sofiya. 2021a. Historicizing East-European Romani comic and graphic narratives. In: Hertrampf, Marina Ortrud M. and Kirsten von Hagen, eds. *Selbst- und Fremdbilder von Roma in Comic und Graphic Novel. Vom Holocaust bis zur Gegenwart*. München: Akademischen Verlagsgemeinschaft. 215–242.

Zahova, Sofiya. 2021b. Introduction. In: Roman, Raluca Bianca et al. *Roma writing. Romani literature and press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from 19th century until the second World War*. Leiden: Brill. 9–27.

Zahova, Sofiya. 2021c. Yugoslavia. In: Roman, Raluca Bianca et al. *Roma writing. Romani literature and press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from 19th century until the second World War*. Leiden: Brill. 71–105.

Zahova, Sofiya. 2022. Chapter Three. Yugoslavia. In: Marushiakova, Elena and Vesselin Popov, eds. *Roma portraits in history: Roma civic emancipation elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Leiden: Brill. 115–166.

Zahova, Sofiya, Ásdís R. Magnúsdóttir and Kristín Guðrún Jónsdóttir, eds. 2020. *Sunnudagsmatur og fleiri sögur Rómafólks*. Reykjavík: Stofnun Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum & Háskólaútgáfan.

Závodská, Milada. 2016. Rudolf Daniel: Housle a kůň. Historická analýza rukopisu se zřetelem k autorovu společenskému působeni v poválečném romském etnoemancipačním hnutí v Československu. PhD dissertation, Faculty of Arts. Prague: Charles University.

Zdunić, Drago, Niro Vavpotić and Tone Pavcek. 1978. *Amen sam e Titoske, O Tito si amaro*. Ljubljana: Univerzum.

Zwicker, Marianne. 2009. Journeys into memory: Romani identity and the holocaust in autobiographical writing by German and Austrian Romanies. PhD dissertation. Edinburgh: University of Edinburgh.

ПРИЛОЖЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЕ 1.
Ромски публикации в България

Книги и учебни помагала

Алиев, Демир / Aliev, Demir. 2017. *Дяволското сборище / E bengengoro kidiba. Приказки на български и ромски език*. Велико. Търново: Фабер.

Ангъчев, Илия. 2003. *Из живота на ляховските музиканти*. София.

Антология на ромската поезия. Том I. 2007. Шумен: Община Шумен, Сдружение за подпомагане и интегриране на малцинствата в България ПИМ – БГ.

Атанасов-Кабули (Доброжелателния), Димитър. 2004. *Светът и циганите*. Варна: ИК Стено.

Атанасов-Кабули (Доброжелателния), Димитър. 2006. *Светът и циганите*. Второ преработено издание. Варна: ИК Стено.

Атанасов-Кабули, Димитър. 2016. *Пуруша. Къси разкази, приказки, притчи и мисли за циганите и вярата им в Бог*. Варна: График.

Барре придобивке. London: Scripture Gift Mission [б. г.].

Борисова, Таня, Христо Ключуков и Йосиф Нунев. 1997. *Светът на ромите. Литература. 5–7 клас*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права“.

Борисова, Таня, Христо Ключуков и Йосиф Нунев. 1997. *Светът на ромите. Притурка към учебниците по литература за 5–7 клас*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права“.

Борисова, Таня, Христо Ключуков и Йосиф Нунев. 1997. *Светът на ромите. Литература. 5–7 клас. Книга за учителя*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права“.

Васева, Милена и Валери Стефанов. 1997. *Светът на ромите и неговите творци. Учебно помагало по литература 9–11 клас*. София: ТерАРТ.

Васева, Милена и Валери Стефанов. 1997. *Светът на ромите и техните творци. Притурка към книгите за учителя по литература 9–11 клас*. София: ТерАРТ.

Димитров, Димитър. 2001. *Ромски песни и инструментални мелодии*. Сливен: ИК „Жажда“.

Дуваре биянипе. 1933. София: Българско евангелско благотворително дружество. Библиотека „Романе лила“ № 8.

Духовни песни. [б.г.] Съюз на църквите на адвентистите от седмия ден. [б.м.]

Ибрахим, Сали. 1993. *Гривна за Ева. Стихотворения*. София: Литературен форум.

Ибрахим, Сали. 1993. *Космична любов. Стихотворения*. София: Литературен форум.

Ибрахим, Сали. 2001. *Короната на битието. Поезия*. София: Scorpion.

Ибрахим, Сали. 2004. *Пясък, разнесен от вятъра (алманах за ромска култура и сборник приказки)*. София: Читалище „Елит-център за ромска култура“ / ЕкоПринт.

Ибрахим, Сали. 2009. Цигански видения / Романе елпиня. София: Читалище „Елит-център за ромска култура“.

Каменов, Крум. 2001. *Две поеми*. София.

Каменов, Крум. 2001. *По стъпките на вятъра*. София.

Каменов, Крум. 2004. *Циганско сърце. / Романо воги*. [б.м.].

Каменов, Крум. 2006. *Инка. Лирика*. [Видин]

Каменов, Крум. 2006. *Негаснещ огън*. [Видин]

Каменов, Крум. 2007. *Приказки*. [Видин]

Каменов, Крум. 2007. *Тревожна нощ. Пиеса*. [Видин]

Каменов, Крум. 2008. *Изненада.* [Видин]

Каменов, Крум. 2018. *По стъпките на вятъра. Сборник с избрани произведения*. [Видин]

Кантарджийски, Ивайло. 2023. *Ром съм. Стихосбирка*. София: Алианс принт.

Керим, Усин. 1955. *Песни от катуна. Стихотворения*. София: Български писател.

Керим, Усин. 1959. *Очите говорят*. Стихове. София: Български писател.

Керим, Усин. 1968. *Под синия шатър. Стихове*. Варна: Държавно военно издателство.

Керим, Усин. 1968. *Стихотворения*. София: Държавно военно издателство.

Керим, Усин. 1969. *Зайо Баю и орачът. Приказка в стихове*. София: Библиотека „Златен сноп“.

Керим, Усин. 1977. *Песни от катуна. Стихотворения*. София: Народна младеж.

Керим, Усин. 1978. *С бащиния глас. Стихове*. София: Български писател.

Керим, Усин. 1978. *Сърцето ми. Стихотворения*. Варна: Георги Бакалов.

Керим, Усин. 1987. *Халище. Стихотоворения*. Пловдив: Христо Г. Данов.

Керим, Усин. 1989. *Като прашен скитник се завръщам*. Варна: Български писател.

Керим, Усин. 2003. *Лирика. Избрано*. София: Народна култура.

Ковачева, Лиляна. 2020. *Фамилия Ковачеви – гр. Кюстендил*. Дупница: Валентин Боков – Арт медиа плюс.

Ковачева, Надежда, Тодорка Владимирова и Христо Ключуков. 1997. *Ромски приказки. Притурка към читанката за 1 клас*. Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права".

Ковачева, Надежда, Тодорка Владимирова и Христо Ключуков. 1997. *Ромски приказки. Притурка към читанката за 2 клас*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права".

Ковачева, Надежда, Тодорка Владимирова и Христо Ключуков. 1997. *Ромски приказки. Притурка към читанката за 3 клас*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права".

Ковачева, Надежда, Тодорка Владимирова и Христо Ключуков. 1997. *Ромски приказки. Притурка към читанката за 4 клас*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права".

Колев, Господин. 1988. *Сърце за хората*. София: Партиздат.

Колев, Господин. 2003. *Един циганин в ЦК на БКП. Преживелици, терзания, размисли*. София: „Вини-1873".

Колев, Господин. 2010. *Българската комунистическа партия и циганите през периода 1944–1989 г*. София: Център за публични политики.

Колев, Деян и Теодора Крумова. 2002. *Книга за учителя по ромски фолклор*. Велико Търново: Фабер.

Колев, Деян, Антония Кръстева и Теодора Крумова. 2002. *Разказани пътища. Учебно помагало за ученици от 5 до 8 клас*. Велико Търново: Астарта.

Колев, Деян, Теодора Крумова и Стефан Йорданов / Kolev, Deyan, Teodora Krumova & Stefan Yordanov. 2002. *Приказки, предания и песни на ромите в Централна България / Tales, Legends and Songs of Central Bulgarian Roma*. Велико Търново: Фабер.

Костова, Стела. 2023. *Ромската култура в Сливен. История*. Част I. Сливен: Сдружение „Ромска академия за култура и образование".

Крумова, Теодора и Деян Колев. 2002. *Разкази и памет. Приказки на ромите от Североизточна България*. Велико Търново: Фабер.

Крумова, Теодора, Йосиф Нунев и Деян Колев. 2012. *Истории край огнището. Учебно помагало за ученици от 2 до 4 клас за часовете по СИП „Фолклор на етносите-ромски фолклор"*. Пловдив: Астарта.

Крумова, Теодора, Йосиф Нунев и Деян Колев. 2012. *Разказани пътища. Учебно-помагало за ученици от 5 – до 7 клас за часовете по СИП „Фолклор на етносите-ромски фолклор"*. Пловдив: Астарта.

Крумова, Теодора, Таня Ванова, Нели Николов и Йонка Данова. 2013. *Моята мечта за ромите и за България днес*: *Сборник с есета и стихотворения*. София: Арс Магна / Център „Амалипе".

Крумова, Теодора. 2002. *Богатството на циганина. Приказки на ромите от Североизточна България*. Велико Търново: Фабер.

Кръстева, Антония, Деян Колев и Теодора Крумова. 2002. *Вълшебни страници от ромския фолклор. Учебно помагало за учениците от 2 до 7 клас*. Велико Търново: Фабер.

Кръстева, Антония, Деян Колев и Теодора Крумова. 2003. *Истории край огнището. Учебно помагало за ученици от 2–4 клас*. Велико Търново: Астарта.

Ключуков, Христо. 1993. *Romani chib* / *Ромски език. Експериментален учебник за 3–5 годишни деца – билингви, учители и родители*. София: УНИЦЕФ.

Ключуков, Христо. 1993. *Romani kultura* /*Ромска култура*. *Експериментален учебник за ученици билингви*. София: УНИЦЕФ.

Ключуков, Христо. 1993. *Да учим български език. Експериментален учебник за 5–7 годишни деца-билингви*. София: УНИЦЕФ.

Ключуков, Христо. 1993. *Учебен българо-ромски речник*. София: УНИЦЕФ.

Ключуков, Христо. 1997. *Книга за учителя. Христоматия „Ромски път“*. София: Тилиа.

Ключуков, Христо. 2016. *Изповеди, признания, откровения …* Велико Търново: Знак ’94.

Ключуков, Христо. 2018. *Към ромския песенен фолклор*. Велико Търново: Фабер.

Ключуков, Христо. 2021. *Аз се казвах Хюсеин* / *Miro anav sas Hjusein*. Велико Търново: Фабер.

Ключуков, Христо. 2022. *Българските роми и холокостът*. Велико Търново: Фабер.

Ключуков, Христо. 2022. *Историята на Замфира* / *E Zamfiraki historija*. Велико Търново: Фабер.

Ключуков, Христо и Божана Димитрова. 2012. *Христо Ключуков – глобално и лично*. Велико Търново: Знак’94.

Ключуков, Христо и Севдалина Димитрова. 2004. *Стари ромски песни*. Ч.1 // *Phurane romane gilja*. Kotor 1. София: БФМОР „Дайвърсити“.

Ключуков, Христо и Мария Касимова-Моасе. 2023. *Ромската жена и Втората световна война*. София: Парадигма.

Ключуков, Христо, Лиляна Ковачева и Йосиф Нунев. 1996. *Сборник текстове за диктовки и преразказ по ромски език. Книга за учителя*. София: Министерство на образованието, науката и технологиите.

Ключуков, Христо и Собел Солак. 2020. *Насилствената смяна на имената на ромите мюсюлмани и турците в България: поглед от вътре*. Велико Търново: Фабер.

Ключуков, Христо и Мирослав Янакиев. 1996. *Ромският път* / *O Romano drom*. *Христоматия по ромски език*. София: Тилиа.

Ключуков, Христо, Мирослав Янакиев и Димитър Илиев. 1995. *Romani alfabeta* / *Ромска азбука*. София: Булвест–2000.

Ключуков, Христо, Мирослав Янакиев, Яшар Маликов и Боян Пенков. 1993. *Romano ABC lil* / *Ромски буквар*. София: Зефир.

Лакатош, Менихерт. 1977. *Окадени картини*. Пловдив: Хр. Г. Данов.

Лалев, Цанко (Съст). 2005. *Ромски, турски, арменски, еврейски приказки*. София: ПАН.

Лацкова, Илона. 2000. *Родена съм под щастлива звезда. Моят живот на циганка в Словакия*. София: Литавра.

Марушиакова, Елена и Веселин Попов (Съст.). 1994. *Студии Романи. Том I*. София: Клуб ‘90.

Марушиакова, Елена и Веселин Попов (Съст.). 1995. *Студии Романи. Том II*. София: Клуб ‘90.

Марушиакова, Елена и Веселин Попов (Съст.). 1997. *Студии Романи. Том III-IV. Песента за моста*. София: Литавра.

Марушиакова, Елена и Веселин Попов. 2007. *Студии Романи. Том VII. Избрано*. София: Парадигма.

Марушиакова, Елена, Веселин Попов и Биргит Игла (Съст.). 1998. *Студии Романи. Том V–VI. Змийският пръстен. Език и фолклор на Софийските Ерли*. София: Литавра.

Мерков, Асен. 1995. *Бяла циганка*. Плевен: Геос.

Мерков, Асен. 1998. *Като дъжд, като хоро… Стихотворения*. София: Български писател.

Метков, Сульо. 1995. *О Неево Завети амаре Делвеско о Исус Христос*. София: Съюз на църквите на адвентистите на седмия ден.

Метков, Сульо. 2000. *Лил катаро о пророкос Данил*. София: Нов живот.

Мирчев, Иван. 2014. *Отблясъци от дъното*. Плевен: Печатница „Нима“.

Мирчев, Иван. 2016. *Озарени пристанища*. Пловдив: Иван Мирчев.

Мирчев, Иван. 2020. *Хартиено момче*. София: Емайви консулт.

Нунев, Йосиф и Дияна Нунева (Съст.). 2003. *Romano folklori ki purni Trakiya* / *Ромски фолклор от Горна Тракия*. София: Стигмати.

Нунев, Йосиф и Дияна Нунева. 2013. *Бисери от Струма* / *Mirikle katar i Struma. Сборник с образци на фолклор на ромите от долината на р. Струма*. Пловдив: Астарта.

Нунев, Йосиф. 1996. *Ромски приказки*. София: Стигмати.

Нунев, Йосиф. 2003. *Ромски приказки II* / *Romane Paramisiya II*. София: Стигмати.

Нунев, Йосиф. 2015. *Ромски приказки, илюстрирани от деца*. София: Фондация „Изкуството и детето“.

О Дел вакярда. 1933. София: Циганска евангелска мисия / Печатница „Гладстон“.

О Дел вакярда. 1938. Второ издание. София: Печатница „Рила“.
О дром ухтавдо. London: Scripture Gift Mission, [б. г.].
Парушев, Георги (Съст.). 2002. *Антология на ромската поезия / Antologija e romane poezijake / Anthology of Roma Poetry*. София: Библиотека „Житан“.
Парушев, Георги. 1997. *Ще дойде песен. Лирика*. София: ИК „Младеж“.
Парушев, Георги. 2003. *Лудница за цигани. Стихове*. София: Световит.
Парушев, Георги. 2006. *Хамали на илюзи*. София: Български писател.
Пачаку, Куйтим / Kuitim Paçaku. 2017. *Нашият път: поезия / Rruga jonë: poezi / O drom amaro: poezia*. София: Сдружение Балкански научен институт.
Пашов, Шакир. 2022. *История на циганите в България и Европа. Рома*. Съставители Лиляна Ковачева, Елена Марушиакова и Веселин Попов. София: Парадигма.
Пейчева, Лозанка, Венцислав Димов и Светла Кръстева. 1997. *Ромска музика. Притурка към учебниците по музика за I-IV клас*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права“.
Пейчева, Лозанка, Венцислав Димов и Светла Кръстева. 1997. *Ромска музика. Притурка към учебниците по музика за V–VIII клас*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права“.
Пейчева, Лозанка, Венцислав Димов и Светла Кръстева. 1997. *Ромска музика. Притурка към учебниците по музика I-VIII клас. Книга за учителя*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права“.
Петков, Любен (Съст.). 1996. *Най-хубавите цигански приказки*. София: Отечество.
Петрова, Людмила, Радостина Антонова и Теодора Пенчева. 2004. *Просто начин на живот*. София: Студентско общество за развитие на междуетническия диалог.
Радева, Мария. 1997. *Ромите в България. Учебно помагало I-IV клас*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права“.
Радева, Мария, Божидар Алексиев, Евгения Давидова и Кета Мирчева. 1997. *История и култура на ромите. Учебно помагало V–VIII клас*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права“.
Радева, Мария, Божидар Алексиев, Евгения Давидова и Кета Мирчева. 1997. *История и култура на ромите. Учебно помагало IX-XI клас*. София: Фондация „Междуетническа инициатива за човешки права“.
РАКО. 2021. *Книга за ромите. Сборник*. Сливен: Сдружение „Ромска академия за култура и образование“.
Рамар, Тосено. 2010. *Моята баба и дивите лебеди*. София: Фондация „Следваща страница“ / ИК „Стигмати“.
Романе гиля е Девлеске. 1936. София: Циганска евангелска мисия.
Романе свети гиля. 1933. София: Съюз на българските евангелски баптистки църкви / Стопанско развитие.

Романе свято гиля. 1929. Лом: Евангелската баптистка мисия между циганите в България.

Ромска община. 1910. *Устав на Египтянската народност в гр. Видин*. Видин: Ромска община.

Рощаш-Фаркаш, Дьорд. 2012. *Песента на скиталеца. Избрани стихотворения*. София: Литературен форум.

Русчев, Йордан. 2001. *Ромски хорови песни и романси*. Сливен: ИК „Жажда".

Русчев, Йордан. 2003. *Ромски хорови песни и романси*. София: ИК „Куна".

Саво пересарла Библия. London: Scripture Gift Mission, [б. г.].

Савчев, Савчо. 1987. *Пространства на идеите [Литературнокритически очерци]*. София: Народна младеж.

Савчев, Савчо. 1992. *Страданията на младия Х. Писма до френски приятели*. София: Савчо Савчев.

Савчев, Савчо. 1997. *Мръсно време. Повест*. София: SDS.

Савчев, Савчо. 2011. *Зарзалки или приписки в несвяст (есета)*. София: SDS / Фондация Andral.

Сомнáл евáнгелие (кетапи) (лил) Матеятар. 1932. Накаé дасиканéстар романé чибáте А. Атанасакиев. София: Американско Библейско дружество & Британско и чуждестранно Библейско / Придворна печатница.

Сомнáл евáнгелие (кетапи) катаро Иоан. 1937. Накаé дасиканéстар романé чибáте А. Атанасакиев. София: Американско Библейско дружество & Британско и чуждестранно Библейско дружество / Придворна печатница.

Сотиров, Димитър. 1999. *Дайте ми гласа на вятъра*. София: SDS.

Спасител ащал безаханен. London: Scripture Gift Mission, [б. г.].

Спасително светоско. London: Scripture Gift Mission, [б. г.].

Татарев, Йото Ам. 1936. *Романе сомнал гиля*. София: Циганска евангелска мисия / Печатница „Гладстон".

Татарев, Йото Ам. 1940. *Е саикиско куибе*. Бургас: Благовестител.

Фондация С.Е.Г.А. 2006. *Приказки от махалата*. София: Фондация С.Е.Г.А.

Ханкок, Ян, Дауд, Сиобан, Джурич, Райко. 2000. *Ромски кръстопъти*. Колекция Интерфас. Център за цигановожки изследвания, Университет Рене Декарт – Париж. София: Литавра.

Христов, Христо. 1996. *Оркусова любов*. София: Стигмати.

Христов, Христо. 1998. *Слънце и луна*. София: Стигмати.

Христов, Христо. 1998. *Сълзи в Рая / Asvia ando Devlikanipe / Tears in Heaven*. София: Стигмати.

Христов, Христо. 2003. *Слънце и луна*. София: Фондация „Роминтерне – Право на живот".

Циганска Евангелска Баптийска Църква с. Голинци. 1926. Лом: Алфа.

Чавдарова, Сийка и Васил Чапразов. 2009. *Пътят на ромите*. София: Куна.

Чапразов, Васил (Съст.). 2008. *Romano kher. Сборник поезия*. София: Куна-Чинени.
Чапразов, Васил. 1996. *Искам да съмне. Поезия*. София: Стигмати.
Чапразов, Васил. 2004. *Ромски приказки / Романи масаля*. София: Чиненя.
Чапразов, Васил. 2005. *Циганско лято*. София: Стигмати.
Чапразов, Васил. 2020. *Сънувам гълъби: несвършваща поема за парахода*. София: Рива.
Щар безспорне факте. London: Scripture Gift Mission, [б. г.]
Ще ви разкажа. 2002. *Ще ви разкажа за една ромска жена … Сборник есета и разкази*. София: Фондация „Отворено общество“.
Ще ви разкажа. 2004. *Ще ви разкажа за една ромска жена … Сборник есета и разкази*. София: Фондация „Отворено общество“.
Щилиянов, Цветан. 2006. *По пътя към мен. Стихове. Фрагменти в проза*. София: SDS.

Ame-ola: Cikno etnopolitikano alavari. 2002. съставители Валерий Русанов и др. Превод на ромски Димитър Илиев. Sofiya: Fondatsiya AKSES.
Atanasov, Radi / Pagu Аманасов. 2002. *Ratvai loi luluzi / Кърваво червено цвете*. София: БФМОР „Дайвърсити“.
AtanasoV–Ramar, Toško / Аманасов-Рамар, Тошко. 2000. *Čhordo katipe. (Katipnaske poete) / Открадната любов. (Любовна лирика)*. София: Romanistan Publication & Diversity Balkan Foundation.
Večeva, Ata / Ама Бечева. 2002. *Miri dukh / Моята болка*. София: БФМОР „Дайвърсити“.
Večeva, Ata / Ама Бечева. 2004. *Да бъдем умнички / Te ovas gozever*. БФМОР „Дайвърсити“.
Bhagavad gita. 2009. София: SDS.
Botev, Hristo. 2003. *Poeziya*. Irizyas rromani chshibati Savcho Savchev. Sofiya: SDS & Fondatsiya ANDRAL.
Gilliat-Smith, Bernard. 1912. *E Devleskoro sfiato lil. E Isus-Xristoskoro džiipe thai meribe e sfiatone Lukestar*. London: Scripture Gift Mission.
Hristov, Hristo / Христо Христов. 2002. *Забранена любов / Zapime dehibe / Заприме дехибе*. София: Фондация „Роминтерне – Право на живот“.
Ibrahim, Sali. 2004. *Romani Mitologia*. Sofia: Romane kulturako centros ELITI.
Kjučukov, Xristo. 1997. *Amari Romani Lumja. 1 kotor. Romane poeme e tikne čavorenge*. Sofia: Бизнес Бридж.
Kjučukov, Xristo. 2000. *Amari Romani Lumja. 2 kotor. Romane paramise e tikne čhavorenge*. Sofia: Tilia.
Kjučukov, Xristo. 2001. *Amari Romani Lumia. 4 kotor. Romane gogjaver thaj garavde lava*. Sofia: Iktus.

Kjučukov, Xristo. 2001. *Amari Romani Lumja. 3 kotor. Romane gilja e tikne čhavorrenge*. Sofia: Iktus.

Kjučukov, Xristo. 2021. *Miro anav sas Hjusein*. Veliko Tarnovo: Faber.

Kyuchukov, Hriso. 2022. *Bulgarian Roma and the Holocaust*. Veliko Tarnovo: Faber.

Kjučukov, Xritso. 2001. *Me ginav ži ko deš*. Sofia: Iktus.

Kovačeva Lili / Лили Ковачева. 2008. *Armanja. Baxtaljaripe. Paramisies / Армания. Бахталярипе. Парамисиес*. Sofia: Dimi 99.

Kovacheva, Lilyana. 2001. *O Rom dzhanel o drom*. Nevo Delhi: Hindu Heritage Pratisthan.

Kovacheva, Lilyana. 2001. *Rom knows the way*. Chandigarh: Kafla Inter-Continental.

Kovacheva, Lilyana. 2003. *Shakir Pashov. O apostoli e romengoro. 1898–1981 / Шакир Пашов. Апостолът на ромите в България. 1898–1981*. София: Издателство „Кхам – Слънце".

Kyuchukov, Hristo / Kjučukov, Xristo. 2020. *Mein Name war Hüssein* / *Miro anav sas Hjusein*. Veliko Tarnovo: Faber.

Kyuchukov, Hristo / Kjučukov, Hristo. 2021. *Die Geschichte von Zamfira* / *E Zamfiraki historija*. Veliko Tarnovo: Faber.

Kyuchukov, Hristo. 2021. *Benim adim Hüseyin'di* / *Miro anav sas Hjusein*. Veliko. Tarnovo: Faber.

Kyuchukov, Hriso. 2022. *Bulgarian Roma and the Holocaust*. Veliko Tarnovo: Faber.

Kyuchukov, Hristo. 2023. *Roma and Holocaust*. Sofia: Paradigma / Katowice: University of Silesia, Roma Research Centre.

Nansi Flaurs. 2015. *Sikavipnaskoro vastarno lil baše manušikane xakaja e čhavenge / Ръководство за обучение на деца по човешки права (превод на ромски език Йосиф Нунев)*. София: Centro baši edukacijakiri integracija e čhavenge thaj e školarutnenge katar e etnikane minoritetja & Council of Europe.

Petrov, Mihail / Михаил Петров. 1996. *Mo vogi / Душата ми*. Лирика. БФМОР „Дайвърсити".

Petrov, Mihail / Михаил Петров. 2004. *Xoxavne jakha* / *Лъжовни* очи. София: Иктус Принт ООД & БФМОР „Дайвърсити".

Petrov, Mihail / Михаил Петров. 2008. *Te xoxvne jakha tharde to vogi / Лъжовните ти очи изгориха душата ми*. София: Дими 99.

Petrov, Mihail. 2016. *Mire gilja*. Sofia: Paradigma.

Ramar, Tosen. 2010. *Meri mama thaj o diva lebedja*. Sofia: Next page Foundation & Stigmati.

Randov – Ivrand, Ivan / Иван Рандов – Ивранд. 1999. *Cherheniengoro asabe / Звезден смях*. София: Скорпион.

Romanov, Manuś. 1990. *17 purane rromane gilă andar-i Bälgaria*. Tarnuv.

Savchev, Savcho. 2002. *Av shamisti: Khizimi il mashkaramindipintsa i rromani manushwn katar u zis Sliven ti turyal listi*. Sofiya: SDS & Fondatsiya ANDRAL.

Zahariev, Bojan. 2022. *Bi segregacija: butjaripe e lokalune themende baši ušaribnaske i romengiri školikani segregacijasa: D.2.2 lače praktikes baše iklibnaske katar i segregacija thaj baše desegregacijake : praktikani kolekcija katar i Belgija, Bulgarija thaj Ispanija baše iklibnaske edukaciakere segregacijatar e romane čhavenge, October 2021*. Пловдив: Астарта / Джи Ес.

Периодични издания[1]

Акана. Проблемно-информационно издание на ромите. София, 2001–2005.

Амал Романе / Приятел на ромите. Страница във вестник „Столица“ завеждана от Водеща Сали Ибрахим. София, 1994.

Амала / Приятели. Приложение на вестник „Ломпрес“. Лом, 2001.

Амен / Ние. Издание на Сдружение на ромските жени и деца. Пловдив, 1996.

Девлекани сеси, ромален. Християнски месечник. София, 1991–1992.

Джипси Рай / Romano Devleti. Месечно списание за култура и изкуство на ромите в България. София, 1998–1999.

Дром Дромендар. Месечен вестник за ромската общност. Сливен / София, издаван от 1995.

Житан. Списание за икономика, политика и култура. София, 1998–2004.

Заедно. Двумесечно издание на Дружество „Еделвайс“ – Алтернативна междуетническа школа за деца и родители. Ракитово, 1997–2001.

Известия на циганската евангелска мисия. Лом, 1933.

Либерта, Вестник на перничките роми. Перник, 2001–2003.

Неве дрома. Приложение на вестник „Шуменска заря“. Шумен, 2001.

Неве Рома́ (Нови цигани). Орган на Циганското народно читалище „9 септември“ – София. София, 1957.

Нево дром (Нов път). Орган на културно-просветната организация на циганското малцинство в България. София, 1949–1950.

Нов път. Издание на Националния съвет на Отечествения фронт. София, 1959–1988.

О Рома (Циганите). Издание на Демократичен съюз „Рома“ – Сливен. Сливен, 1991–1992.

О Рома. Списание. София, 2002–2009.

[1] Списъкът с периодични издания е изготвен въз основа на информационни ресурси на Архив „Студии Романи“ (АСР) и библиографията, публикувана в Zigeuner des Schwarzmeergebiets: eine Bibliographie. *Materialien des SFB „Differenz und Integration“* 2. Erschienen: Halle/Saale: Orientwissenschaftliches Zentrum der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. 2003.

Общество и родина. Издание на Независим демократичен съюз „Рома“. Варна, 1995–1996.

Отвътре / Андрал / Inside. София, 1999–2016.

Рома 420. Седмично издание за циганите в България. Варна, 1991.

Рома. Издание на Демократичен съюз „Рома“. София, 1990–1991.

Романи дай. Издава Сдружение на ромските жени и деца „Надежда“. Видин, 1999.

Романо ило / Циганско сърце. Месечно издание на циганите в България. София, 1994–1997.

Романо-еси (Цигански глас). Орган на културно-просветната организация на циганското малцинство в България. София, 1946–1949.

Романс. Международно списание за ромска култура, литература и изкуство. София, 2005.

Ромина. Вестник на ромската жена. Издание на Сдружение „Женско дружество ‚Рома‘ – Пловдив“. Пловдив, 1999.

Ромско слово / Романо перас. Специално издание. Брой единствен.

Светилник. Издание на „Евангелската баптистка мисия сред циганите в България“. Лом, 1927.

Свободна България. Политически орган на Партия „Свободна България“. Катуница, 1999.

СТАРТ. Старт за толерантност и акцент върху ромската традиция. [Електронен бюлетин]. София, Фондация „С.Е.Г.А. – Старт за ефективни граждански алтернативи“, 2005–2016.

Столипиново. Сдружение „Нов път“. Пловдив, 2008.

Тербие. Орган на Мухамеданската национална просветно-културна организация (от бр. 6 на Общия мухамедански национален културно-просветен съюз в България). София, 1933–1934.

Фокус / Focus. Бюлетин на Проект „Права на човека“. София, 1996–2005.

Център Амалипе. Месечен бюлетин. Център за междуетнически диалог и толерантност „Амалипе“. Велико Търново, издаван от 2005 г.

Циганите. Независим вестник за социология, бит и култура. София, 1992–1993.

roma magazine КУЛТУРА. Издава Сдружение „Ромска академия за култура и образование“, от 2023 г.

Romano barvalipe. Специално издание на Проект „Права на човека“. София, 1996.

Romano obektivo. Бюлетин на Български Хелзинкски комитет и Проект „Права на човека“. София, 1996–1997.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2.
Списък с публикациите във вестниците „Романо-еси (Цигански глас)“, „Нево дром“ и „Неве рома́ (Нови цигани)“

„Романо-еси (Цигански глас)“, издаван от 1946 до 1948 г.

Бр. 1 от 25 февруари 1946

Еминов, Асан М. Дайте път на светлината!, с. 1–2.
Из живота на софийската мюсюлманска изповедна община – София, с. 2.
Прояви на циган. малцинство в София, с. 2.
Слово по случай народния празник на циганското малцинство в България Св. Василий, с. 1.
Хроника, с. 2.

Бр. 2 от 28 март 1946

Бригадирски живот, с. 1.
Из живота на нашите сънародници цигани в България, с. 2.
Леви, Мойс Н., Д-р. Циганина и хигиената, с. 2.
Павлов, Т. Из живота на циганите, с. 1.
Селимов, Таир. Светлина към моите сънародници (цигани), с. 2.
Спорт, с. 2.
Хроника, с. 2.
Циганското малцинство в България след 9 септември 1944 год., с. 2.
Яшко. Циганският театър „Ромен“, с. 1.

Бр. 3 от 1 май 1946

Велчев, З., старши милиционер. Из живота на един български циганин в Сливен, с. 1.
Георгиев, Милчо Йолов. Циганите от с. Голинци са стояли и стоят здраво на поста си, с. 2.
Нашата поща, с. 2.
Пашов, Ш. 1946 година и циганското малцинство, с. 2.
Пашов, Ш. М. Първи май 1946 [реч], с. 1.
Пашов, Ш. Храбростта на св. Георги Победоносец, с. 1.
Трезоболиев. Какво се иска от нас, с. 1.
Чокмаков, Васил, магазинер. Културни прояви, с. 2.

Бр. 4 от 8 септември 1946

Бонев, Иван. Циганите в текстилното производство, с. 2.
В Родопския край ще бъде открито Българо-мохамеданско духовно средно у-ще, с. 1.
Ганев, Иван. Циганите преди и сега, с. 2.
Ирански Азербейджан, с. 2.
Пашев. Нашата воля, с. 1.
Х. А. Б. Народна република, с. 1.
Х. А. Б. Нова република, с. 1.
Циганите на евр. Конгрес, с. 2.

Бр. 6 от 1 февруари 1947

Голяма циганска вечер, с. 2.
Ибров, Никола. Създаване мощно поколение у нас циганите, с. 1–2.
Народното правителство и циганите, с. 2.
Пашев, Шакир М. Организация и слово, с. 2.
Пашов, Шакир М. Драги сънародници, с. 2.
Представяне на Яшко Маликов Еминов, с. 1.
Слово от Шакир Пашев, с. 1.
Соф. циганско малцинство в Кюстендил, с. 2.
Централно ръководство на циганското малцинство София, с. 2.
Яшко. Неозаглавена статия, с. 2.

Бр. 7 от април 1947

Двегодишният стопански план, с. 1.
Културни прояви, с. 2.
Масова акция против петнистия тифус и повратната треска в нар. републики Босна, Херцоговина и Македония, с. 2.
Масово да се запишем в национал. бригада, с. 1–2.
Пашев, Ш. М. Първи май 1947 г. Предмайска реч, с. 1.
Пашев, Ш. Празникът Гергьовден, с. 2.
Терзобалиев. Необходимо ли е да имаме малцинствена организация на циганите, с. 1–2.

Бр. 8 от 9 септември 1947

Ахмедов, Д. До народния представител на малцинствата в България, с. 2.
Велгов, Р. До Многоуважаемия Наш Сънародник и пазител интересите на Циганското малцинство в България, народния представител Шакир Пашов, с. 2.

Ганев, Иван. Циганското малцинство получи ценни придобивки, с. 1.
Голямата реч на народния представител Шакир М. Пашов, 1–2.
Загадката на циганите, с. 4.
И ние строим, с. 4.
Кочов, Рамадан. Голямият цигански митинг, с. 3.
Национален комитет на Отечествения фронт, с. 4.
Общо културно-просветна организация на циганското малцинство в България, с. 2.
Пашов, Шакир М. Девети септември и циганското малцинство в България, с. 3.
Селимов, Таир. Др. Георги Димитров, с. 1.
Трудът като фактор за възпитанието на нашите деца, с. 3.
Уважаеми другарю нар. представител Шакир М. Пашов, с. 3.

Бр. 9 от 14 януари 1948

Благодарност, с. 2.
Кратки биографически бележки за Шакир Махмудов Пашев, с. 1.
Николов, Вл. Г. Може би чудо!, с. 2.
Пашев, Шакир М. Слово по случай Василовден, с. 1–2.
Резолюция, с. 4.
Сотиров, Яшар. Циганските тържества в Берковица, с. 4.
Списък, с. 3.
Стоянов, Найден. Организационен живот, с. 4.
Юсейнов, Али. Другарски поздрав от село Воднянци (Бялоградчишко), с. 3.

Бр. 10 от 30 април 1948

Алиев, Мехмед Феимов. Резолюция, с. 2.
Алиев, Мустафа, студент. Ние градим нов живот, с. 2–3.
Алиев, Мустафа. Братство и единство, с. 1.
Барчев, Лозан. Резолюция, с. 2.
Исмаилов, Алия; Исмаилов, Садък. Хвалебствени стихотворения, с. 4.
Метков, Сульо. Нашата гордост, с. 3.
Пашов, Ш. Какво донесе 9 септември на циганското малцинство в България, с. 4.
Пашов, Шакир М. 1 май – боен празник на трудещите се, с. 1.
Пуховска, М. Неграмотността сред циганското малцинство, с. 3.
Рачков, Мехмед. Резолюция, с. 2.
Селимов, Таир. И ние циганите, строим, с. 2.
Шейтанов, Н., Д-р. Произходът на циганите, с. 4.

„Нево дром“, издаван 1949–1950 г.

Бр. 1 от 25 септември 1949

Алиев, Бекир Ю. Циганската младеж и изграждане на социализма у нас, с. 4.
Алиев, Любомир. Пет години свободно развитие на циганското малцинство, с. 1, 4.
Благоев, Ангел. На физкултурна работа, с. 3.
Вътрешно политически преглед, с. 4.
Дехунук. Диз Дизакири [стихотворение], с. 3.
Дехунук. Циганското народно училище „Макаренко“, с. 3.
Към нашите настоятели, с. 3.
Ломски, Ю. Септемврийското въстание – 1923 год. и циганското малцинство, с. 1.
Метков, Сульо. Учащата се циганска младеж, с. 3.
Орлов, А., Забунов, В. М., Терзобалиев, Н., Ф., Билялов, Х. Из живота на нашите организации, с. 2.
Решения на централния инициативен комитет на циганското малцинство в България, с. 2.
Решенията на централния инициативен комитет, с. 1.
Салепов, А. Да изпълним петгодишния стопански план, с. 1, 4.
Селимов, Таир. Той не умира, с. 1.
Сталин, В. Й. „Съветските хора…“, с. 1.
УСТАС. При нашите ваксаджии-кооператори, с. 4.
ЮК. Поглед в чужбина, с. 4.
Янев, Жечо. Творческият път на циганския театър „РОМА“, с. 3.

Бр. 2 от 12 декември 1949

Алиев, Любомир. Една велика годишнина, с. 1.
Алиев, Любомир. Циганското малцинство в предстоящите избори, с. 2.
Апел към ОФ комитетите, с. 3.
Л. А. Д. Ние участвуваме активно в социалистическото съревнование, с. 4.
Нашите организации в навечерието на изборите, с. 2.
Нашият език [речник], с. 3.
Поглед в чужбина, с. 4.
При другарката Роза Димитрова, с. 2.
РОМ. Ваздем учесте о алав ром, с. 3.
РОМ. Другарят Димитров ми поръча…, с. 3.
Селимов, Таир. Още един удар върху реакцията, с. 1.
Съобщения, с. 3.

Устас. Шефка Фенузова Мустафова, с. 4.
Физкултура и спорт [Всички физкултурници-цигани ще гласуват с бюлетината на ОФ], с. 3.
Централен инициативен комитет на циганското малцинство в България. Апел към циганското малцинство в България, с. 1.
Янев, Жечо. „Последният табор“ на сцената на циганския театър РОМА, с. 3.

Бр. 3 от 1 май 1950

Алиев, Любомир. Нови цигани в производството, с. 2.
Билялов, Хюсеин. Предмайска обиколка на театър „РОМА“, с. 2.
Йорданов, Стоян. В града на черното злато, с. 3.
Към нашите настоятели и дописници, с. 2.
Митев. Голямо организационно събрание в Оряхово, с. 2.
На борба за мир, с. 1.
Нашият език [речник], с. 3.
Нов председател на културно-просветната организация на циганското малцинство в България, с. 1.
Първи май (исторически справки), с. 3.
ПЪРВИ МАЙ, с. 1.
Първомайски призив към циганите и циганските в Н. Р. България, с. 1.
Ром, Ц. Преглед върху събитията, с. 4.
Ром. О коркоро мануш панч парес на керел [стихотворение], с. 3.
Селимов, Таир. Да се влеем в социалистическото строителство, с. 4.
Сънародници, участвувайте в първомайските манифестации, с. 1.
Тасев, Ал. Годишно-отчетно събрание на циганското читалище „9 септември“ в София премина под знака на критиката и самокритика, с. 2.
Театър „РОМА“ посреща Първи май с нови постижения, с. 4.
Хюсеинов, Бекир. План за първомайската ни манифестация в столицата, с. 2.
Циганин колоездач – първенец, с. 3.

Вестник „Неве рома́ (Нови цигани)“, издаван 1957 г.

Бр. 1 от 14 януари 1957

Аб. Д. Новият човек на труда, с. 3.
Алиев, Д., учител. Двете наши училища, с. 4.
Благоев, Анг. (Демчо). Заслужена награда, с. 3.
До всички наши сънародници, с. 1, 2.

Конкурс, с. 1.
Новогодишно приветствие на председателя на Президума на Народното събрание Георги Дамянов, с. 1.
По случай новата 1957 г. и…, с. 2.
Редакционната колегия на „Неве рома“…, с. 2.
Салимов, Таир.Народното ни читалище и неговите задачи, с. 1–2.
Хоме (Сафидин). Дешудуй Жандаря [стихотворение], рубрика Народно творчество, с. 4.
Хроника, с. 4.
Чопич, Бранко. Вкаменени цигани, разказ. с. 2–4.

Бр. 2 от 22 февруари 1957

Аб. Д. Младежите начело, с. 1.
Благоев, Гр., училищен директор. Добри и лоши прояви във Второ циганско училище, с. 3.
В миналото по улица Татарли и циганската махала, с. 2.
ДАС. Нашият бъдещ учител, с. 3.
Една благодарност и едно порицание, с. 4.
Иванов, Крум. Алима, с. 3–4.
Керим, Усин. Приказка [стихотворение], с. 4.
Майка-героиная, с. 2.
Нашата поща, с. 2.
Пашев, Шакир. Някои данни за произхода на циганите, с. 2.
По страниците на печата, с. 2.
Со те керав [циганска народна песен], записана от Я. Маликов, с. 4.
Съобщения, с. 1.
Физкултура и спорт, с. 2.
Четвъртият конгрес на Отечествения фронт, с. 1.
Шейтанов, Н., Д-р. Научни изследвания върху циганите в НРБ, с. 1–2.

Бр. 3 от 27 март 1957

Аб. Д. Нашата радост, с. 1.
Братска връзка, с. 1.
Един от многото наши…, с. 1.
Една от многото майки, с. 2.
Едно неизпълнено до край решение, с. 2–3.
Еминов, Ем. Спортистите почитат своя патрон, с. 2.
За вечна и нерушима българо-съветска дружба, с. 1.
Иванов, Крум. Алима, с. 2–3.

Керим, Усин. Роден съм аз [стихотворение], с. 4.
Лозанова, Ив., Канчов, Сп. Под грижите на народната власт [Нашата поща], с. 3.
Маликов, Яшар. Ме дехав тут Лино, [музика и текст], с. 4.
Метов, Али. Романе Совля [Хумор и сатира], с. 4.
Неджипов, Яш. Физкултура и спорт, с. 2.
Османов, Исмаил А. Неве рома [стихотворение], с. 4.
Отчетно-годишно събрание на ч-ще „9 септември“, с. 1.
Пашов, Шакир. За произхода на циганите, с. 2.
По страниците на печата, с. 3.
Тутев, М. Спомени за Ибраим [стихотворение], с. 4.
Хроника, с. 1.

Бр. 4 от 1 май 1957

Д. Д. Предачът Йордан Ат. Пеев, с. 1.
И. И. В Москва, с. 2.
И. И. На гости в циганския театър „Ромен“ – Москва, с. 2–3.
Куртев, Йордан. Тъкачи [музика и текст], с. 4.
Любински. Театърът на съветските цигани, с. 3.
Метов, Яшар. Физкултура и спорт, с. 4.
Нашата поща, с. 4.
Нашата радост, с. 1.
Османов, Исмаил А. О, Нево Дуняс [стихотворение], с. 4.
Пашов, Ш. М. За произхода на циганите, с. 4.
Събития, с. 4.
Циганите и първи май, с. 1.
Шанков, Демир, студент. Необходима ли ни е сега организация, с. 1, 4.
Шукриев, П., ученик. Марибе на мангас [стихотворение], с. 1.

Бр. 5 от 1 юни 1957

Абазов, Демир. Растат редно със завода, с. 2.
Гочев, Васил, училищен директор. Харманли, с. 3.
Дунин, Евстати Георгиев. Традиционни вечери в Ломско, с. 4.
Керим, Усин. Буря [стихотворение], с. 4.
Ко алинджа пхаре гива [музика и текст], с. 4.
Леви, М., Д-р. Лична хигиена, с. 1.
Майка – героиня, с. 3.
Метов, Яшар. Физкултура и спорт, с. 3.
Михалков, Ст. Сърцето на циганина, с. 2.

Наша поща, с. 3.
Наши бележки, с. 3.
Николов, Парис, режисьор. Концерт, посветен на българо-съветската дружба и борбата за мир, с. 3.
Пашов, Шакир. Циганите в България, с. 4.
Приключване на учебната година, с. 1.
Рамова, Веса. Отворено писмо, с. 1.
Среща между стари и млади, с. 3.
Съобщение на редакцията на в. „Неве рома“, с. 1.
Тутев, М. Нашата радост, с. 1.
Циганите в с. Хайредин – Оряховско са работливи и единни, с. 2.
Цигански език – таблица за гласни и съгласни звуци, с. 4.

Бр. 6 от 13 юли 1957

Башал Сали [песен], текст от Мустафа Алиев, с. 4.
Всред народа, с. 1, 4.
Демчо. По пътя на Димитров, с. 1.
Иванов, Крум. Син, с. 2–3.
Ицо. Вести, с. 3.
Йосифова, Верка Василева. Какво чувствувам когато чета в. „Неве рома“, с. 3.
Карапенов, Г., учител. Под грижите на любимата партия, с. 3.
Керим, Усим. Син [стихотворение], с. 4.
Колев. Нашата гордост, с. 2.
Леви, М., Д-р. Дизентерия, с. 4.
Метов, Я. Физкултура и спорт, с. 2.
Наши бележки, с. 2.
Нашият вожд и учител Георги Димитров, с. 1.
Османов, Исмаил. Нево кхам [стихотворение], с. 4.
Пример за подражание, с. 3.
С. М. Со муклян адавка ка аракхес [Хумор и сатира], с. 4.
Ш. П. Циганите в България, с. 4.

Бр. 7 от 24 август 1957

Алиев, Али Мусев. 360 снопа на ден, с. 1.
Асанов, И. На спортния терен това не бива да се повтаря [Физкултура], с. 4.
Борба с влагата, с. 3.
Димитров, Д. М. Има и такива, с. 2.
Защо изоставаме, с. 2.

Защо не се урежда радио-час за циганското население, с. 3.
Из програмата на радио София, с. 4.
Каменов, Крум. Буря над катуна [стихотворение], с. 4.
Керим, Усин. Стихотворения, с. 4.
Масларски, Ив. К. Нашият първенец, с. 2.
Махмудов, Сали Алиев. В-к „Неве рома“ всред нашите сънародници, с. 1.
Пред великия празник, с. 1.
Съобщение, с. 2.
Франко, Ив. Цигани, с. 2–3.
Циганите на VI Световен младежки фестивал, с. 1.
Чочо. О, Роморе [стихотворение], с. 4.
Шейтанов, Н., Д-р. Някои Съветски изследователи за циганите, с. 4.
Шун Чшаьорие! [песен], музика Яшар Мликов, текст Мустафа Алиев, с. 4.

Бр. 8 от 2 октомври 1957

В тиражката на „Текстилец“ бр. 14 от 8 септември…, с. 2.
Въшорея-въш баро [песен]. Изпълнена от Георги Николов и записана от Мустафа Алиев, с. 4.
Детски паралич (Полиомелит), с. 3.
Започна учебната година, с. 1.
Керим, Усин. Стихотворения, с. 4.
Ме сунесте алян [песен], текст Мустафа Алиев, с. 4.
С. М. Гордей се, с. 3–4.
Селимова, Будинка. Младежки сбор в с. Рабиша – Белоградчишко, с. 1.
Съветският писател-циганин Николай Панков, с. 1–2.
Така се грижат за нашите сънародници в Унгария, с. 1.
Учредителен протокол, с. 2.
Франко, Иван, украински поет и писател. Цигани, с. 2–3.
Шарков, Константин. Вечер край циганите [стихотворение], с. 2.

Бр. 9 от 5 ноември 1957

Апел на Всерусийския съюз на циганите, издаден послучай 10-годишнината на Октомврийската социалистическа революция, с. 1.
Банго. Роман от Недялко Месечков, с. 4.
Д. Б. Да се поучим от нашите другари, с. 4.
Да им е честито, с. 3.
Димитров, П. Циганското население в Кюстендил има ново училище, с. 2.
Дуров, К. Един хубав метод, с. 3.
Ицо. Едно хубаво начало, с. 4.

Неджипов, Я. ДСНМ – „Максим Горки“…, с. 3.
Османов, Исмаил. Нево дром [стихотворение], с. 4.
По страниците на печата, с. 2–3.
Салимов, Таир. Обсъждане на в-к „Неве рома“, с. 3.
Стоянов, Иван Мечев. Драги другари…, с. 3.
Те тхабльовас сар о керем [стихотворение от Назъм Хикмет]. Превел от български: Мустафа Алиев, с. 4.
Труял и лен о рома [песен], текст Яшар Маликов, с. 4.
Хоме. Пак за училището, с. 3.
Чочо. Порицание, с. 3.

Бр. 10–12 от 19 декември 1957

Алиев, Д. Грижи за циганското население, с. 3.
Благоев, А. (Демчо). Цигани [стихотворение], с. 4.
Вести, с. 3.
Да гласуваме до един за кандидатите на Отечествения фронт, с. 1.
Доклад, с. 2.
За сега само правим бележка, с. 3.
Ицо. Обмяна на опит в гр. Кюстендил, с. 3.
Керин, Усим. Очите говорят [стихотворение], с. 4.
Костов, Кирил. Цигански думи в българските тайни говори, с. 1, 4.
Кръстословица на цигански език, с. 3.
Ленорие пхене [песен], музика С. Демиров, текст М. Алиев, с. 4.
Месечков, Недялков. Циганските ученици в Нова Загора, с. 3.
Петров, П. Янко Киряков Петков [Кандидат на Отечествения фронт], с. 1.
Тутев, М. Заслужена награда [рубрика Нашата гордост], с. 1.
Хоме. Из нашия епос, с. 3.
Цигански табор край Дунав, с. 2–3.
Чочо. Физкултура и спорт, с. 3.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3.
Списък на художествена литература, публикувана във вестник „Нов път“ от 1959 г. до 1969 г.

1959

Алиев, Али Тефков. Гордият полет [стихотворение], бр. 6 от 1 юни 1959 г.
Белев, Кр. Дъщерята на катунарите [разказ], бр. 9 от 1 септември 1959 г., с. 4.
Васев, Василен. Върни се, мато! [разказ], бр. 8 от 1 август 1959 г., с. 4.
Горчева, Вера. Към партията [стихотворение], бр. 5 от 1 май 1959 г., с. 4.
Горчева, Вера. Неве рома [стихотворение], бр. 2 от 20 февруари 1959 г., с. 4.
Дечев, Курти. Бащин завет [стихотворение], бр. 2 от 20 февруари 1959 г., с. 4.
Жиров, Найден. Писмо [стихотворение], бр. 6 от 1 юни 1959 г., с. 4.
Жиров, Найден. Празнувайте, хора!, Връстници [стихотворения], бр. 9 от 1 септември 1959 г., с. 4.
Керим, Усин. Във моя ден [стихотворение], бр. 5 от 1 май 1959 г., с. 1.
Керим, Усин. Из „Песен за дружбата“, [стихотворение], бр. 7 от 1 юли 1959 г., с. 4.
Керим, Усин. Из стихосбирката „Очите говорят“, бр. 4 от 1 април 1959 г., с. 4.
Керим, Усин. Към двамата братя [стихотворение], бр. 6 от 1 юни 1959 г., с. 1.
Ковачев, Д. Циганска история [стихотворение], бр. 11 от 1 ноември 1959 г., с. 3.
Константинов, Б. Първи май [стихотворение], бр. 5 от 1 май 1959 г., с. 4.
Малиев, Алко. Към партията [стихотворение], бр. 1 от 20 януари 1959 г., с. 4.
Малиев, Алко. Родина [стихотворение], бр. 5 от 1 май 1959 г., с. 4.
Маликов, Яшар. Искаме мир [текст от песен], бр. 3 от 5 март 1959 г., с. 4.
Маликов, Яшар. Телал авела ек чшаьори (Отдолу иде едно девойче) [текст от песен], бр. 1 от 20 януари 1959 г., с. 4.
Милойков, Станимир. Среща [рзказ], бр. 1 от 20 януари 1959 г., с. 4.
Михайлов, Антон. Песента на Юмер [разказ], бр. 2 от 20 февруари 1959 г., с. 4.
Мушаков, Б. Благодаря! [стихотворение], бр. 8 от 1 август 1959 г., с. 4.
Начева, Стоянка. И птиците си имат гнезда, бр. 6 от 1 юни 1959 г., с. 4.
Ненов, Ненчо. В мъглата [разказ], бр. 12 от 1 декември 1959 г., с. 3.

Пънев, И. Ехти, ехти! [стихотворение], бр. 9 от 1 септември 1959 г., с. 4.
Рашков, Али. Към кръшкача [стихотворение], бр. 12 от 1 декември 1959 г., с. 4.
Русков, Коста. Звездата на щастието, бр. 11 от 1 ноември 1959 г., с. 1.
Стоянов, Стефан. Любовта на Рамадан Чари [разказ], бр. 3 от 5 март 1959 г., с. 4.
Тонич. Предизборна случка [фейлетон], бр. 4 от 1 април 1959 г., с. 4.
Топалов, М. Циганинът от завода [очерк], бр. 7 от 1 юли 1959 г., с. 4.
Топалов, Мих. Ятакът [очерк], бр. 9 от 1 септември 1959 г., с. 1.
Топалов, Михаил. Смелият Салим, бр. 11 от 1 ноември 1959 г., с. 2.
Топалов, Михаил. Спасители [очерк], бр. 5 от 1 май 1959 г., с. 4.
Хоме, Ц. Песен на Шаза [стихотворение], бр. 8 от 1 август 1959 г., с. 4.
Шудов, Тошко. Дехиба ко заводи (Любов в завода), [музика и текст], бр. 4 от 1 април 1959 г., с. 4.

1960

Алим – майстор свирачът [преведен текст от песен], бр. 10 от 1 октомври 1960 г., с. 4.
Бачков, Н. Край Марица [очерк], бр. 10 от 1 октомври 1960 г., с. 4.
Борисов, Ст. Малкият ваксаджия [разказ], бр. 11 от 1 ноември 1960 г., с. 4.
Васев, В. Илдъз [разказ], бр. 5 от 1 май 1960 г., с. 4.
Демиров, Али и Любомир Кънчев. Сега вече няма да зарежа жената [разказ], бр. 8 от 1 август 1960 г., с. 4.
Димитров, К. „Стоката“ на бай Муте, бр. 2 от 1 февруари 1960 г., с. 4.
Евдокиев, К. Посвещение, бр. 1 от 1 януари 1960 г., с. 4.
Жиров, Найден. Новогодишна песен [стихотворение], бр. 1 от 1 януари 1960 г., с. 1.
Керим, Усин. На партията [стихотворение], бр. 3 от 1 март 1960 г., с. 1.
КРИВДИМ. 0:0 [разказ], бр. 11 от 1 ноември 1960 г., с. 4.
КРИВДИМ. За беда, туй е истинска съдба, бр. 12 от 1 декември 1960 г., с. 4.
КРИВДИМ. Много здраве, свате, бр. 10 от 1 октомври 1960 г., с. 4.
КРИВДИМ. Трайко да ти е името, бр. 7 от 1 юли 1960 г., с. 4.
КРИВДИМ. Универсална лектория [фейлетон], бр. 12 от 1 декември 1960 г., с. 4.
Маликов, Яшар. Циганската народна песен, бр. 1 от 1 януари 1960 г., с. 3.
Маринкова, Добрина. Епиграми, бр. 7 от 1 юли 1960 г., с. 4.
Мемишев, Рамадан. Подаръкът на Али [разказ], бр. 1 от 1 януари 1960 г., с. 4.
Мурадов, Хасан и Ровли. По погрешка кооператорка, бр. 7 от 1 юли 1960 г., с. 4.

Рашков, А. Учителю наш! [стихотворение], бр. 10 от 1 октомври 1960 г., с. 1.
Таиров, Т. Яшко, с. 4, бр. 7 от 1 юли 1960 г., с. 4.
Топалов, М. Опитът на бай Кемал, бр. 3 от 1 март 1960 г., с. 4.
Топалов, М. Среща [разказ], бр. 9 от 1 септември 1960 г., с. 4.
Топалов, Мих. Случка на първи май, бр. 5 от 1 май 1960 г., с. 3.
Топалов, Михаил. Сватовница [разказ], бр. 2 от 1 февруари 1960 г., с. 4.
Христов, Мих. Биволарят [разказ], бр. 11 от 1 ноември 1960 г., с. 2.
Христов, Мих. Чудната махала, бр. 3 от 1 март 1960 г., с. 2.
Христов, Русин. Като приказка, бр. 5 от 1 май 1960 г., с. 3.
Цонев, Звезделин. Кятиб Шакир [разказ], бр. 3 от 1 март 1960 г., с. 4.
ЧОЧО и КРИВДИМ. „Силата“ на ляковските музиканти, бр. 2 от 1 февруари 1960 г., с. 4.

1961

Бакоев, Цанко. Таировата жалба [разказ], бр. 4 от 1 април 1961 г., с. 4.
Вучков, Йор. Подаръците на Дядо Мраз в Коньовица, бр. 1 от 1 януари 1961 г., с. 4.
Друмешки, Станислав. Моите приятели от катуна, бр. 10 от 1 октомври 1961 г., с. 4.
Епиграми, бр. 6 от 1 юни 1961 г., с. 4.
Жиров, Найден. Ашколсун, бе…, бр. 12 от 1 декември 1961 г., с. 4.
Жиров, Найден. Радостта на дядо Таип [разказ], бр. 5 от 1 май 1961 г., с. 4.
Иванов, Кр. Епиграми, бр. 3 от 1 март 1961 г., с. 4.
Иванов, Кр. Епиграми, бр. 5 от 1 май 1961 г., с. 4.
Иванов, Кр. Казват бил съм мързелив [стихотворение], бр. 2 от 1 февруари 1961 г., с. 4.
Иванов, Кр. Хората виновни… [стихотворение], бр. 12 от 1 декември 1961 г., с. 4.
КРИВДИМ. Али Джамбаз и доверчивият директор, бр. 9 от 1 септември 1961 г., с. 4.
КРИВДИМ. Ах, на мама!… [стихотворение], бр. 10 от 1 октомври 1961 г., с. 4.
КРИВДИМ. Как св. Васил стана ударник, бр. 2 от 1 февруари 1961 г., с. 4.
КРИВДИМ. Кураж, бай Назиф! [фейлетон], бр. 7 от 1 юли 1961 г., с. 4.
КРИВДИМ. Не, бе другари, не е вярно!… [фейлетон], бр. 12 от 1 декември 1961 г., с. 4.
КРИВДИМ. Нова песен на стар глас, бр. 4 от 1 април1961 г., с. 4.
КРИВДИМ. Новогодишна песен [фейлетон], бр. 1 от 1 януари 1961 г., с. 4.
КРИВДИМ. Ортаклък с техника не бива, бр. 8 от 1 август 1961 г., с. 4.

КРИВДИМ. Според празника [фейлетон], бр. 6 от 1 юни 1961 г., с. 4.
КРИВДИМ. Тачим си мъжете, бр. 5 от 1 май 1961 г., с. 4.
КРИВДИМ. Трампа, бр. 3 от 1 март 1961 г., с. 4.
Кънчев, Любомир. Хрантутник, бр. 3 от 1 март 1961 г., с. 4.
Мевас. Ноевият ковчег в София, бр. 11 от 1 ноември 1961 г., с. 4.
Николов, Ст. Портрет от „Столипино" взет, бр. 4 от 1 април 1961 г., с. 4.
Остpев, Тодор. Епиграми, бр. 2 от 1 февруари 1961 г., с. 4.
Остpев, Тодор. Лятно-зимна приказка [стихотворение], бр. 11 от 1 ноември 1961 г., с. 4.
Петков, Ст. Ц. Хубавият Исмет с „дребния" кусур, бр. 10 от 1 октомври 1961 г., с. 4.
Ровли. Из дневника на един побойник, бр. 8 от 1 август 1961 г., с. 4.
Топалов, М. Букет от бодили, бр. 1 от 1 януари 1961 г., с. 4.
Топалов, М. Дяволите на Ибрям, бр. 2 от 1 февруари 1961 г., с. 4.
Топалов, М. Ятакът [разказ], бр. 9 от 1 септември 1961 г., с. 4.
Топалов, Михаил. Калайджията [разказ], бр. 6 от 1 юни 1961 г., с. 4.
Тютюнджиев, Т. Не си познаваме хората, бр. 5 от 1 май 1961 г., с. 4.
Чочо. Карай, Рангеле, бр. 9 от 1 септември 1961 г., с. 4.

1962

Алиев, Х. Шашмите на Афуз Ходжа, бр. 3 от 28 февруари 1962 г., с. 4.
Ангелов, Темелко Ю. Приказка за три юнака, бр. 7 от 30 юни 1962 г., с. 4.
Берков, Дафин. Кандидати за лауреати, бр. 6 от 31 май 1962 г., с. 4.
Горов. Радиочас на комарджиите, бр. 12 от 30 ноември 1962 г., с. 4.
Димитров, Н. Сали ПрескочиДИПов, бр. 12 от 30 ноември 1962 г., с. 4.
Добрев, Янко. Внучката на баба Калина, бр. 2 от 31 януари 1962 г., с. 4.
Илиев, К. Дни и нощи край Марица, бр. 10 от 30 септември 1962 г., с. 4.
Кара, Кир. Портретът на Вуйчо Самаров, бр. 5 от 30 април 1962 г., с. 4.
Котаков, Наил. Кой е виновен?, бр. 4 от 31 март 1962 г., с. 4.
КРИВДИМ. Актив на място, бр. 6 от 31 май 1962 г., с. 4.
КРИВДИМ. Вуйчо Самаров иска щат, бр. 8 от 31 юли 1962 г., с. 4.
КРИВДИМ. Вуйчо Самаров на жътва, бр. 7 от 30 юни 1962 г., с. 4.
КРИВДИМ. Вуйчо Самаров тълкува указа, бр. 9 от 31 август 1962 г., с. 4.
КРИВДИМ. Осмомартенски букет от първокласни жени, бр. 3 от 28 февруари 1962 г., с. 4.
КРИВДИМ. Поздравителни телеграми [фейлетон], бр. 2 от 31 януари 1962 г., с. 4.
КРИВДИМ. Св. Василий в изборни, бр. 1 от 1 януари 1962 г., с. 4.
КРИВДИМ. Хитър Петър и неговите последователи, бр. 4 от 31 март 1962 г., с. 4.

Манов, Тодор. Радостен живот, бр. 2 от 31 януари 1962 г., с. 1.
Маринкова, Д. Януарска тъга [стихотворение], бр. 2 от 31 януари 1962 г., с. 4.
Маринов, Асен. Георги ковачът [фейлетон], бр. 5 от 30 април 1962 г., с. 4.
Метков, С. Не могат да се храним с шекер, бр. 5 от 30 април 1962 г., с. 2.
Стоянов, Ат. Земя и хора [очерк], бр. 1 от 1 януари 1962 г., с. 4.
Стоянов, Ат. Хора от нашите дни, бр. 3 от 28 февруари 1962 г., с. 4.
Топалов, М. Не може ли някак без работа, бр. 10 от 30 септември 1962 г., с. 4.
Топалов, Михаил. Болният син [разказ], бр. 9 от 31 август 1962 г., с. 4.
Топалов, Михаил. Малкият Мути, бр. 4 от 31 март 1962 г., с. 4.
Чавдаров, Федя Мих. Вечни младоженци, бр. 8 от 31 юли 1962 г., с. 4.
Шопов, Асен. Чичо, спри влака!… [разказ], бр. 7 от 30 юни 1962 г., с. 4.

1963

Алиев, Д. Из романа „Арена“ на Дмитро Ткач [превод], бр. 12 от 1 декември 1963 г., с. 4.
Бачев, Ат. При горнокамарските секачи [очерк], бр. 12 от 1 декември 1963 г., с. 2.
Бачев, Ат. Хора от Димитровград [очерк], бр. 11 от 1 ноември 1963 г, с. 3.
Бойчев, Софроний. Кога е сладък хлябът, бр. 5 от 1 май 1963 г., с. 3.
Горов. ЧеНеГе с копие до редакцията, бр. 1 от 1 януари 1963 г., с. 4.
Димитров, Н. Тройката, бр. 12 от 1 декември 1963 г., с. 3.
Илиев, К. Ковачът от Ловеч, бр. 1 от 1 януари 1963 г., с. 2.
КРИВДИМ. Върбан – страшни [фейлетон], бр. 12 от 1 декември 1963 г., с. 4.
КРИВДИМ. Епиграми, бр. 8 от 1 август 1963 г., с. 4.
КРИВДИМ. Защо се гордея, бр. 7 от 1 юли 1963 г., с. 4.
КРИВДИМ. Звездата на квартала [файлетон], бр. 9 от 1 септември 1963 г., с. 4.
КРИВДИМ. Новогодишно интервю, бр. 1 от 1 януари 1963 г., с. 4.
КРИВДИМ. Приказка за синигерката, бр. 6 от 1 юни 1963 г., с. 4.
КРИВДИМ. Сливи за смет (По народната приказка), бр. 10 от 1 октомври 1963 г., с. 4.
КРИВДИМ. Трима герои – наши кореспонденти, бр. 2 от 2 февруари 1963 г.
Куртев, Димитър. Крилата на Лиляна, бр. 5 от 1 май 1963 г., с. 2.
Мивас. Нашият космонавт Мишо, бр. 6 от 1 юни 1963 г., с. 4.
Мивас. Подвизите на една експедиция, бр. 8 от 1 август 1963 г., с. 4.
Мивас. Пред националното съвещание на хайлазите, бр. 11 от 1 ноември 1963 г., с. 4.

Мивас. Съвременна народна песен, бр. 2 от 2 февруари 1963 г., с. 4.
Мивас. Телеграми, бр. 9 от 1 септември 1963 г., с. 4.
Ненков, Димитър. Удряй, майсторе!…, бр. 5 от 1 май 1963 г., с. 3.
Петрова, Л. Майката ме посрещна със сълзи на очи, бр. 2 от 2 февруари 1963 г., с. 2.
Топалов, Мих. Двата пътя [разказ], бр. 7 от 1 юли 1963 г., с. 4.
Топалов, Мих. И колоните тръгнаха отново, бр. 11 от 1 ноември 1963 г., с. 4.
Тополовски, И. Последните от сламената махала, бр. 2 от 2 февруари 1963 г., с. 4.
Хаджиколева, Пенка. Богатството на Яшар [очерк], бр. 5 от 5 май 1963 г., с. 4.
Христов, Мих. Една вечер в Ябланица [фейлетона], бр. 5 от 1 май 1963 г., с. 3.
Янков, Никола Коев. Шарената книжка [разказ], бр. 8 от 1 август 1963 г., с. 4.

1964

Асенов, А. Неспокойни сърца, бр. 9 от 1 септември 1964 г., с. 3.
Асенова, Параскева. Храбрият партизанин Юсеин Каменов, бр. 6 от 1 юни 1964 г., с. 2.
Бачев, Ат. Първите, бр. 6 от 1 юни 1964 г., с. 3.
Горов, М. Революционер от Септемврийското въстание, бр. 6 от 1 юни 1964 г., с. 2.
Денев, Димитър. Мой татко! [стихотворение], бр. 5 от 1 май 1964 г., с. 4.
Денев, Димитър. Наздравица [разказ], бр. 6 от 1 юни 1964 г., с. 4.
Денев, Димитър. Песен за босоноги деца [стихотворение], бр. 7 от 1 юли 1964 г., с. 4.
Денев, Димитър. Пред портрета на Ленин [стихотворение], бр. 11 от 1 ноември 1964 г., с. 1.
Денев, Димитър. Старият ковач [стихотворение], бр. 6 от 1 юни 1964 г., с. 4.
Дунин, Евстати. Славата на Дано Циганчето, бр. 1 от 1 януари 1964 г., с. 1.
Иванов, Кр. Хора и амбиции, бр. 9 от 1 септември 1964 г., с. 2.
Илиев, Хр. Г. Моят подземен приятел, бр. 7 от 1 юли 1964 г., с. 2.
Илиев, Хр. Г. Самодейци, бр. 8 от 1 август 1964 г., с. 4.
Илиев, Христо Г. Бабахак, бр. 10 от 1 октомври 1964 г., с. 4.
Кадриев, Наил. Завръщане, бр. 5 от 1 май 1964 г., с. 4.
Калоянов, Асен. В циганската махала [стихотворение], бр. 9 от 1 септември 1964 г., с. 3.

Ковачев, Стоян П. Прогледнах и виждам надалеч, бр. 4 от 1 април 1964 г., с. 3.
КРИВДИМ. Да бъде проклета Сабрието от „Факултета“, бр. 11 от 1 ноември 1964 г., с. 4.
КРИВДИМ. Новогодишни телеграми [фейлетон], бр. 1 от 1 януари 1964 г., с. 4.
КРИВДИМ. Показна лекция по бой, бр. 2 от 1 февруари 1964 г., с. 4.
КРИВДИМ. Решение [фейлетон], бр. 12 от 1 декември 1964 г., с. 4.
КРИВДИМ. Сметката на Ибро, бр. 10 от 1 октомври 1964 г., с. 4.
КРИВДИМ. Умря човекът без професия, бр. 4 от 1 април 1964 г., с. 4.
Кънев, Иван. Цигански дом [разказ], бр. 5 от 1 май 1964 г., с. 4.
Лилков, Лилко Н. Звеноводът бай Георги, бр. 11 от 1 ноември 1964 г., с. 2.
Мивас. Справочник на любовта, бр. 6 от 1 юни 1964 г., с. 4.
Монов, Илия. И сърцето на Рашид се радва, бр. 10 от 1 октомври 1964 г., с. 2.
Николов, Ст. Как Салка си плати за гяволъка, бр. 7 от 1 юли 1964 г., с. 4.
Павлов, Ив. Къщата с голямата лозница, бр. 11 от 1 ноември 1964 г., с. 2.
Пеев, Сл. С очи обърнати към светлината, бр. 4 от 1 април 1964 г., с. 3.
Радивоев, Евстати. Циганска балада, бр. 9 от 1 септември 1964 г., с. 4.
Ровли. Използувай, брат, случая! [фейлетон], бр. 5 от 1 май 1964 г., с. 4.
Стойчев, Стоил. Възродени хора, бр. 9 от 1 септември 1964 г., с. 4.
Стойчев, Стоил. По нов път [стихотворение], бр. 6 от 1 юни 1964 г., с. 4.
Таиров, Т. Любимецът на отряда, бр. 12 от 1 декември 1964 г., с. 3.

1965

Ангелов, Йордан. Малката Мюнивер, бр. 5 от 1 май 1965 г., с. 4.
Балкански, Пею. Положителни и отрицателни герои, бр. 6 от 1 юни 1965 г., с. 4.
Бачев, Ат. Багрян – железничарят [очерк], бр. 4 от 1 април 1965 г., с. 1.
Бачев, Ат. Добруджанско лято, бр. 8 от 1 август 1965 г., с. 1.
Бачев, Ат. На събор в Скобелево, бр. 7 от 1 юли 1965 г., с. 4.
Болгар, Боян. Какво е направил Нух [разказ], бр. 2 от 1 февруари 1965 г., с. 4.
Болгар, Боян. Петдесет грама наднормено [разказ], бр. 3 от 1 март 1965 г., с. 4.
Вас. Народни пословици с конкретни примери [разказ], бр. 3 от 1 март 1965 г., с. 4.
Гаджев, Ахмед. Престарал се…, бр. 7 от 1 юли 1965 г., с. 2.
Денев, Дим. Пролет [стихотворение], бр. 4 от 1 април 1965 г., с. 4.
Денев, Димитър. Откровение [стихотворение], бр. 12 от 1 декември 1965 г., с. 4.

Денев, Димитър. Приказка [стихотворение], бр. 8 от 1 август 1965 г., с. 4.
Денев, Димитър. Разговор с новородените [стихотворение], бр. 5 от 1 май 1965 г., с. 1.
Димитров, Кр. Нови хора, бр. 12 от 1 декември 1965 г., с. 4.
Димов, Никола. Звездите се роят!, бр. 10 от 1 октомври 1965 г., с. 4.
Динков, Кирил. Светъл чист път, бр. 6 от 1 юни 1965 г., с. 2.
Илиев, Хр. Г. Цигански миниатюри, бр. 4 от 1 април 1965 г., с. 4.
Кадриев, Н. Как ходжата спаси положението, бр. 12 от 1 декември 1965 г., с. 4.
Кадриев, Н. Лятна вечер в махалата, бр. 7 от 1 юли 1965 г., с. 4.
Кадриев, Н. Тетка София, бр. 6 от 1 юни 1965 г., с. 2.
Каменов, Крум. Две картини [стихотворение], бр. 8 от 1 август 1965 г., с. 4.
Костадинов, Калчо Николов. Смъртта на ятачката, бр. 6 от 1 юни 1965 г., с. 4.
КРИВДИМ. Новогодишни телеграми, бр. 1 от 1 януари 1965 г., с. 4.
КРИВДИМ. Обещание – деца слепи оставя [фейлетон], бр. 8 от 1 август 1965 г., с. 4.
КРИВДИМ. Стара песен с фалшив глас, бр. 12 от 1 декември 1965 г., с. 4.
Куртев, Димитър. Уважаван майстор, бр. 4 от 1 април 1965 г., с. 2.
Манчев, Дим. Б. От ваксаджийското сандъче…, бр. 4 от 1 април 1965 г., с. 2.
Махмурлиев, Анасолни. Кой как план изпълнява, бр. 2 от 1 февруари 1965 г., с. 4.
Мерков, Асан. Циганин [стихотворение], бр. 8 от 1 август 1965 г., с. 4.
Мерков, Асен. Дайрето [стихотворение], бр. 11 от 1 ноември 1965 г., с. 4.
Месечков, Недялко. С Банго на война, бр. 3 от 1 март 1965 г., с. 4.
Мивас. Първомайски крос, бр. 5 от 1 май 1965 г., с. 4.
Попов, М. Нашата тайна, бр. 11 от 1 ноември 1965 г., с. 4.
Попов, М. Тук се срещнаха старото и новото, бр. 12 от 1 декември 1965 г., с. 2.
Радивоев, Евстати. Алията проглежда [разказ], бр. 1 от 1 януари 1965 г., с. 4.
Ровли и Гаро Шолев. Къщата скъпа – сватбата евтина, бр. 10 от 1 октомври 1965 г., с. 4.
Ровли. Ела, сестро, след 1 април [фейлетон], бр. 4 от 1 април 1965 г., с. 4.
Ровли. Какво е чудо станало, бр. 9 от 1 септември 1965 г., с. 4.
Ровли. Новогодишни зрънца, бр. 1 от 1 януари 1965 г., с. 4.
Савов, Йордан. „Птици долитат при нас“, бр. 1 от 1 януари 1965 г., с. 4.
Сотиров, Димитър. Скрънзата, бр. 7 от 1 юли 1965 г., с. 3.
Тодоров, Д. Нашият Сали, бр. 4 от 1 април 1965 г., с. 2.
Тодоров, Леко. Цигани [стихотворение], бр. 6 от 1 юни 1965 г., с. 4.

Топалов, М. Борчето [разказ], бр. 8 от 1 август 1965 г., с. 4.
Топалов, Михаил. Ятакът, бр. 9 от 1 септември 1965 г., с. 4.
Христов, Мих. Умение, ред, мярка, бр. 1 от 1 януари 1965 г., с. 2.

1966

Ге Бор. Скандал на 1 април, бр. 4 от 1 април 1966 г., с. 4.
Данаилов, С. Сам на Първи май, бр. 5 от 1 май 1966 г., с. 4.
Денев, Димитър. Гост, бр. 7 от 1 юли 1966 г., с. 2.
Денев, Димитър. Машинист [стихотворение], бр. 1 от 1 януари 1966 г., с. 4.
Диоптър. Съпружеско внимание, бр. 10 от 1 октомври 1966 г., с. 4.
Добрев, Янко. Кой е днес чорбаджията, бр. 3 от 1 март 1966 г., с. 4.
Дунин, Ев. Отличничката, бр. 5 от 1 май 1966 г., с. 2.
Дунин, Евстати. Гордостта на дядо Рачо, бр. 3 от 1 март 1966 г., с. 2.
Етърски, Стоян. Две малки циганки [стихотворение], бр. 9 от 1 септември 1966 г., с. 4.
Захариев, Луко. Редове за мама [стихотворение], бр. 4 от 1 април 1966 г., с. 4.
Иванов, Венко. Два въглена [стихотворение], бр. 11 от 1 ноември 1966 г., с. 4.
Иванов, Кр. Пак по въпроса за езика, бр. 11 от 1 ноември 1966 г., с. 2.
Из миналото на циганското население, бр. 10 от 1 октомври 1966 г., с. 4.
Из миналото на циганското население, бр. 11 от 1 ноември 1966 г., с. 4.
Из миналото на циганското население, бр. 12 от 1 декември 1966 г., с. 4.
Кадриев, Наил. Какво ми припомни една опашка, бр. 7 от 1 юли 1966 г., с. 4.
Керим, Усин. Стихотворения, бр. 7 от 1 юли 1966 г., с. 4.
КРИВДИМ и Гаро Шолев. Шарен свят, бр. 9 от 1 септември 1966 г., с. 4.
КРИВДИМ. Жено, спасявай положението!, бр. 1 от 1 януари 1966 г., с. 4.
Македонски, Славе. Цигани, бр. 6 от 1 юни 1966 г., с. 3.
Марков, Асан. Впечатления от едно пътуване, бр. 3 от 1 март 1966 г., с. 2.
Марков, Асан. Любов [стихотворение], бр. 11 от 1 ноември 1966 г., с. 4.
Марков, Асан. Пролетно [стихотворение], бр. 4 от 1 април 1966 г., с. 4.
Марков, Асан. Стихотворение, бр. 10 от 1 октомври 1966 г., с. 4.
Марков, Асан. Чае шукарие [стихотворение], бр. 1 от 1 януари 1966 г., с. 4.
Мето По. Чуден човек, бр. 2 от 1 февруари 1966 г., с. 4.
Милев, Г. Примерът на бай Асен, бр. 5 от 1 май 1966 г., с. 2.
Николов, Ст. Нека помним тази истина!, бр. 3 от 1 март 1966 г., с. 1.
Ровли и Гаро Шолев. Вълшебницата, бр. 11 от 1 ноември 1966 г., с. 4.
Ровли. Ден година храни [стихотворение], бр. 8 от 1 август 1966 г., с. 4.
Ровли. Защо да не я гаврътна, бр. 12 от 1 декември 1966 г., с. 4.
Ровли. Защо на вуйчо Демчо се губи един ден, бр. 3 от 1 март 1966 г., с. 4.

Тодоров, М. Кой кого надхитри, бр. 6 от 1 юни 1966 г., с. 4.
Тунчев, Тунчо. Децата на катунарите [стихотворение], бр. 9 от 1 септември 1966 г., с. 4.
Тунчев, Тунчо. Моят приятел Сабри, бр. 10 от 1 октомври 1966 г., с. 2.
Христов, М. Цветето, бр. 6 от 1 юни 1966 г., с. 2.
Христов, Мих. Стопанинът от Ловчанци, бр. 12 от 1 декември 1966 г., с. 2.
Шопов, Сокол. Просто чудеса [стихотворение], бр. 6 от 1 юни 1966 г., с. 4.

1967

Ангелов, Темелко. Хубави години настанаха, бр. 1 от 1 януари 1967 г., с. 1.
Асенов, Вальо. Момчетата на бай Любен, бр. 10 от 1 октомври 1967 г., с. 3.
Аскова, Живка Н. Последното писмо [стихотворение], бр. 12 от 1 декември 1967 г., с. 4.
Бачев, Атанас. Четиримата, бр. 2 от 1 февруари 1967 г., с. 1.
Георгиева, Лиляна. Бригадири, бр. 7 от 1 юли 1967 г., с. 3.
Делчев, Никола. Крайморски гласове, бр. 10 от 1 октомври 1967 г., с. 1, 3.
Денев, Димитър [превод от руски]. Песни, родени от слънцето, бр. 7 от 1 юли 1967 г., с. 4.
Добрев, Райно. Приятели, бр. 2 от 1 февруари 1967 г., с. 2.
За миналото на циганското население, бр. 3 от 1 март 1967 г., с. 4.
Иванов, Кр. Активисти, бр. 1 от 1 януари 1967 г., с. 3.
Из миналото на циганското население, бр. 2 от 1 февруари 1967 г., с. 4.
Илиев, Хр. Г. Любов, бр. 4 от 1 април 1967 г., с. 3.
Кадриев, Н. Пролетта, сезон на кавгите, бр. 4 от 1 април 1967 г., с. 4.
КРИВДИМ. Кварталът на амбулантните търговци [фейлетон], бр. 6 от 1 юни 1967 г., с. 2.
КРИВДИМ. Тормоз [фейлетон], бр. 12 от 1 декември 1967 г., с. 4.
КРИВДИМ и Гаро Шолев. Знатен човек, бр. 9 от 1 септември 1967 г., с. 4.
Къев, Кирил. Ончето, бр. 6 от 1 юни 1967 г., с. 3.
Майер, И. Фашизмът и циганите, бр. 12 от 1 декември 1967 г., с. 3–4.
Маликов, Яшар. Оправдава ли се голямото доверие?, бр. 12 от 1 декември 1967 г., с. 4.
Мерков, Асан. Син на веселите зарани [Из непубликувана поема], бр. 3 от 1 март 1967 г., с. 4.
Мерков, Асан. Стихотворение, бр. 4 от 1 април 1967 г., с. 4.
Методиева, Ст. Младият миньор, бр. 9 от 1 септември 1967 г., с. 2.
Пенчев, Иван. Далечен път, бр. 4 от 1 април 1967 г., с. 4.
Рашев, Христомир. Мечтата на Демирко, с. 2, бр. 9 от 1 септември 1967 г., с. 2.
Ровли. Да ги издавим в Дунава!, бр. 3 от 1 март 1967 г., с. 4.

Ровли. Кой прогони светията?, бр. 2 от 1 февруари 1967 г., с. 4.
Ровли. Няма да я бъде!, бр. 11 от 1 ноември 1967 г., с. 4.
Ровли. Така си е!, бр. 10 от 1 октомври 1967 г., с. 4.
Ровли и Гаро Шолев. Помисли, човече! [фейлетон], бр. 8 от 1 август 1967 г., с. 4.
Ровли и Дафин Берков. Джамбазка клетва, бр. 1 от 1 януари 1967 г., с. 4.
Ровли и К. Киров. Новогодишна рецепта, бр. 1 от 1 януари 1967 г., с. 4.
Соколова, Ст. Необичайно съжителство, бр. 7 от 1 юли 1967 г., с. 2.
Стефанов, Георги. Малки празници, бр. 2 от 1 февруари 1967 г., с. 2.
Стефанов, Георги. Упоритата, бр. 5 от 1 май 1967 г., с. 4.
Стефанов, Георги. Пак при свои, бр. 10 от 1 октомври 1967 г., с. 2.
Стойчев, Ст. Брей, какви хора!, бр. 4 от 1 април 1967 г., с. 4.
Сулев, Мехмед Ибов. Щурче [стихотворение], бр. 12 от 1 декември 1967 г., с. 4.
Тодоров, М. Абраш – активистът, бр. 5 от 1 май 1967 г., с. 4.
Чапразов, Делчо. Айрединовата дружина, с. 1, бр. 12 от 1 декември 1967 г., с. 1.
Чапразов, Делчо. Старият циганин посреща аскер [стихотворение], бр. 5 от 1 май 1967 г., с. 4.
Чолаков, Николай. Пречупени криле, бр. 6 от 1 юни 1967 г., с. 4.

1968

Аврамов, Моис. Нашият ятак, бр. 7 от 1 юли 1968 г., с. 4.
Алиева, Анифе. Хвала на тази баба!, бр. 2 от 1 февруари 1968 г., с. 2.
Ангелов, К. Ден и нощ…, бр. 10 от 1 октомври 1968 г., с. 2.
Бачев, Атанас. Сладък хляб, бр. 6 от 1 юни 1968 г., с. 4.
Бебенов, Съби. Кълнове, бр. 7 от 1 юли 1968 г., с. 4.
Георгиева, С. Пролет в Павликени, бр. 5 от 1 май 1968 г., с. 2.
Добрев, Янко. Янко Петров – гъдуларят, бр. 12 от 1 декември 1968 г., с. 4.
Жеков, Йордан. Кои бяха моите слушатели?, бр. 11 от 1 ноември 1968 г., с. 1, 4.
Иванов, Кр. Още веднъж – за произхода, бр. 12 от 1 декември 1968 г., с. 2.
Колев, Господин. Естествено, закономерно!, бр. 5 от 1 май 1968 г., с. 2.
Колев, Г. Български или турски цигани?, бр. 12 от 1 декември 1968 г., с. 1.
КРИВДИМ. Това не е празник, бр. 2 от 1 февруари 1968 г., с. 4.
КРИВДИМ. Акъллия баща, бр. 11 от 1 ноември 1968 г., с. 4.
М. Ром. Мито баламата, бр. 5 от 1 май 1968 г., с. 4.
Маликов, Яшар. Из моя дневник. Хумор, в който се крие истината, бр. 9 от 1 септември 1968 г., с. 2.
Мерков, Асан. Майко [стихотворение], бр. 3 от 1 март 1968 г., с. 4.

Мерков, Асан. Хубавата циганка [стихотворение], с. 4, бр. 6 от 1 юни 1968 г., с. 4.
Мерков, Асан. Заслужена почит, бр. 8 от 5 август 1968 г., с. 2.
Мерков, Асан. „…Богатство, заключено в сърцето…“, бр. 10 от 1 октомври 1968 г., с. 4.
Николов, Иванко. Учителка, бр. 12 от 1 декември 1968 г., с. 4.
Ровли. Кой ще носи знамето [фейлетон], бр. 3 от 1 март 1968 г., с. 4.
Ровли. Търсят му булка…, бр. 12 от 1 декември 1968 г., с. 4.
Ровли. Ужким на лъжа, бр. 4 от 1 април 1968 г., с. 4.
Ровли. Аман бе!… [фейлетон], бр. 6 от 1 юни 1968 г., с. 4.
Ровли. Талантът на Рамчо музиканта, бр. 7 от 1 юли 1968 г., с. 4.
Ровли. Язък!, бр. 8 от 5 август 1968 г., с. 4.
Ровли. Пукай се, ако щеш! [стихотворение], бр. 9 от 1 септември 1968 г., с. 4.
Савов, Йордан. „Далечини далечни“, бр. 11 от 1 ноември 1968 г., с. 4.
Стойков, Ив. На гости у Дунавци, бр. 1 от 1 януари 1968 г., с. 2.
Тодоров, Първан. Извървян път, бр. 3 от 1 март 1968 г. с. 4.
Топалов, Мих. Ятакът, бр. 6 от 1 юни 1968 г., с. 4.
Топалов, Михаил. Гроздените цигани, бр. 1 от 1 януари 1968 г., с. 2.

1969

Алиев, Демир. Българският език – наш роден език!, бр. 6 от 1 юни 1969 г., с. 2.
Апостолов, Кирил. Джисарията, бр. 5 от 1 май 1969 г., с. 4.
Българският език – наш роден език!, бр. 8 от 1 август 1969 г., с. 2.
Велко, Иван Николов. Кавалджията, бр. 6 от 1 юни 1969 г., с. 4.
Горов, М. Българският език – наш роден език!, бр. 7 от 1 юли 1969 г., с. 2.
Дамянов, Иван. Дженища, бр. 3 от 1 март 1969 г., с. 2.
Данов, Д. Бележитият баща, бр. 2 от 1 февруари 1969 г., с. 4.
ДЕ БЕ. Благодаря, колега!, бр. 4 от 1 април 1969 г., с. 4.
Делчев, Никола. Момичето от морския бряг, бр. 10 от 1 октомври 1969 г., с. 3.
Денев, Димитър. Българският език – наш роден език!, бр. 11 от 1 ноември 1969 г., с. 2.
Динков, К. Алтъна, бр. 10 от 1 октомври 1969 г., с. 3.
Добрев, Янко. Боксьорът – Иван Михайлов, бр. 1 от 1 януари 1969 г., с. 7.
ДОГАН, Ян. Бабахакъ [стихотворение], бр. 4 от 1 април 1969 г., с. 4.
Заркова, Василка. Новият човек, бр. 6 от 1 юни 1969 г., с. 3.
Иванов, Кр. За религията и имената [Притурка на в. „Нов път“], бр. 1 от 1 януари 1969 г., с. 3–6.

Иванов, Кр. И те умряха за свободата, бр. 9 от 1 септември 1969 г., с. 4.
Иванов, Кр. Щастието на ковача, бр. 10 от 1 октомври 1969 г., с. 2.
Иванов, Кр. Да не отлагаме неотложимото!, бр. 12 от 1 декември 1969 г., с. 3.
Кадиров, Васил. Нашият квартал, бр. 7 от 1 юли 1969 г., с. 2.
Кадриев, Наил. Голяма любов, голяма сватба, бр. 4 от 1 април 1969 г., с. 4.
Кадриев, Н. Юсо ГЪБАТА, бр. 7 от 1 юли 1969 г., с. 4.
Кадриев, Наил. А какво ли ще бъде след сто години?, бр. 9 от 1 септември 1969 г., с. 3.
Кадриев, Наил. Малък циганин – голям турчин [фейлетон], бр. 11 от 1 ноември 1969 г., с. 4.
КРИВДИМ и РОВЛИ. Среща с героите на „Хумор и сатира“ през 1969 година, бр. 12 от 1 декември 1969 г., с. 4.
КРИВДИМ. Брей, брей, бр. 3 от 1 март 1969 г., с. 4.
КРИВДИМ. Големецът [фейлетон], бр. 5 от 1 май 1969 г., с. 4.
КРИВДИМ. Докторът [фейлетон], бр. 6 от 1 юни 1969 г., с. 4.
КРИВДИМ. Едно, ама добро!, бр. 10 от 1 октомври 1969 г., с. 4.
КРИВДИМ. Моята философия [фейлетон], бр. 7 от 1 юли 1969 г., с. 4.
КРИВДИМ. Спасиха квартала, бр. 4 от 1 април 1969 г., с. 4.
Куцаров, Дончо. Защо бургуджиите изостанаха, бр. 7 от 1 юли 1969 г., с. 2.
М. РОМ. Моят комшия, бр. 4 от 1 април 1969 г., с. 4.
Македонски, Славе. Дядо Садула и аз…, бр. 7 от 1 юли 1969 г., с. 3.
Мерков, Асан. Цигани [стихотворение], бр. 1 от 1 януари 1969 г., с. 7.
Пенчев, Ив. Мълчалив диалог, бр. 1 от 12 декември 1969 г., с. 1.
Ровли. Опакото, бр. 8 от 1 август 1969 г., с. 4.
Таиров, Тихомир. Важен фактор, бр. 6 от 1 юни 1969 г., с. 2.
Тодоров, Михаил. Той не стана предател!…, бр. 8 от 1 август 1969 г., с. 3.
Топалов, Мих. И те страдаха и гинеха наравно с българите, бр. 4 от 1 април 1969 г., с. 2.
Топалов, Мих. Сетният сиромах, бр. 7 от 1 юли 1969 г., с. 4.
Унтова, Богдана Б. Българският език – наш роден език!, бр. 10 от 1 октомври 1969 г., с. 2.
Христов, М. На гости у Чапраза, бр. 10 от 1 октомври 1969 г., с. 4.
Чапразов, Васил. И аз мога…, бр. 1 от 1 януари 1969 г., с. 2.
ЧЕРЕН, Владо. Цигански напеви, бр. 10 от 1 октомври 1969 г., с. 4.

РЕЗЮМЕ

Книгата предлага нови перспективи в разбирането за историята на ромската литература и ромите като активни участници в нейното създаване, в противовес на честото представяне на общността и нейните членове като безгласни, маргинални и изключени от обществените процеси. Без да се стреми към изброяването на всички литературни дейности, произведения и писатели, основната ѝ цел е да се представят инициативността и авторството на самите роми в контекста на политиките и тенденциите в държавата и региона, в които литературата се издава. Историческият преглед засвидетелства, че ромската литература няма закъсняла история, а се развива успоредно на литературните практики в съответните региони и в мащаб, съответстващ на конкретните предпоставки и политики на държавните формирования, в рамките на които живее тази общност. Книгата допринася за перспектива, която оспорва интерпретацията на ромската литература като „устна“, доминирана от фолклор и разказвачество. В по-общ смисъл книгата допринася за включването на историята на ромската литература в общоевропейския литературен пейзаж и литературознание. Основавайки се предимно на анализа на оригиналните източници (текстове на литературни произведения и архивни данни), настоящата разработка показва активната, ангажирана и важна роля, която ромските автори имат по отношение на излагане на идеи за еманципация на ромите и като част от отделните национални литератури.

Авторката на книгата разглежда историята на ромската литература в четири основни периода. Ромски писмени текстове се известни още от по-ранни периоди, но през XIX век се поставя началото на ромската художествена литература и се зараждат идеите за еманципация на ромите чрез образование и книгоиздаване. През XX век (до 1989 г.) се очертават националните тенденции и първото поколение автори поставя началото на ромската литера-

тура във всички държави, където живеят роми. На прага на новото хилядолетие и през първите десетилетия на XXI век се наблюдават тенденции на транснационализация на ромската литература. Една от тези тенденции е появата на сходни повествования и теми, които представят ромите като народ с общ произход и споделена история. От друга страна, дигиталният свят и мобилността в съвремието влияят върху развитието на ромската литература по отношение на опазване, разпространение и създаване. Ролята на ромския език като символ и флаг на ромската идентичност е ключова в ромската преса и книгоиздаване още от времето на тяхното създаване и до наши дни. На тези основни развития са посветени отделните глави в книгата.

Първата глава на монографията, „Ромската литература – зараждане и изследователски подходи“, дискутира основните методи при проучването на ромската литература и представя първите писмени текстове, написани от ромски автори и създадени от роми. В „Основни тенденции през XX век – първи поколения автори“ се прави преглед на появата на първите литературни феномени в различните държави, като структурата следва исторически преглед (преди и след Втората световна) и обръща внимание на взаимовръзката между ромско творчество и политическите режими в Източна и Западна Европа. В частта, посветена на литературното дело на Светозар Симич (трета глава), се представя дълбочинно изследване на един от най-изтъкнатите югославски автори и активисти на основата на архивни материали и литературни текстове. Докато развитието на ромската литература до прага на новото хилядолетие е предимно в национални граници, след този период се очертават общи транснационални тенденции, които я утвърждават като колективен феномен. Тези развития са представени в главата „Транснационализация и общи повествования“. Монографията също разглежда ключовата роля на ромския език като маркер на идентичност за ромската литература и преса. В главата „Ролята на ромския език“ се прави типология на употребата на езика в публикации от ромски автори, особено в случаите, когато литературните текстове са предимно на друг език. Влиянието на дигитални-

те технологии за запазването, продукцията и разпространението се разглеждат в „Ромската литература в дигиталния свят“. Тази заключителна част дискутира предизвикателства и възможностите, които технологиите предоставят.

Към книгата има три приложения. Първото предлага преглед на ромските публикации в България, второто е библиография на съдържанието на издаваните в България вестници до 1957 г., а третото е библиография на художествените произведения, публикувани на страниците на вестник „Нов път“ в рамките на десет години, от създаването му през 1959 г. до 1969 г.

XARNE VORBES E LILESKE

Akava lil phutrela neve droma, neve perspectives baš ko axaljovipa i istorija e romane literaturake. O lil džal mamuj o dikhipe kaj o roma si bi avazesko, marginalnune thaj činavde kataro sa so džal ando socioteto thaj sikavel kaj i romani literatura si kerdi romendar. Vov kamel te sikavel vi literaturakere bukja thaj sa so si ramosardo romendar, vi e romengeri zorali buti thaj iniciativnost, romengoro avtorstvo ando konteksto ko politikes em tendencies ande raštra, ando regiono savende si ikaldi i literatura. O istorikano analizo sikavela kaj i romani literatura nanaj paluni, na ačhovela avre literaturendar. Voj buxljargjovela jekhe thane avre literaturnone praktikenca save si ande raštra kate arakhjoven o roma. O lil sikavela nevi perspektiva, thaj phagela o žungalo dikhipe kaj i romani literatura si numa "mujali" thaj "vakerutni", dominirime katar o folkloro thaj e paramisies, mesalija. Avre vorbenca phendo, o lil zumavela te khuvel e istorija e romane literaturake ando evropikano literaturako tasviri thaj e literaturako džanibe. Kana dikhen pes o analizes katar o orginalnune lila, xajnija (ramosarde lila, ikaldi literatura thaj arxivnune kotora), akava rodipe sikavel kaj o roma save ramosaren thaj ikalen lila si šerutne baš ki emancipacija e romengeri.

I avtorka e lileskiri dikhela e istorija e romane literaturake ando štar bazalnune kotora/periodes. Teksturija ramosarde romaneste si pendžarde panda angleder akala periodes, numa predal ko 19 šelberšipe si thovdo angluno agor e romane literaturake thaj bijangjovela i ideija baš ki emancipacija e romengeri turijal ki edukacija thaj ikaldipe lilengoro. Predal ko 20 šelberšipe (žik ko 1989 berš) dikhen pes o nacionalnune tendencies thaj ande savore raštres avgo generacija romane avtorenge thovena o temelija e romane literaturakere ando nacionalnuno konteksto. Ko anglunipe e neve mileniumeske thaj o anglune dešberšipeta katar o 21 šelberšipe dikhen pes o tendencies katar i transnacionalizacija e romane literaturake. Jekh akatar akala tendencies si o kuputne temes, save sikavena e romen sar narodo, savo avel kataro jekh than (Indija), thaj ulaven jekhutni istorija. Avre rigatar, i digitalno lumija thaj i akanutni mobilnost žutinena

o buxljaripe e romane kulturakoro thaj lakoro arakhipe, barvalipe thaj ikeripe. Romani čhib thaj o romano bajraki sar simbolija e romengere andi romani medija thaj ikaldipe lilengoro katar o vakhti sar si ikalde žik akanutne divesa. Akale bazalnune idejes si thovde ande kotora e lileske.

Avgo šero andi monografija, "Romani literatura – bijandipe thaj rodipaske droma", diskutirinel o droma ko rodiba e romane literaturake thaj sikavela anglune ramosaripeta katar e romane avtorija. Ando "Bazalnune tendencies predal ko 20 šelberšipe – avgo generacija avtorenge" kerel pes analiza ko anglune literaturna ko averutne raštres. I istorikani struktura phirel anglal thaj palal o Dujto lumijako maribe thaj dikhela savo si endanipe maskhar i romani literatura thaj politikano režimo ki Istikani thaj i Zapadnuni Evropa. Ando kotor savo sikavela e buti katar o Svetozar Simič (trinto šero) ki baza o arxivnune lila thaj o literaturna ramosaripeta i avtorka sikavela jekh xorutno rodipe jekhe maj-penžarutno jugoslavijakoro avtoro thaj aktivisto. Biskaj o buxljaripe e romane literaturakoro si ko nacionalnune ramkes ži ko anglunipe e mileniumeskoro, palal akale periodoste dikhen pes o kuputne transnacionalnune tendencies, save zoraljaren la sar jekh fenomeno. Akala buxljaripeta si sikavde ando šero "Transnacionalizacija thaj kuputne vakeriba". I monografija dikhela vi e bazalno rolja e romane čhibijakeri, sar kotor identitetoske, baš ki romani literatura thaj medija. Ando šero "I rolija e romane čhibjakeri" kerel pes diferencijacija baš ki čhib ko publikacies katar o romane avtorija, specialno kana o ramosaripe si avre čhibjate. Vi o digitalnune texnologies si kotor katar o akharipe, buxljaripe o ramosaripeta, dikhen pes andi "Romani literatura ki digitalnuni lumija". Akava paluno kotor sikavel o droma thaj o šajdipeta save dena o texnologies.

Ko agor e lileske isi trin priloženija. O avgo sikavela lila ikalde andi Bulgarija, o dujto ikerela bibliografija katar saikiribe katar o nevipeta (vestnikija), save si ikalde žik ko 1957 berš, aj o trinto kotor ikerel bibliografija katar o literaturna bukja save si ikalde ando nevipe "Nevo drom" katar leskoro ikaldipe predal ko 1959 berš žik ko 1969 berš.

SUMMARY OF THE BOOK

This book offers new perspectives on the understanding of the history of Romani literature and the Roma as active participants in its production, in contrast to the common representation of the community and its members as voiceless, marginal and excluded from the social processes. Its main aim is to present the initiative and authorship of Roma themselves in the context of the policies and trends in the country and region in which the literature is published, instead of listing all works and authors. The historical overview testifies that Romani literature does not have a belated history but develops in parallel with the literary practices in the respective regions and on a scale that corresponds to the specific conditions and policies of the state formations within which the Roma community lived. The book contributes to a perspective that challenges the interpretation of Romani literature as 'oral', dominated by folklore and storytelling. In a broader sense, the book contributes to the inclusion of the history of Roma literature in the mainstream literary landscape and Literary Studies. Based primarily on the analysis of sources (literary texts and archival data), this study demonstrates the active, engaged and important role that Roma authors have played in terms of communicating ideas of Romani emancipation, history and identity.

The author discusses the history of Romani literature in four main periods. Romani written texts are known from earlier periods, but the nineteenth century saw the beginnings of Romani fiction and the emergence of ideas for the emancipation of the Roma through education and publishing. In the twentieth century (until 1989) national trends emerged and the first generation of authors launched Romani literature endeavours in all countries where Roma have lived. During the first decades of the twenty-first century, there are trends of transnationalisation of Romani literature. One of these trends is the emergence of similar narratives and themes that present Roma as a people with a common origin and a shared history. On the other hand, the digital world and contemporary mobilities have an impact on the development of Romani literature in terms of preservation,

dissemination and production. The role of the Romani language as a symbol and flag of Romani identity has been key in periodical press and book publishing since their beginning to the present day. The individual chapters of the monograph are devoted to these major developments.

The first chapter, "Romani literature – origins and research approaches", discusses the main methods in the study of Romani literature and presents the first texts written by Romani authors. "Major trends in the twentieth century – the first generations of authors" reviews the emergence of the first literary phenomena in different countries, with a structure that follows a historical overview (before and after World War II) and draws attention to the relationship between Romani writing and political regimes in Eastern and Western Europe. In the chapter on Svetozar Simić's literary work (chapter three), based on archival materials and literary texts, the author presents an in-depth study on one of the most prominent Yugoslav authors and activists. While the development of Romani literature until the 1990s was mostly within national boundaries, after this period general transnational trends have emerged and have established Romani literature as a collective phenomenon. These developments are presented in the chapter "Transnationalisation and common narratives". The monograph also examines the key role of the Romani language in Romani literature and press as a marker of identity. The chapter "The role of the Romani language" provides a typology of the use of language in publications by Romani authors, especially in cases where literary texts are predominantly in another language. The impact of digital technologies on preservation, production and dissemination is discussed in "Romani literature in a digital world". This final section examines the challenges and opportunities that ICT presents.

There are three appendices to the book. The first offers an overview of Romani publications in Bulgaria, the second is a bibliography of the content of newspapers published in Bulgaria up to 1957, and the third is a bibliography of the fiction published in *Nov pat* (Нов път) newspaper from its launch in 1959 to 1969.

София Захова
РОМСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Българска
Първо издание

Рецензенти:
Лиляна Ковачева
Христо Кючуков

Научна редакция:
Елена Марушиакова
Веселин Попов

Редактор: Маргарита Крумова
Предпечатна подготовка: Цвети Павлова
Художник на корицата: Благой Захов

Формат: 70/100/16
Печатни коли: 21,75

Издателство „Парадигма“

Книгата разкрива пред читателя историята на една непозната литература от зараждането ѝ през XIX век до дигиталната ера, когато ромската литература е транснационално явление. Тя предлага исторически преглед на основните направления, автори, теми и събития в областта на ромското литературно творчество и публицистика. Монографията начертава тенденциите в развитието на ромската литература като общ исторически феномен и същевременно анализира спецификите на отделните исторически периоди, географски региони и държави.

Книгата е изключително ценна и важна както за специалисти, експерти и научни изследователи, които се интересуват от ромски език и ромска литература, така и за широк кръг от хора, включително и от академичните среди, които мислят, че: ромите/циганите са общност без собствена писмена традиция и литературна история. В този смисъл книгата „разбива“ негативни предразсъдъци, натрупани с годините по отношение на ромите и тяхната култура, респективно към езика.

Д-р Лиляна Ковачева